

आद्यर्वणोपनिषदः ।

श्रीनारायणभट्टकृतदीपिकाख्यटीकासहिताः ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता प्रकाशिता ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम् ।

नारायणयन्त्रे

मुद्रिता ।

---

५ १८६९ ।

सूचीपत्रम् ।

विषय			पृष्ठाङ्क ।
१ गिर उपनिषत्	—	—	१
२ गर्भोपनिषत्	—	—	२०
३ नादविन्दूपनिषत्	—	—	४१
४ ब्रह्मविन्दूपनिषत्	—	—	४६
५ अमृतविन्दूपनिषत्	—	—	५२
६ ध्यानविन्दूपनिषत्	—	—	७१
७ तैजोविन्दूपनिषत्	—	—	८४
८ योगशिखोपनिषत्	—	—	८८
९ योगतत्त्वोपनिषत्	—	—	८९
१० सत्र्यासोपनिषत्	—	—	८८
११ आरुणियोपनिषत्	—	—	१११
१२ ब्रह्मविद्योपनिषत्	—	—	१४५
१३ क्षुरिकोपनिषत्	—	—	१५१
१४ धूलिकोपनिषत्	—	—	१६४
१५ अथर्वशिखोपनिषत्	—	—	१७१
१६ ब्राह्मोपनिषत्	—	—	१८०
१७ प्राणाग्निहोत्रोपनिषत्	—	—	१८७
१८ नीलकण्ठोपनिषत्	—	—	२०६
१९ कण्ठशुक्त्युपनिषत्	—	—	२११
२० पिण्डोपनिषत्	—	—	२२५
२१ आम्बोपनिषत्	—	—	२२८

२२	रामपूर्वतापन्व्यपनिषत्	—	२३२
२३	रामोत्तरतापन्व्यपनिषत्	—	२७४
३४	हनुमदुक्तरामोपनिषत्	—	२८४
२५	सर्वोपनिषत्सार	—	३०१
२६	हसोपनिषत्	—	३१०
२७	परमसंज्ञोपनिषत्	—	३२०
२८	जाबालोपनिषत्	—	३३७
२९	कैवत्योपनिषत्	—	३५३

शिर उपनिषत् ।

ओं देवा ह वै स्वर्गलोकमार्यस्ते रुद्रमपृच्छन्
को भवानिति । सोऽब्रवीद्दृष्टमेकः प्रथममासी-

रुद्राध्यायोऽथर्वशिरः सप्तखण्डो ह्यथर्वणः ।

शिरौ भिक्ष्वा यतो जातं ततोऽथर्वशिरः स्मृतम् ॥

योगमारूढस्य महत्पदमारूढोर्मुनेर्देवादिकृतविघ्नसम्भा-
वनागम्यार्थोपदेशापेक्षा च स्यात् ; अतो विघ्ननिवृत्तये उप-
देशाय च रुद्रस्तुतिरारभ्यते । किञ्च योगोऽपि तत्प्रसादं विना
न सिध्यति । तथा च स्मृतिः ।

“न सिध्यति महायोगो मदीयाराधनं विना ।

मत्प्रसाद-विहीनानां मन्त्रिन्दापरचेतसाम् ।

पशूनां पाशबहानां योगः क्लेशाय जायते ।

सन्त्यज्याश्नां शिवेनोक्तां पूजां सन्त्यज्य भामिकाम्” ॥ इति ।

तत्प्रसादे च निर्विघ्नसिद्धिरुक्ता ।

“युञ्जतः सततं देवि । सर्वलोकमयं शिवम् ।

मद्गानासक्तचित्तस्य तुष्यन्ते सर्वदेवताः ॥

तन्मां सम्पूज्य युञ्जीत मत्प्रसादेन खेचरी ।

अन्यथा क्लिश्यतेऽत्यर्थं न सिद्धिर्जन्मकोटिभिः ॥ इति ।

अस्तविन्दौ, “रुद्राराधनतत्परस्य” इति । तस्मात्
रुद्राराधनस्य योगसिद्धाङ्गत्वेनोक्तत्वात् सिद्धिमिच्छता रुद्रो
ऽप्यवश्यं सिध्यति इति रुद्रस्तुतिरारभ्यते, ओं देवा इति ॥ आप्या
विकाविद्यास्तुत्यर्थाः ‘देवा’ इन्द्रियाणि इन्द्रादयो वा ‘स्वर्ग’

हर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो
 व्यतिरिक्त इति । सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत्,
 दिग्शान्तरं प्राविशत्, सोऽहं नित्यानित्यो
 व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यक्षोऽह दक्षि-
 णाञ्च उदक्षोऽहम् अधक्षोर्हृद्याहं दिग्द्य प्रति-
 दिग्श्याहं पुमानपुमान् स्त्रियश्याहं सावित्यहं गाय-
 त्राहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप् चाहं छन्दोऽहं सत्योऽहं
 गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं गौरहं गौर्य-
 हम्भृगहं यजुरहं सामाहमयवाङ्गिरसोऽहं ज्येष्ठोऽहं
 श्रेष्ठोऽहं बरिष्ठोऽहमापोऽहं तैजोऽहं शुद्धोऽहमर-
 ष्योऽहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पवित्रमहमुपक्ष
 वक्षिद्य पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव, सर्वेभ्यो मामेव

मत्त्वृत्ति कौलासं वा ऋषिभिर्द्रुत 'रुद्रम्' आत्मानम् उमा
 पतिं वा । 'भासीत्' व्यत्ययेन प्रथमपुरुषः । 'वर्तामि'
 व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'स' शब्दो मङ्गलस्य 'अन्तरादन्तर'
 गुह्याद्गुह्यं प्रविष्ट 'दियो व्यन्तर' जाताधिकवचन, दिग्मां
 त्रिविधम् अन्तरम् 'प्राविशत्' प्राविशम्, सर्वात्मा सर्वव्यापी
 च बभूवेत्यर्थः । 'अपुमान्' नपुंसकम् । 'पुष्करं' पद्मं,
 'पुष्करं पद्मे ज्योतिषि पयः करिकराययो । शोषघ्नी क्षीप-
 विहङ्ग तीर्थं रोमोरनाम्नरं' इति विश्वः । अहमेव 'सर्वे'
 भावाः ज्योतिषमेव, स इति घोऽहमेव धर्वात्मकोऽपि ज्योतिषमेव
 ज्योतिषात्मतां गृह्णात्मतां न जहामोत्यर्थः । ज्योतिषमण्डोऽकारः

स सर्वः समा यो मां वेद स देवान् वेद सर्वांश्च
वेदान् साङ्गानपि ब्रह्म ब्राह्मणैश्च गां गोमित्राङ्ग-
णान् ब्राह्मण्येन हविर्हविषा आयुरायुषा सत्येन
सर्वं धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा । ततो
ह वै ते देवा रुद्रमपृच्छन्, ते देवा रुद्रमपश्यन्,
ते देवा रुद्रमध्यायन्, ते देवा ऊर्ध्वं वाहवो रुद्रं
स्तुषन्ति ॥ १ ॥

नोऽयम् । तर्हि त्वमुक्त्वृष्ट, अन्ये अपकृष्टा इति ब्रह्मणि
वैषम्यं स्यात् ? अत आह, सर्वं समा इति । 'समा' तुल्या
सप्तो भेदकैर्विशेषे रक्षिता, तेन सप्तोऽन्यथास्तीति कथमुत्
कर्षापकर्षसम्भव इति भावः । ऐक्यज्ञानफलमाह, यो
मामिति । साङ्गानपि वेदेत्यनुपपन्नं, ब्रह्म ब्राह्मणैस्तर्पया
मीत्यप्रतनेन सम्बन्धः । 'ब्रह्म' वेद, स ह्यभ्यासेन तप्तो
भवति, तदुक्तं, "विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि" इति ।
'गां' स्त्रिय 'गोमि' पुमि, गोशब्देन लिङ्गमेव विवक्षितं
न सुरमित्त्वमनुगतञ्च जातिः । 'ब्राह्मण्येन' ब्रह्मतेजसा
'हवि' धोदनादि, 'हविषा' सस्कारकेण सर्पिरादिना
पित्राद्यायु पुत्राद्यायुषा, सत्येन 'सत्य' सत्यवादी, सत्य
वादि दर्शनेन तप्तो भवति । एव धार्मिको धार्मिकस्य स्वेनेति
यत्पुतिहेतुस्तत्रैव तेजः । तदुक्तम् ।

"या या प्रकृतिरदारो यो योऽप्यानन्दसुन्दरो भावः ।

यदापि च किञ्चिद्रमणीयं वस्तु श्रियस्तत्तदाकारः" ॥ इति ।

"यद्यदिभूति मन्त्रस्त्वम्" इत्यादि च ॥

'रुद्रमपृच्छन्' तात्पर्येण धारमार्थिकं रूपं पुनरपृच्छन्

- श्रीं यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्दस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चन्द्रस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाग्निस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वायुस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्यस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सोमस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ महास्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ प्रतिग्रहास्तस्मै वै नमो०
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च भूस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च भुवस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्वस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च महस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् या च पृथिवी तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चान्तरिक्षं तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् या च द्यौस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् याद्यापस्तस्मै वै नमोनमः

‘पपायन्’ यथाभूतं प्रातपन्त, ततो ध्यातपन्तः, तत उच्यैः
 सुवन्ति अ १ ॥

ततो ऋषि विष्णु स्कन्देन्द्राग्नि वायु सूर्य सोमाष्टग्रहाः

यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च तेजस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कालस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च यमस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च मृत्युस्तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चामृतं तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चाकाशं तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च विश्वं तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्थूल तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सूक्ष्मं तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च शुक्लं तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृष्णं तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृत्स्नं तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सत्यं तस्मै वै नमोनमः
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सर्वं तस्मै वै नमोनमः ॥२॥

भूस्ते आदिर्मध्यं भुवस्ते स्वस्ते शीर्षे विश्वस्त-
 षोऽसि ब्रह्मैकस्त्व द्विधा त्रिधा बुद्धस्त्वं शान्ति

प्रतिग्रह भूर्भुव स्व इत्यन्तरिक्ष दिवप् तेज आकाश-काल
 यम मृत्युमृत-विश्व स्थूल सूक्ष्म शुक्ल कृष्ण कृत्स्न सत्य सर्व
 रूपै रिक त्रिशत्पर्यायै अस्तुवन् यत्र यमपर्यायानन्तरमन्तक
 पर्यायोऽपि पठनीय ,तिन धरन्ववा मन्त्राचर-सङ्ख्यया चात्रि
 शत् पर्याया भवन्ति ॥ २ ॥

स्त्वं पुष्टिस्त्वं हुतमहुतं दत्तमदत्तं सर्वमसर्वं
विश्वमविश्वं कृतमकृत परमपरं परायणञ्च
त्वम् । अपामसोमममृता अभूमागन्धे ज्योतिर-
विटामदेवान् । किं नूनमस्मान् कृणवदरातिः ।
किमुधूर्तिरमृत मर्त्यस्य सोमसूर्येपुरस्तात् सूक्ष्मः
पुरुषः । सर्वं जगद्वित वा एतदक्षरं प्राजापत्यं
सौम्यं सूक्ष्मं पुरुषं द्याद्यमयाद्येण भाव भावेन

ब्रह्मरूपेणैकस्त्वं, विराडरूपेण स्तुतिमाह, भूरिति । 'आदि' पादौ 'मध्यम्' उदरम्, ब्रह्मरूपेणैकस्त्वं 'त्रिधा ब्रुह' सदसद् रूपेण, 'त्रिधा ब्रुह' गुणत्रयभेदेन । 'परायणं' परमयत्न स्यात्तम् । 'अपामसोमम्' इति त्वयि दृष्टे सर्वं सिद्धमित्यर्थः । 'कृणवत्' किन्दन् 'भराति' शत्रुं शस्त्रान् प्रति न किञ्चिदित्यर्थः । 'धूर्तिः' हिंसाप्यस्माकं किं त्वदभिरक्षितानां त्वद्रूपमापन्नानां हिंसा कृतदोषाभावात्, यद्गीतासु, "इत्यापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते" इति, अथवा शत्रुकृता हिंसा त्वच्छरणान्मानान् न स्पृशतीत्यर्थः । 'अमृतम्' आदेश्य, 'मर्त्यं' ज्ञेयञ्च त्वदास्या कृतार्थानां नो नास्तीत्यर्थः । सोमयासौ सूर्यश्च 'सोमसूर्यं' तेनोभयात्मक एक इत्यर्थः । सोमसूर्यं इत्युपलक्षणं पञ्चभूतानि सोमसूर्यां यजमानयेत्यष्टमूर्तिरौषधर 'पुरस्तात्' पूर्वस्या दिशि उदेतीति शेषः । सूक्ष्मो यः पुरुषः स एव 'सर्वं' स्थूलं सम्ययन् ।

अतु सर्वमावापत्या किमथै सृष्टि तमेतोत्पत्त आह, जगदिति । जगतां हित 'जगद्वित' 'एतदक्षरं' ब्रह्म, जीवभोगाय वर्गीयं रूपया सृष्टिरिति भावः । 'प्राजापत्यं' प्रजापतिरूपेण

सौम्यं सौम्येन सूक्ष्मं सूक्ष्मेण वायव्यं वायव्येन
यसति, तस्मै महायासाय वै नमोनम. ।

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणा प्रतिष्ठिताः ।

हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः ॥

तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादौ, य उत्तरतः
स ओङ्कारः, य ओङ्कारः स प्रणवः, य. प्रणवः स

प्रसति, तथा भावादिक तेनैव रूपेण पालितम् 'सौम्यं सौम्येन
इत्ययद्वेषेणाप्यायित 'सूक्ष्मं सूक्ष्मेण' जीव 'वायव्यं देहभावा
पन्नम् 'अप्राणैश्च' कालरूपेण प्रसति स्थूलस्य सूक्ष्मेऽन्तर्भावात्
'वायव्यं' प्राणाख्य 'वायव्येन' वायवायुरूपेण 'महायासाय'
उक्तप्रकारेण सर्वभक्षकाय मृत्युमृत्यवे ।

'हृदिस्था' अन्त करणवर्तिन्य 'देवता' इन्द्रियाधि
ष्ठातार 'प्राणा' वागादय त्वम् अन्तर्यामिरूपेण यो हृदि
त्वमसि तस्मै नमो नम इत्यन्वय, अतएव स्वप्ने अन्त करण
नैव सर्वेन्द्रियव्यवहार इत्युक्त्वा ध्यानेन देया उपरता । इदानीं
श्रुतेराख्यायिकामुपसङ्गत्वेन रूपेणह, तित्त इति । 'तिस्रो
मात्रा' अकारोकार मकारा सर्वदेवमया 'परस्तु' अर्हमात्रा
अक 'स' शिव । तस्येति मात्रात्रयातीतो हृदि त्वमसी
त्युक्तम्, तत्र सन्देह, कस्यां दिशि तस्य शिर ? कस्या वा
पादौ ? इत्यत उक्त, तस्य परस्य हृदिस्थस्य उत्तरत शिरो
वर्तते, तेन उत्तरमार्गं गताना यातायातेन भवती इद्रमुखा
दुपदेयत्वाभात्, 'दक्षिणत पादौ' तेन दक्षिणमार्गगामिना
गतागते भवत, पादयोर्गमनशीलत्वात्, य उत्तरत स

सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सोऽनन्तः, योऽनन्तस्तत्तारं,
 यत्तारं तच्छुक्लं, यच्छुक्लं तत्सूक्ष्मं, यत् सूक्ष्मं
 तद्वैद्युतं, यद्वैद्युतं तत् परं ब्रह्म, यत् परं ब्रह्म
 स एकः, यः एकः स रुद्रः, यो रुद्रः स ईशानः,
 य ईशानः स भगवान् महेश्वरः ॥ ३ ॥

अथ कस्मादुच्यते श्रीह्वारः, यस्मादुच्चार्यमाण
 एव प्राणान् ऊर्ध्वमुक्त्वा मयति तस्मादुच्यते
 श्रीह्वारः । अथ कस्मादुच्यते प्रणवः, यस्मादुच्चा-
 र्यमाण एव ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसं ब्रह्म ब्रा-
 ह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते

श्रीह्वार, स प्रणव इति तथा प्रसिद्धे; 'सर्वव्यापी' सर्व
 व्यापकोऽपि ब्रह्मवाचकत्वात् सोऽनन्त, अन्यथा सर्वव्याप्य
 सम्भवात्; तारम् 'शुक्ल' निर्गमल 'सूक्ष्मम्' इन्द्रियाद्यपाद्मम् ।
 अथ तद्विं तज्ज्ञानम् ? अत उक्तम् 'तद्वैद्युत' स्वप्रकाश 'परं
 ब्रह्म' सर्ववृद्धत् अन्वेषामात्मलाभस्य तदधीनत्वात्, अत
 एवैक अन्यात्मनस्त्रदेषेक्षत्वेन तदनतिरेकात् । 'स' रुद्र'
 "एको रुद्र" इति मन्त्रवर्णात्, 'ईशान' स्वतन्त्र, अतएव
 'भगवान्' यद्विधैश्वर्यसम्पन्नः एष 'महेश्वर' अनवधिकैश्वर्यं
 सर्वेऽप्येते प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽप्येकार्था समानाधिकरणयत् ॥३॥

पर्यायत्व गदा निवृत्तये त्रयोदशानामपि प्रवृत्ति निमित्त-
 भेदे वृच्छन्ति, अथेति । साहोर्त्काम शब्दयोरोह्वार इति
 निपातनम्, उपायस्य उपायान्तराविरोधात् व्याकरण-विरोधः
 शब्द, एवमुत्तरेष्वपि । चतुर्वेदात्मक ब्रह्म 'ब्राह्मणेभ्यः'

प्रणवः । अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी, यस्मादुच्चार्यमाण एव यथा स्नेहेन पललपिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिपक्तश्च तस्मादुच्यते सर्वव्यापी । अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तः यस्मादुच्चार्यमाण एव तिव्यंगूर्ध्वमधस्ताच्चास्यान्तो नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽनन्त । अथ कस्मादुच्यते तारं, यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भ-लन्म-व्याधि-ज्वरामरण-संसार-महाभयात् तारयति त्रायते च तस्मादुच्यते तारम् । अथ कस्मादुच्यते शुक्रं, यस्मादुच्चार्यमाण एव क्लन्दते क्लामयति च

अथेदृश्यं 'प्रणामयति' प्रणतं मस्र करोति 'नामयति' प्रकरोति तत्तन्मिव करोति स प्रणवः, 'पलल तिलपिण्ड तस्य 'पिण्ड' शुद्धिका, इव शब्दो वाक्यालङ्कारे; यथा तिलपिण्डपिण्ड सर्वत 'स्नेहेन' तैलेन व्याप्तम्, एव पटे तन्मुमिव कार्यमावे 'ओतश्च प्रोतश्च' तानवितानभावमापन्न 'शान्तरूप' वद्वा 'उच्चार्यमाण' वाचा प्रयुक्ता प्रतीत' एव सर्वत्र, 'अनु' अनुसृत्य 'प्रातः' भेदमापन्न प्रतिमिव देवेन, तथा वाचकभावेन 'व्यतिपक्त' अस्वन्न सर्वात्मकं वद्वा तद्गुणव्याप्नोति वाचकतया वा सम्बध्नाति सर्वव्यापीत्यर्थः । एव प्रणवस्य सर्वव्यापित्वादिकम् अर्थभेदविवक्षया दृष्टव्यम् । उच्चार्यमाणोऽस्मिन् 'तस्य' ओङ्कारस्य अन्तो वद्वाव्यासोपलभ्यते तेनागन्तः । अथ 'क्लन्दते' कन्दते क्लन्दते अग्नि-

तस्मादुच्यते शुक्लम् । अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्मं,
 यस्मादुच्चार्यमाण एव सूक्ष्मो भूत्वा शरीराख्यधि-
 तिष्ठति, सर्वाणि चाज्ञान्यभिमृशति, तस्मादु-
 च्यते सूक्ष्मम् । अथ कस्मादुच्यते वैद्युतं, यस्मा-
 दुच्चार्यमाण एव व्यक्ते महति तमसि द्योत-
 यति तस्मादुच्यते वैद्युतम् । अथ कस्मादुच्यते
 परस्वप्न, यस्मात् परमपरं परायणञ्च बृहद्बृहत्या
 हंहयति तस्मादुच्यते परस्वप्न । अथ कस्मादुच्यते
 एकः, यः सर्वान् प्राणान् समाच्य समाचरणेनाजः

रूपेषु व्यच्यते 'ज्ञानयति च' उदात्ततया उच्चारणे प्रयत्ना-
 धिक्त्वात् शरीरं ज्ञानयुक्तं करोति तत् शुक्लम् ; पूर्वोत्तरपदयो-
 राद्यन्तलोपः । सूक्ष्मो भूत्वा अहुरावस्थायामेवापि 'शरीराणि'
 देहावयवान् स्वहेतुभाषामेदेन प्रयत्नाभेदेन ब्रह्माभेदेन वा
 'अभितिष्ठति' आरोहति 'अभिमृशति' सम्बध्नाति व्याप्नोति च
 सूक्ष्मम् ; तस्मात् अथक्ते महति 'तमसि' अविद्यायां 'द्योत-
 यति' तद्विरासेन ब्रह्मप्रकाशं करोति तत् वैद्युतम् 'परमपर'
 सगुणं निर्गुणञ्च 'परायण' परमगति, तस्मात् परमित्यन्वयः ।

ब्रह्मव्यवृत्तिनिमित्तमाह, बृहदिति । यस्मात् 'बृहत्' महत्,
 तस्मात् 'ब्रह्मेत्यन्वयः' । निमित्तान्तरमाह, बृहद्व्येति ।
 'बृहत्या' मायया 'हंहयति' बर्हयति कार्यं, तेन 'परं ब्रह्म'
 ओद्धारः । यः सर्वान् प्राणान् प्राणाभिव्यक्तान् वेदान्,
 अर्यपक्षे वागादीन् 'समाच्य' संहारकाले प्राणनि उपसहस्य

संसृजति विसृजति तीर्थमेके व्रजन्ति तीर्थमेके
दक्षिणाः प्रत्यञ्च उदञ्चः प्राञ्चोऽभिव्रजन्त्विके तेषां
सर्वेषामिह सद्गतिः । साकं स एको भूतश्चरति
प्रजानां तस्मादुच्यते एकः । अथ कस्मादुच्यते
रुद्रः, यस्मादपिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपल-
भ्यते तस्मादुच्यते रुद्रः । अथ कस्मादुच्यते ईशानः,
यः सर्वान् देवानीगते ईशानीभिर्जननीभिश्च

सम्प्रचयेन कृत्वा 'संसृजति' तैरेकीभवति, स्रगन्तु अजः
वाचा विरूपनित्ययेति लिङ्गात्, नित्यं विभ्रानमिति श्रुतेय,
पुनः सिसृचायां विसृजति चेति कार्यकारणयोरभेदात् सदा-
दिवदेकः, अत एव "कृते तु प्रणवी वेदः" इत्याद्युपपन्नम् ।
कारणत्वेनेकम् उक्त्वा फलत्वेनापि ऐक्यं मन्त्रेषाह, तीर्थ-
मिति । 'तीर्थम्' उपायः तद्व्रजगानुष्ठानम् ; दिक्चतुष्कप्रश्नं
तद्वानात्वोपलक्षणार्थं नानामार्गैः अप्युपायैः सर्वेषाम् 'इह'
ईश्वरे 'सद्गतिः' फलत्वेन प्राप्तिः । 'साकं' मद्देव सः 'एको
भूतः' सिद्धः 'चरति' सृष्ट्या प्रवर्तते भक्षयति वा प्रजानाम-
शुभकर्म विपाकम् ; तदुक्तं कविभिः,

"बहुधाध्यागमैर्भिन्ना पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

त्वय्येव निपतन्वोघा जाह्नवीया इवार्णवे" ॥ इति ।

वाच्यधर्मेण पाचको व्यपक्रियते । 'श्रुतिभिः' प्रानिभिः
द्रुतं गम्यते इति रुद्रः । 'ईशते' ईष्टे इति ईशानः, ईशते
पभिरिति ईशिन्यः ताभिः, देवान् स्वेच्छया नियुनक्ति अजा-
हानां विनियोगासम्भवात्, जननीभिश्च शक्तिभिः जनयन्ति

शक्तिभिः । अभित्त्वा शूर ! इन्द्र ! नुमः अदुग्धा
 द्वव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वदर्शमीशान-
 मिन्द्रतस्युष इति तस्मादुच्यते ईशानः । अथ
 कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः, यस्माद्भक्ताच्चा-
 नेन भजत्यनुगृह्णाति च वाच समृजति विस्व-
 जति च सर्वान् भावान् परित्यज्यात्मज्ञानेन
 योगैश्वर्य्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भग-
 वान् महेश्वरः, तदेतद्बुद्धचरितम् ॥ ४ ॥

ईशते । ईशानत्वे मन्त्रसङ्गतिमाह, अभीति । हे 'शूर ।' इन्द्र !
 परमेश्वर । 'त्वा' त्वाम् 'अभि' अभितो नुम 'आभिमुख्येन
 अतिशयेन स्तुम, 'अदुग्धा' दुग्धरक्षिता' पयोऽर्थिनो वक्त्रा
 'धेनव' दोग्ध्री गा इव स्तुवन्ति, द्वितीयार्थिं प्रथमा,
 'अदुग्धा' प्रसूता 'धेनव' गावो वक्त्रानिवेति न व्याख्यातम्
 श्लेषसाध्येऽप्युपासकस्य भावता, उपास्यस्य वक्षतेति हीनो
 यमादोष प्रसङ्गात् । 'जगत' जङ्गमस्य 'तस्युष' स्यावरस्य
 ईशानम्, आदरार्थं पुन प्रयोग, 'स्व ईश' दिव्यदृष्टिम् ।
 'भक्ता' भजनकर्त्ता, तर्हीवार्यो ज्ञानेनेति, यदा 'भक्ता'
 भक्तान् ज्ञानेन 'भजति' सेवते अनुगृह्णाति चेति भग, शब्दार्थ
 'वाच' वेदाख्यां समृजति ब्रह्मादिमुखे विस्वजति स्वमुखादिति
 वान् शब्दार्थ । महेश्वरशब्दार्थमाह, यदिति । 'भावान्'
 विप्रयान् 'परित्यज्य' त्याजयित्वा वेदसुपदिश्व तदर्थधोषन
 द्वारा विषय धेराग्यमुत्पाद्य अधिकारिणं कृत्वा दत्तेन आत्म
 ज्ञानेन मनःस्थिरताये च अष्टाङ्गयोग जन्मैश्वर्य्येण अभङ्गान्

एको ह देवः प्रदिशोनुसर्वाः
पूर्वो ह जातः स उ गर्भं अन्तः ।
स एव जातः स जनिष्यमाणः
प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥

‘महति’ पूजयति; तेन परानुषङ्गेण च ‘मह्यीयते’ महिमानं याति जगद्विस्तारयमा भवति; तेन भगवान् महेश्वरः, “अक्षरसाम्येन निर्गूयात्” इति न्यायेनेदं निर्वचनम् ।

ननु परब्रह्मपर्यायादारभ्य उच्यतेमात्र एवेति कस्मा-
त्सोक्तम् ? अत आह, तदेबद्बुद्धचरितमिति । नाम नामिनोरैक्य-
लोचनायोद्धारोपक्रमश्च आदित आरभ्य रुद्रस्त्वैतद्वर्णित-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

इंगस्य प्रतिज्ञातमैक्यमुपपादयितुं साधनानि च वक्तु-
मवयवशः प्रणवस्योपासनाया पृथक् फलानि प्रतिपाद्य
इंगमक्तिप्रधानेन ज्ञानेनैव परमपुरपार्थं सिद्धिरिति प्रतिपाद-
यितुञ्चोत्तरस्यैव आरभ्यते, एको ह देव इति । एक एव देव
सर्वा दिशः ‘प्रजातः’ सर्वदिक् रूपो बभूव; दिग्ग्रहणं तत्-
‘सर्वस्मूनामप्युपलक्षणम् ।

ननु कथमेकस्यानेकत्वसम्भवः ? इत्याशङ्क्य सर्वायर्थं
भवति किं किं रूपं न सम्भवति ? इत्याशयेन परिहरति,
पूर्वो हेति । पूर्व ‘स उ’ स एव ‘गर्भे’ जगतो मध्यावस्थाया,
स एव ‘अन्तोऽपि’ सर्वास्ते वर्तमानोऽपि । स एव उत्प-
त्त्युपाधिना कालविरोधं परिहरति, स एवेति । ननु कथ-
मस्यानुभवः ? इत्याशङ्क्य, प्रत्यङ्ङिति । हे ‘गन्’

एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्मै
 य इमौल्लोकानीशत ईशानोभिः ।
 प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सञ्चुकोचा-
 न्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता ॥
 यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
 येनेदं सर्वं विचरति सर्वम् ।
 तसमीशानं वरदं देवमीडाम्
 निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥

आबाल-स्त्री-गोपाला । सर्वजनीनमनुभवं पश्यतेति श्रुते-
 वच. ; किं तत् ? 'सर्वतोमुखः' आदित्यवत् सर्वेषां समुद्यः ।
 'प्रत्यङ्' अवस्थाचयानुभूयमाना इत्यत्ययवेदात्मरूपेण, तिष्ठति
 यः, स ईशः ।

द्वितीयगन्धमपि निषेधति, एक इति । स द्वितीयमैच्छ-
 दिति श्रुते. प्राप्ता सहायापेक्षां निषेधति, न द्वितीयाय
 तस्याविति । तच्च लीलामात्रं, द्वितीय-चेतनाभावादेको
 द्रष्टेति श्रुतेः ; 'सञ्चुकोच' इति 'अन्तकाले', प्रलयकाले
 सङ्कोचं कृतवान्, 'संसृज्य' व्याप्य ।

ननु 'इदं सर्वं' शरीरिण्येतेना दृश्यन्ते ; एकत्वन्तु ईश्वरा-
 पेक्षामवेत्यत आह, यो योनिं योनिमिति । सर्वं जीवा
 व्युत्थरन्तीति श्रुते, विष्णुलिङ्ग इव ततो भिन्न एव इति
 भावः । आनयन्तिवत् क्रियाशक्तिरप्येकवैषास्तीत्याह, सर्व-
 मिति । सर्वे 'मश्चरति' प्रविशति 'विचरति' नाना गच्छति
 च, 'येन' शक्तिमता इत्यर्थः । सर्वगुणैः सम्यक्त्वं स एव शेष

घमां हित्वा हेतुजालस्य मूलं
बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे ।
रुद्रमेकत्वमाहुः ॥

शाश्वतं वै पुराणमियमूर्जेण पशवोऽनुनाम
यन्त मृत्युपाशान् । तदेतेनात्मन्नेतेनार्धचतुर्थेन

इत्याह, तमिति । 'वरटं' सकामानामप्युपास्यं दिवं स्वतो
द्रष्टारम् 'ईदं' मृत्यु वेदाना 'निचाप्य' नितरां सर्वभावेन
पूजयित्वा 'इमाम्' ईश्वरावस्थामिव 'भक्त्यन्तशान्ति' कैवल्या
स्याम् एति ।

तत्प्राप्त्यन्तरहोपायानाह, घमामिति । 'हेतुजालस्य'
हेतुवाद कल्पना समूहस्य 'मूल' कारणभूता 'घमां' भूमिम्,
अविभक्तदृष्टिलक्षणा 'हित्वा' त्यक्त्वा 'बुद्ध्या' निपुणधिया
'सञ्चितं' स्वीकृत वस्तु रुद्रे 'स्थापयित्वा' समर्थं "तत् श्वास्व
मदर्पणम्" इत्युक्तत्वात्, रुद्रमेव 'एकत्वम्' एकभावमेकर
धमेति इत्यनुषङ्ग, आहु' इति आह्वराचार्या इत्यर्थ । कीदृश
रुद्र ? 'शाश्वत' सर्वकालव्यापिन, 'पुराण' पुराणि नव न
कदाचिच्छीर्णम्, इयम् पशुम, 'ऊर्जेन' धलेन सह 'पशव
हित्वायार्थे' प्रथमा पशून् अनुनामयन्तम् अधीनीकुर्वन्त
भक्त्यन्तोऽप्यन्तमिति यावत्, मृत्युपाशान् नामयन्त न्यक्
कुर्वन्त तेभ्यो मोचयन्तमिति यावत्, भक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थ ।

इदानीं प्रणवस्य मात्रामेतेन ध्यानभेदस्य फलानि वक्तु
प्रथमं प्राधान्यात् चतुर्मात्रस्य तस्य फलमाह, तदेतेनात्म
निति । 'तत्' तस्मात् पूर्वोक्तप्रकारात् 'एतेन' प्रणवेन
'आत्मन्' आत्मि 'एतेन' आहृतेन आगतेन आत्मप्रतिपाद

मात्रेण शान्तिं संसृजति पशुपाशविमोक्षणम् या
 सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या रक्ता वर्णेन यस्तां
 ध्यायते नित्यं स गच्छेद् ब्रह्मपदम् । या सा
 द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन यस्तां
 ध्यायते नित्यं स गच्छेद् वैष्णवं पदम् । या सा
 तृतीया मात्रा ईशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्तां
 ध्यायते नित्यं स गच्छेद् ईशानं पदम् । या सार्ध-
 चतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्याऽव्यक्तीभूता ख विचरति
 शुद्धा स्फटिकसन्निभा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं
 स गच्छेत्पद्मनाभम् । तदेतदुपासीत मुनयो

केन, अर्धा चतुर्थी मात्रा यस्य तेन ओङ्कारेण शान्तिं
 संसृजति ईश्वरः । तथा, पशुपाश विमोक्षण शान्तिद्वारा
 कर्मपाशहानि करोति । प्रत्येकमात्राणां फलमाह, या
 सेति । 'प्रथमा' अकाररूपा अर्धचतुर्थी मात्रा, चतुर्थी
 अहेरूपा मात्रेत्यर्थः, 'सर्वदेवत्या' ब्रह्म विष्णु रुद्र देवत्या
 'अव्यक्तीभूता' अवर्णयत्वात् अव्यक्तीभूता वर्णरूपेष्वनिर्वाण्या
 'स' मूर्धानं प्रविचरति । 'शुद्धा' इति विग्रहसंज्ञाकक
 त्वात् पद्मनाभक सद्मसदस्य पद्ममिति प्रसिद्धम् । तदुक्तं,
 "मूर्ध्नि प्रतिष्ठित पद्म सद्मसदनस्युत्तम्" इति, षोडशदल
 या । तदिति । 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' पद्मनाभक
 पद चतुर्थमात्राद्वारा उपासीते । तस्य पद्मान्तरवैलक्षण्यमाह,

वाग्वदन्ति न तस्य ग्रहणमयं पन्था विहित
उत्तरेण येन देवा यान्ति येन पितरौ येन ऋषयः
परमपरं परायणञ्चेति ॥

वालायमावं हृदयस्य मध्ये

विश्वं देव जातरूपं वरेण्यम् ।

मुनयो वाग्वदन्तीति । 'अवाक' अधीमुख यच्छ्रुति,
"अवाङ्मुखयमस ऊर्ध्वं कुभस्तस्मिन् यगो निहित विश्वरूपम्"
इति । याज्ञवल्क्योऽपि ।

"धीडयच्छन्दसयुक्तं गिर पद्मादधीमुखात् ।

निर्गत्वास्तधाराभि इति ।

वियेषान्तरमाह, न तस्य ग्रहणमिति । गृह्यते अने
नेति 'ग्रहणं नाह तत् यस्य नास्ति, अधीमुखस्य तस्य
मूर्धोपरि नास्तत्वादर्शनात् । एतत् भित्त्वा ये यान्ति तेषां
गतिमाह, अयमिति । 'अयं पन्था श्रीङ्गारोपासन लक्षण,
'येन उत्तरेण यथा देवा यान्ति गच्छन्ति, 'पितरः
ज्ञानरहित कर्मोपासनेन गच्छन्ति । ये न पितर इति
पाठे, ये पितर, ते उत्तरेण यथा न गच्छन्तीत्यर्थः ।
नेष्टापूर्त्तमात्रकारिणां ज्ञानरहितानामुत्तरेण यथा गति
रस्ति । अथवा 'पितरः पितृमार्गाधिषा कथ्यवालादयः,
तेषां हि ज्ञानित्वादुत्तरमाग एव तत्रापि वियेष, केचित्
परमेव यान्ति; यदुक्तम् । "ब्रह्मणा सह ते सर्वे सृच्यन्ते"
इति । केचित् 'अपर' ब्रह्मस्तोकादि, तेषामस्ति ज्ञानय
रिपाके कस्यान्तरे पुनर्जन्म भवति । केचित् 'परायण'

तमात्मस्थं ये तु पश्यन्ति धीराः
 तेषां शान्तिर्भवति नेतरेषाम् ॥
 यस्मिन् क्रोधं यासु तृष्णां क्षमाञ्चा-
 क्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलम् ।
 बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा
 तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः ॥

वैकुण्ठ कैलासादि । तत्र के परमेव यान्ति ? इत्यपेक्षायामाह,
 बालाग्रमात्रमिति । दुर्लभत्वेन सूक्ष्मत्वोक्तिः, हृदयस्य मध्ये
 गह्वरे 'विश्व' जाग्रदवस्थाभिमानिन 'देव' द्योतनात्मक
 'जातरूप' सुवर्णवर्ण, जातरूप जगद् यस्यादिति, 'वरेण्य'
 परणीयम् 'आत्मस्य' बुद्धिप्रकाशक 'शान्ति' मुक्ति, इतरेषां
 तदनभिज्ञानात् ।

इतरेषामप्राप्ते हेतु व्याजयितुमाह, यस्मिन्निति । यस्मि
 न्निति विषयनिर्देश, क्रोधविषय क्रोधश्च 'हित्वा' विष्कृत्ये
 त्वर्थ, या च तृष्णाविषया तासु तृष्णा हित्वा, क्षमाग्रहण
 सर्वसाधनोपलक्षण, सत्ये तत्त्वे साधनान्यपि चेत्यर्थ, "येन
 त्यजति सन्त्वजौ" इत्युक्ते । 'हेतुजालस्य' विनाशराशे
 मूलमूला 'क्षमा' भूमिम् अविवेकदृष्टिश्च हित्वा 'बुद्ध्या'
 ब्रह्मार्पणधिया सञ्चितं विवेकदृष्ट्या रुद्रे स्थापयित्वा समर्थं
 "यज्जुष्टोयि यदशासि" इत्यादि स्मृते ।

नतु विषयौ । ब्रह्मणि चैति ब्रह्मत्वे रुद्रे इति किमर्थं
 सुप्यते ? इत्याशङ्क्याह, रुद्रमिति । रुद्रम् एकत्वमापन्नम्
 आहुराचार्या इत्यपेक्षितम् । अयं भावः । भगवच्छब्दवाच्यो

रुद्रो हि शाश्वतेन वै पुराणेनेयमूर्जेण
 तपसा नियन्ताग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म
 जलसिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योममिति
 भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूषि
 यस्माद् व्रतमिदं पाशुपतं यद्भस्म नाङ्गानि संसृ-
 शीत् तस्माद् व्रह्म तदेतत् पाशुपतं पशुपाशवि-
 मोक्षणाय ॥ ५ ॥

महेश्वर एव शुद्ध ब्रह्म, स एव स्वमहिम्ना विश्वैश्वर्येण
 नामानि रूपाणि चापय इति । रुद्रो हीति । 'शाश्वतेन
 अनवच्छिद्येन 'पुराणेन' अपरिणामिना 'कर्त्तेन' ऐश्वर्येण
 तपसा च रुद्ररूपम 'इयम्' अथ भूतजात नियन्ता "एतन्
 न लोकेति" पठौनिषेध । सर्वभूतजात नियच्छति ऐश्वर्यं
 तपसो शाश्वत रुद्रस्य दशाव्ययत्वात्, तथा हि ।

“ज्ञान विरागितैश्वर्यं तप शौच चमा धृति ।

स्रष्टृत्वमात्मसम्बन्धो अधिष्ठातृत्वमेव वा ।

अथयानि दशैतानि नित्य तिष्ठन्ति शद्धरे” ॥ इति ॥

भस्मधारणमीश्वरस्य प्रसिद्धम् । तद्यथा भस्म लीलया
 धृत नायासकारि, तथा जगदपोति बहुमन्यादीना भस्मो
 पमाभाह, अम्बिरित्वादि । विष्णु भस्मविशेषेण धृत
 मित्यर्थ । स्थल' धृषिषी 'सर्वम्' भाकाशादिकमपि 'इदं'
 जगत् 'चक्षूषि' इन्द्रियाणि ।

ननु किमर्थममङ्गल भस्म दधाति ? अत एव पशुपते
 रुद्रस्वेद व्रतम्, यस्मादिति । यद्यपि पूर्णकामस्य न च

योऽग्नी रुद्रो योऽप्स्वन्तयो औषधीर्वीरुध
 आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि चक्षुषे तस्मै
 रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये । यो रुद्रोऽग्नी यो रुद्रोऽप्-
 स्वन्तयो रुद्र औषधीर्वीरुध आविवेश । यो रुद्र
 इमा विश्वा भुवनानि चक्षुषे तस्मै रुद्राय नमो-
 नमः । यो रुद्रोऽप्सु यो रुद्र औषधिषु यो रुद्रो
 वनस्पतिषु । येन रुद्रेण जगद्रूढं धारितं पृथिवी

व्रतेनापि, प्रयोजन तथापि भक्तानुग्रहार्थं, व्रते मया कृते
 भक्ता अपि तथा कुर्युरिति ; 'यत्' यस्मात् भक्त नादानि
 संसृष्टेदिति, व्रतं पशुपतिना प्रोक्तं पशुपतिना 'इतश्च भक्त,
 तस्मात् व्रतं ज्ञेयमिति स्तुति' । फलमाह, तदिति । 'पशूना'
 जीवाना 'पाशस्य' बन्धस्य, 'विमोक्षणाय' त्यागाय 'एतत्'
 व्रतं ; भक्तधारणविधि, फलविशेषश्च कालाग्निरुद्रोपनिषदि
 दृश्य ॥ ५ ॥

अग्न्यादीनां रुद्ररूपतया रुद्रस्य चाग्निरूपतया अग्न्या-
 दधिकरणतया च नमस्कृतुं मन्त्रत्रयमाध्यातं योऽग्नी रुद्र
 इत्यादि प्रकृत्यान्तं पादमध्यय इति प्रकृतिभाष्य, 'औषधी.'
 व्रीह्याद्या 'वीरुध.' गुल्मा ; एकैकग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।

"विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकाग्निं स्थितो जगदिति" स्मृतिः ।

"या या प्रकृतिरुदारा यो योऽप्यानन्दसुन्दरो भावः ।

यदपि च किञ्चिद्रमणीयं वक्षु शिवस्तत्तदाकारः" ॥

इति च स्मृतेः ।

'इमा' इमानि विश्वानि 'चक्षुषे' कृतवान् ; पृथिवी

द्विधा त्रिधा धर्ता धारिता नागा येऽन्तरिक्षे
तस्मै रुद्राय वै नमोनमः ।

मूर्धानमस्य सशौच्याप्यथवा हृदयञ्च यत् ।

मस्तिष्कादूर्ध्वः प्रेरयत्यवमानोऽधिशीर्षतः ॥

तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुज्जितः ।

तत् प्राणोऽभिरक्षति शिरोऽन्त मयो मनः ॥

द्विधा त्रिधा धर्ता धारितेति । ऋता सत्यासत्या धारा मती
पृथिवी द्विधा त्रिधा श्रेयरूपेण दिग्गजरूपेण राजन्यरूपेण
च 'धारिता' धृता । श्रेयनागरूपेण धृता इत्युक्ते पाताल
एव नागरूपेण तिष्ठतीति शब्दा स्यादत आह, नागा इति ।
तदुक्त नीलरुद्रेण,

"नमोऽस्तु सर्वेभ्यो ये के च पृथियोस्तनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्य सर्वेभ्यो नमः" इति ।

'नागाः' दिग्गजा वा, तेऽप्यन्तरिक्षस्था दन्तौ पृथिवीं विभ्रति ।

इदानीमथर्वणशिरसोऽस्य अन्यस्योत्पत्ति प्रकारमाह, मूर्धा
नमिति । 'अथर्वा' अथर्वणो शिरोराधिष्ठाता 'पवमान'
वायु प्राण 'अस्य' अथर्वणो मुने मूर्धान 'संगीथ्य' मयीर्थ
विदार्थ्य 'मस्तिष्कात्' मस्तकात् ऊर्ध्वं सन् यदस्य 'हृदय'
हृदिस्थ अन्यरूप तत् 'शीर्षत' अधिशीर्षे 'प्रेरयत्' प्रेरित
यान् । तदेति । 'अधिशीर्षत, शिर ऊर्ध्वत, यस्मात् प्राणेन
प्रेरित, 'तत् तस्मात् 'वै' निश्चितम् अथर्वण 'शिर' एतद्
अन्यरूप 'देवकोश' देवानामिन्द्रादीना कोशो निधि
'समुज्जित' सुगोपित सुरक्षित । तदप्यन्यरूपमुकृत सत्
केन रक्षितम् ? अत आह, तत् प्राण इति । 'तत् शिरः'

न च दिवो देवजनेन गुप्ता
 न चान्तरिक्षाणि न च भूम इमाः ।
 यस्मिन्निदं सर्वमोत्प्रोतं
 तस्मादन्यं न परं किञ्च नास्ति ॥
 न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्ति
 न भूतं नोत् भव्यं यदासीत् ।

अथर्वगिर प्राणोऽभिरक्षति प्राणाधीनत्वादध्ययनस्य, प्राणस्य
 अवाधीनस्थितिकलादद्यमप्यभिरक्षति । तर्हि सुपुत्रे कक्षा-
 द्वाधीत इत्यत आह, मन इति । 'मनसा मनस्यभिमन्वान-
 धीयेयेत्यवाधीत' इति श्रुतेः मनोऽप्यभिरक्षति ।

य देवमेयोपनिषत् स्तौति, तस्योपनिषदुत्पत्तिप्रकार-कथ-
 नेन महत्त्वमुक्त्वा प्रकृतं तदेव स्तवस्तमनुसन्धत्ते न चेति ।
 देवादीनां नवत्वं गुणसङ्घरेण दृष्टव्यम् ; तद्यथा, दैवीलोकः
 मात्स्विक-राजस-तामस-भेदेन त्रिधा ; त्रिविधोऽपि प्रत्येकं
 सङ्घरेण नवधा ; एवमन्तरिक्षं भूमिषु । यदा जम्बूद्वीपस्य
 नवखण्डत्वात् इतरथीरपि तथा खण्डाः कल्प्याः । 'देव-
 जनेन' देवजनकेन, अथवा, देवाः 'जना.' निवका यथा तेन
 रुद्रेण 'गुप्ता' गोपिता रक्षिता । भूम इमा इति छान्दसो
 यणलोपः, भूमय इमाः गुप्ता इति । न च केवलं गुप्ताः,
 किन्तु व्याप्ता अपि इत्याह, यस्मिन्निति । श्रोतं श्रौतं तन्तु-
 त्विद् पट धातत प्रततय ऊर्द्धं तन्तुभिरावयन तिर्यक्
 तन्तुभिः प्रवयण 'यस्यात्' देवात् न ह्यन्यत् 'परं' भिन्नमस्ति
 देवमत्स्यायतत्वात् जगत्सत्त्वस्य, 'परम्' उत्कृष्टं वा नास्ती-

सहस्रपादेकमूर्धा व्याप्त

स एवेदमावरीवर्त्ति भूतम् ॥

अक्षरात् सञ्जायते काल कालाद् व्यापक उच्यते ॥

व्यापको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो
यदा श्रिते रुद्रस्तदा संहार्यते प्रजा । उच्छ्रंसिते
तमो भवति, तमस आपोऽप्स्वहुल्या मथिते

त्यथ । वर्त्तमानव्याप्तिमुक्त्वा भूतमविद्यतीरपि व्याप्तिमाह
न तत्त्वादिति । यत् भूत भव्य वा अस्ति तदपि तच्चात्
पूर्व परञ्च नासीत् न भविष्यति च इत्यपि बोध्यम् ।

नन्वकेन कवमनेक व्याप्तम् ? अत आह, सृष्टेति ।
महस्रपात् कार्यरूपेण 'एकमूर्धा' कारणरूपेण सहस्रपाद्वा
भावेकमूर्धा च महस्रपादेकमूर्धा तेन व्याप्तमिदम्, कार
णेन कार्यव्याप्तिर्मृदादौ प्रसिद्धा, न कवल तिलतैल दधि
मर्पिरादिवत् व्याप्तिमात्रम्, किन्तु स एवातिशयेन आह
णोति 'आवरीवर्त्ति सर्वाग्नेन व्याप्नोति, न तु खलु चक्रा
दिवत् ततोऽन्यत् किञ्चिदर्हति । 'अक्षरात् कूटस्थात् 'काष्ठ'
मङ्गलं इन्द्रधिप क्षणादिव्यवहारनिमित्तभूत सञ्जायते
कालाद् व्यापक उच्यते मति काले व्याप्य व्यापक सञ्जा
लभते, भोगायमान' सपशरोरमिव सर्वत संहिय
यदा 'श्रिते उपरतक्रियो भवति तदा 'संहार्यते सहस्रा
भवतीत्यर्थ ।

सम्प्रति सृष्टिमाह, उच्छ्रंसिते प्रति । उच्छ्रंसिते' कार्य
जननीसुके ईश्वरे सति 'तम' अज्ञान प्रकृत भवति,

मथितं शिगिरे शिगिरं मध्यमानं फेनं भवति,
 फेनाद्गडं भवत्यगडाद् ब्रह्मा भवति, ब्रह्मणो
 वायुः, वायोरोह्वारः, ओह्वारात् सावित्री,
 सावित्र्या गायत्री, गायत्र्या लोका भवन्ति ।
 अर्चयन्ति तपः सत्त्वं मधु चरन्ति यद् ध्रुवम् ।

तमसः आकाशादिक्रमेण आपः, अस्तु अङ्गुल्या 'मथितं'
 मथने कृतं सति ताक्षमिव जायते । ततः 'शिगिरे' विलम्बे
 सति 'शिगिर' शीतं भवति ; शीतार्थाः शब्दाः विलम्बार्था
 अपि भवन्ति, यथा, शीतकोऽयं विलम्बकारोति गम्यते ।
 अथ वा, 'शिगिरे' वायो याति शिगिरं भवतीत्यर्थः ।
 शीतलं सत् पुनर्मध्यमान फेनो भवति, फेनात् कालेन अण्ड
 भवति, 'ब्रह्मा' प्रजापति, 'वायुः' प्राणायुः, "मारुतसूरसि
 चरन् मन्त्रं जनयति स्वरम्" इत्युक्तेः । वायोरोह्वारः,
 ओह्वारात् 'सावित्री' गायत्र्याः पूर्वावस्था व्याहृत्याख्या,
 "प्रथवादचरत्रयाद्ग्राहृतित्रयम्" इत्युक्तेः । 'गायत्री' तत्पदा-
 दिका, 'गायत्र्या' वेदत्रयद्वारा त्रयी लोका भवन्ति । अर्च-
 यन्ति लोकान् बुधाः, कुतः ? यतो लोकः तपः सत्त्वं यच्च
 ध्रुव 'मधु' अमृत मौञ्जाख्य तत् चरन्ति । शरीरसाध्यत्वात्
 तप आदीना, शरीरस्य च सृष्टिप्रधानत्वात् इतरथा विद्यात्,
 यतः सुप्तितिवज्जाद्यास्तत्र निवर्तते, अत एव ईश्वरस्य जीवानु-
 श्रयाय सृष्टिनिर्माणमिति ।

किं तत् परम तपः ? इत्याह, आप इति । तप,साधन-
 त्वादयं मन्त्रस्तप इत्युक्तः ; तस्मात् प्रयत्नेन प्राणायामो-
 ऽप्यावर्त्तनीयः, इति भावः । 'तप,सत्त्वे' लोकाख्ये ध्रुवं

एतद्वि परमं तपः । आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म
भूर्भुवः स्वरो नम इति ॥ ६ ॥

य इदमथर्वशिरो ब्राह्मणोऽधीते, अश्रोत्रियः
श्रोत्रियो भवति, अनुपनीत उपनीतो भवति,
सोऽग्निपूतो भवति, स वायुपूतो भवति, स
सूर्य्यपूतो भवति, स सोमपूतो भवति, स सत्य-
पूतो भवति, स सर्वेदेवैर्ज्ञातो भवति, स सर्वे-
वेदैरनुध्यातो भवति, स सर्वेषु तीर्थेषु ज्ञातो

मधु 'धरन्ति' प्रस्तुवन्ति, 'लोक', भूरादयः ; तेन तान-
शंसन्ति ; एतत् 'द्वि' यस्मात् परमं 'तप' तप फल मायवी-
शिर साध्यमिति चार्थं । सम्प्रत्यध्ययनफलमाह, य इद-
मथर्वशिरो इति । 'ब्राह्मण' इति वचनात् उपनीतस्यापि
धत्त्रियादेर्नाधिकार इति गम्यते, मुख्यत्वावबोधनाय वा
ब्राह्मणप्रहयम् । अधीते इति, धर्मबोधपर्यन्तमध्ययन पाठ-
मात्रस्य निन्दान्युते । न चाल्पायासेन कथं बहुयत्रसाध्यं फल-
स्यादिति शङ्काम् अल्पायासेनाप्यसृतादिर्महात्मि जनकत्वादि-
दर्शनात्, धस्तुमन्त्रे पर्यनुयोगायोगात् ॥ ६ ॥

अनधीतवेदोऽप्येतन्मात्राध्ययनेनैतादृशो भवतीत्याह, अश्रो-
त्रिय इति । 'श्रोत्रिय' वेदमधीत्य तदर्थानुष्ठानात् ; 'अनुप-
नीत', द्वितीयोपनयनादि रहित ; 'अग्निपूत' 'धन्विना'
हुतेन यथा पूत, 'वायुना' प्राणायामैर्यथा पूत, 'सूर्य्येण'
उपस्थितेन यथा पूत, 'सोमेन' सोमयागेन यथा पूत, 'सत्येन'
सत्यभाषितेन यथा पूत, 'सर्वे' धर्मसाधनैरनुष्ठितैर्यथा
पूत, तथा धनेनेत्यर्थः । 'वेदैः' इति वेदानां देवतारूपेण

भवति, तेन सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति; गायत्र्याः
 षष्टिसहस्राणि जप्तानि भवन्ति, इतिहास-पुरा-
 णानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि भवन्ति ।
 प्रणवानामव्युतं जप्तं भवति । स चक्षुषः षड्भक्तिं
 पुनाति । आसप्तमात् पुरुषयुगान् पुनातीत्याह
 भगवानथर्वशिरः, सक्तञ्जम्बूव शुचिः स पूत-
 कर्मस्थो भवति । द्वितीयं जम्बू गणाधिपत्यम्-
 वाप्नोति । तृतीयं जम्बूवमेवानुप्रविशत्यो सत्यमो
 सत्यमो सत्यम् । इत्यथर्ववेदे शिर उपनिषत्
 समाप्ता ॥ १ ॥

चेतनत्वादनुष्ठानं सम्भवति । 'पुरुषयुगान्' षष्ट्यपचीयान्
 माह्यपचीयाह; सप्तमात् पुरुषादात्मानमभिधाय पुनाती-
 त्याह 'भगवान्' प्रथमं ।

सक्तदादिपाठस्य फलमाह, अथर्वशिर इति । 'एवमेव
 अनुप्रविशति' इति विशेषमपश्यन् सामान्यमेव प्रविशति,
 तत्र सामान्यरूपं ब्रह्मीयं, मोक्षं यातीत्यर्थः । यदा, 'ए'
 त्रिषु 'व' शिव, तयो समाहारः 'एव' हरि हर स्वरूप,
 तदेव अनुप्रविशतीति; "एर्विष्णुर्वी महेश्वर" इति त्रैका-
 चरनिर्घण्टः । इरोपाख्या हरिमासि, अविर्द्वैक मूर्ति
 त्वाप्तयोरिति ।

किं तत्सामान्यरूपम् ? यदनुप्रविशतीत्यपेक्षायामाह,
 सत्यमिति । ओद्धारवाच्यं सत्यमित्यर्थः, हरिहररूपमप्येत-

गर्भोपनिषत्

श्रीं पञ्चात्मक पञ्चसु वर्त्तमान
पडाश्रय गङ्गुणयोगयुक्तम् ।
तं सप्तधातुं त्रिमल द्वियोनिं
चतुर्विधाहारमयं शरीरम् ॥

दुभयवाच्य भवति एकवाच्ये वा चोद्धारवाच्य सत्यमेव
माधनान्तर विनैव अनुप्रविशतीति । द्विरुक्ति समाख्यया ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अस्यष्टपदवाक्यानां दीपिकायर्वमस्तुके ॥

इत्ययर्वशिर उपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ १ ॥

श्रीं गर्भसंख्या निरूप्यात् गर्भोपनिषदित्यपि ।

पञ्चषड्पाटमान्मुण्डात् पैप्पलादभिधा तथा ॥

गर्भसंख्यामुच्यते इत्युक्तम्, तत्र को गर्भः ? कश्च

तद्वासः ? इत्यपेक्षायां समारवैराभ्यास्यंश्च जन्ममरणदिदृग्श्च

निरूपणीयमिति गर्भोपनिषदारभ्यते । तत्र गर्भस्य मातृ

पितृशरीरापेक्षत्वात् प्रथम शरीरस्वरूपमाह, पञ्चमकमिति ।

'पञ्चात्मक पञ्चभूतात्मक 'पञ्चसु' धारणादिषु आनन्दादिषु च

वर्त्तमानं' प्रवर्त्तमानं, पञ्चसित्यत्र वीक्षा द्रष्टव्या प्रथो

क्षरे पञ्चकाना चित्वात्, 'पडाश्रय' पक्षां मधुरादिरनानाम

आश्रयतीति आश्रय भोगायतनमित्यर्थः । पङ्गुणयोगयुक्त

गानादिकसाकुगमत्वात्, सप्त 'धातव' रनादयो यस्मिन्

तत्, सप्तधातुकत्वभावो बहुव्रीहौ, अये तु कपिनसधातुक

मिति निर्देगं शेषाद्विभाषेति । 'त्रिमल' त्रयो मला नख

पञ्चात्मकमिति, कस्मात्, पृथिव्यापस्तेजो
वायुराकाशमित्यस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे का
पृथिवी, का आपः, किं तेजः, को वायुः, किमा-
काशम् । तत्र पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिनं
सा पृथिवी, यद् द्रवं ता आपः, यदुष्णं तत्तेजः,
यत्सञ्चरति स वायुः, यच्छुषिरं तदाकाशम् ।
तत्र पृथिवी धारणे, आपः पिण्डीकरणे, तेजः
प्रकाशने, वायुर्व्यूहने, आकाशमवकाशप्रदाने ।
पृथक् श्रोत्रे शब्दोपलब्धौ, त्वत्क् स्पर्शे, चक्षुषी

लोमकेया यत्र तत् ; सूत्रादीनान्तु अघितपीतमलत्वात् न
देहमलत्वम् । अथवा, कफादीनां श्लेष्मादिरूपाणां मलत्वम् ।
द्वियोनिं 'द्वयोः' मातापित्रोः 'योनिः' उत्पत्तिर्यस्य । चतु-
र्विधाहारमयं' लेह्यपेयश्चाद्यसोषलक्षणचतुर्विधाहारविकार
इत्यर्थः ।

गुरुणा प्रतिज्ञाते शिष्यो विशेषज्ञानाय पृच्छति, पञ्चात्मकं
कस्मादिति । अत्र पञ्चसु यत्तमानं कथम् ? इति प्रश्नो
द्रष्टव्यः, उत्तरानुरोधत्, इतिशब्दान्तमुत्तरे । पृथिवीपञ्च-
तीनां किं सिद्धम् ? इति पृच्छति, का पृथिवीति । कठिन्या-
दिषु पृथिव्यादिलिङ्गमित्युत्तरयति, तत्र, यदिति । शरीरे
तेषामुपयोगं दर्शयन् पञ्चसु कथं यत्तमानमित्यस्तीत्तरमाह,
तथेति । 'व्यूहनं' मेलनम् । ननु भाभूदवकाशप्रदानम् ?
इत्यत आह, पृथुस्त्विति । पृथुः 'एषः' शरीरं यदर्थः ।
अवकाशं विना पार्थिवं न स्यादिति भावः । द्वितीयपञ्चक-

रूपे, जिह्वा रसने, नासिका घ्राणे, उपस्थ
आनन्दने, अपानमुत्सर्गे, बुद्ध्या बुध्यति, मनसा
सङ्कल्पयति, वाचा वदति । पङ्काश्रयमिति
कस्मात्, मधुराम्ल-लवण-तिक्त-कटु-कषाय-रसान्
विन्दतीति, पङ्क-ऋषभ-गन्धार-मध्यम-पञ्चम-

माह, श्रोत्रे इति । श्रोत्रे ह्ये शब्दोपलब्धौ वर्तते । तृतीय-
पञ्चकमाह, उपस्थ इति ।

पङ्काश्रयं कस्मादित्यत्र पङ्कगुणयोगयुक्तञ्च कस्मादित्यपि
द्रष्टव्यम् । आद्यस्योत्तरमाह, मधुरेति । 'विन्दति' लभते
जानातीत्यर्थः । द्वितीयस्योत्तरं पङ्कजेति । एते गायत्रेण
प्रसिद्धाः ; एतत् सप्तस्वरप्रहरणं पङ्कागोपलक्षणार्थं पङ्कगुणेत्युक्त-
त्वात् । ते च,

‘श्रीरागोऽयं वसन्तस्य पञ्चमो भैरवस्तथा ।

मेघनादस्य विद्येयाः पठो नदनरायणः’ ॥ इति

तेषां प्रत्येकं सप्त स्वरा भवन्ति, षट् च षट् च रागिण्यो
द्वयः स्त्रियो भवन्तीति षट्द्विंशत् स्त्रेयाः ; ता यथा,
गौड़ी कोलाशुची धाली द्रविड़ी मासव-कौशिका ।
पठो स्वादेव गन्धारी श्रीरागाश्च विनिर्गता ॥
आदीली कौशिकी चैव रामगरी पुटमञ्जरी ।
गुडगरी चैव देशाख्या वसन्तस्य प्रियास्त्रिमाः ॥
भैरवी गुर्जरी चैव भाषा पेलीवती तथा ।
कर्णाटी रत्ननिहा च पञ्चमात्ता विनिर्गता ॥
त्रिगुणा स्तम्भतीर्या च आभीरो ककुमा तथा ।
पिराड़ी चैव सामेरो भैरवाश्च विनिर्गता ॥

धैवत-निपादाद्येतीष्टानिष्ट-शब्दसंज्ञाः प्रविधा-
नाहशविधा भवन्ति ॥ १.॥

सप्तधातुकमिति कस्मात्, शुक्लो रक्तं
कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुर इति । यथा

वद्माला मधुरा चैव कामदा घोक्रमादिका ।

कम्बुपीवा च देवाला मेघरागादिनिर्गता ॥

वोटको च—नदा चैव प्रकीर्तिता ।

गान्धारी गृहमुहारी जाता नदनरायणात् ॥ इति ।

तेषां मियुनानां योगोऽस्मिन् शरीरे भवतीति षड्गुण
योगयुक्तमित्यर्थः ; इति शब्द एतदर्थवियघार्थः ।

ननु षड्विधादीनां वृत्तयो धारणादयस्त्रयः पञ्चका उक्ता-
न् किं सर्वं पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तयोः उपयुज्यन्ते ? पादोक्ति-
कतिपये ? इति सशये निर्णयमाह । इष्टानिष्टानीति । धारणा-
दियु 'इष्टानिष्टानि' प्रवृत्तिहेतुभूतानि 'दशविधा' दशविधानि
भवन्ति । भूतवृत्तानां धारणादीनां पञ्चानाम् इष्टानिष्टत्वा-
भावेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वात् शब्दादीन्धैव दश इष्टा-
निष्टानि भवन्तीति भाव । इष्टानिष्टत्वे द्वारमुक्तम् । शब्दंति ।
'शब्द प्रविधानं' शब्दप्रयोग-जनकत्वं ; मञ्जुप्रविधानं प्रवृत्त-
जनकत्वं ; व्यवहियमाणाः प्रतीयमानास्तु दशैव शब्दादय-
इष्टानिष्टत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्तिजनका इत्यर्थः ॥ १ ॥

अभयत प्रशुखाप्युपलक्षणम् । समाधानन्तु तत्र मदिष्टानि ।
शुक्ल इत्यादयश्चवहार्थद्रव्याणां प्रकारभेदकथनं, न ह्येत एव
सप्तधातर, दीपानपे वक्ष्यमाणत्वात् ; शुक्लपाण्डुरयोः कृष्ण-
धूम्रयोः पीत-कपिलयोः यान्तरभेदो द्रष्टव्यः ; नीलश्च कृष्ण-

देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जायन्ते । परस्परं
सौम्यगुणत्वात् षड्विधो रसः, रसाच्छोणित,
शोणितान्मांसं, मांसान्मेदो, मेदसः स्रायवः,
स्रायुभ्योऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जा, मज्जातः
शुक्र, शुक्रशोणितसंयोगादावर्त्तते गर्भो हृदि
व्यवस्थां नयति, हृदयेऽन्तराग्निः, अग्निस्थाने

ऽन्तर्भाव्यम्, चित्रञ्च सर्ववर्षेषु यथालाभम् । 'देवदत्तस्य' पुनो
'द्रव्याणि' सप्तप्रकाराणि 'विषया' भोग्यानि 'जायन्ते' सम्प
द्यन्ते । तेषां 'परस्परम्' अन्योऽन्य 'सौम्यगुणत्वात्' अनुकूल
गुणत्वात्, यथा, ओदनादीना व्यञ्जनादयोऽनुकूला, तेषां
परिष्णामे षड्विधो रसः, वर्षत शुक्लादिरूप, स्वादनी मधु
रादिरूपो भवति । चित्ररूपस्य च षट्स्त्रैवान्तर्भावात् ।

शोणितादोन् सप्त धातूनाञ्च, रसादिति । 'रस' धातु
मूलं, न स्वयं धातु, तादर्थ्यात्तु कैचित् धातुत्वेनोक्तं, रस
धातुवादिनान्तु मेद । स्रायोरैक्यं द्रष्टव्यम् । मज्जा इति ।
मज्जन् शब्दस्य पञ्चम्यैकवचने अनो लोपः । स्तोत्रुभियु आव
र्त्तते इति । 'शुक्रशोणितसंयोगात्' आशुक्रशोणितसंयोगमा
रभ्य 'वर्त्तते' अस्तित्वं भजति इत्यर्थः ।

धातूनां स्थानमाह,

हृदि व्यवस्थानीति । इत्येतान्युक्तानि धातुरूपाणि 'हृदि
व्यवस्था येषां' तानि हृदि व्यवस्थानि, सप्तम्या अतुक्,
अतएव धातुषु न्यासो हृदये उक्तः, 'धातुषु प्राणेषु हृत्स्थस्य'
। इति

पित्तं, पित्तस्थाने वायुः, वायुतो हृदयं, प्राजा-
पत्यात् क्रमात् ॥ २ ॥

ऋतुकाले सम्प्रयोगादेकरात्रोपितं कललं

पुनर्हृदये कानि ? इत्यत आह, हृदये इति । हृदये
अन्तराग्निवर्त्तते, अन्तरायामावग्निश्च, 'अग्नि' भोज' ; तदुक्तं
प्रपञ्चसारे । "शक्र परिणतं हि स्यादोजो नामाष्टमी दश"
इति । अग्निस्थाने पित्तमिति । 'अग्नि' भोज, स एव
'स्थानम्' आधार, तत्र पित्तम्, अग्नी तेजोरूपे प्रवर्त्तकं पित्त
मित्यर्थं । पित्तस्यो 'वायु' यात, वायु विना प्रवृत्तनुपपत्ते ।
हृदयान्तरोज पित्तवात् वर्त्तन्ते इत्यर्थं । एतत् कफस्याप्युप
सचक्ष, दोषाणा वातपित्तकफाना समानदेशत्वस्वीचित्वात् ।
तत किम् ? इत्याह, वायुत इति । वायुतो 'हृदय'
लिङ्ग प्राजापत्यात् क्रमात् प्रवर्त्तते ; प्राजापत्य' क्रमो यथा,
स आत्मान द्वेषा अपातयत्, पतिश्च पत्नी च भवतीति ; प्रजा
पतिर्यथा एक मन् द्विधाभूत, तथा पितुर्हृदयोपलक्षित
निद्रमपि द्विधा भवति ; वायुघातेन दौषादिव प्रदीप,
कुसुमादिव गन्ध इति । न स मूलोत्क्रम आशङ्कनीय,
तेन शरीर वातपित्तकफात्मकमुच्यते, यदा, प्राजापत्य
क्रम' धूमादिमार्गं, "अग्ने सवतारो वे प्रजापति" इत्या
दिना प्रजापतिप्रतीको द्रष्टव्य । स च आरौहावरोहक्रम,
"तद् य इत्य विदु" इत्यादिना ज्ञान्दीर्घे उक्त । शीतायाश्च
"धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण परजासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमस ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते" ॥ इति ॥२॥
प्राजापत्यात् क्रमात् पञ्चम्याहुती ऋतुकाले प्रयोगादित्य

भवति, सप्तरात्रोषितं वुहुदम्, अर्हमासाभ्यन्तरे
 पिण्डं, मासाभ्यन्तरे कठिनं, मासद्वयेन शिरः,
 मासत्रयेण पादप्रदेशः, चतुर्थे गुल्फ-जठर-कटि-
 प्रदेशाः, पञ्चमे पृष्ठवंशः, षष्ठे मुख-नासिकाक्षि-
 श्रोत्राणि, सप्तमे जीवेन संयुक्तः, अष्टमे सर्वलक्षण-
 सम्पूर्णः । पितुरेतोऽतिरेकात् पुरुषः, मातुरे-
 तोऽतिरेकात् स्त्री, उभयोर्वीजतुल्यत्वान्नपुंसकं
 व्याकुलितमनसोऽन्धाः खड्गाः कुला वामना

न्यय । एतेन विमल कक्षात् ? इति प्रश्न उत्तरित, कक्षा
 दीना श्लेष्मादिमलरूपत्वात् । ऋतुषाले योषिहातुपोषक
 पुषीजं भवति, तेन पुंस सम्प्रयोगे स्त्रियास्तेजो विज्ञेयो
 दृश्यते । 'कललम्' ईपद्धन 'वुहुद' वर्तुल्लभ । यास्तेन तु
 अन्यथोक्तम् ; तद्यथा, "एकरात्रोषित कलिल भवति, पञ्च
 रात्रादुहुद, सप्तरात्रात् पेशी, द्विसप्तरात्रादर्वुदः, पञ्चविंशति
 रात्रात् सखितो युक्तो भवति, मासमात्रात् कठिनो भवति,
 द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते, मासत्रयेण प्रीयाद्यादेशः,
 मासचतुष्टयेन त्वग्भ्यादेशः, पञ्चमे मासि नखरोमभ्यादेशः
 षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रेषु भवति, सप्तमे चलनमदृशं
 भवति, अष्टमे बुद्ध्याभ्यवस्यति, नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णं भवति" ।
 'जीवेन' जीवलङ्गेन चलनादिना ।

पितुरिति । अनेन द्वियोनि कक्षात् ? इति परिहृतम् ।
 'व्याकुलितमनसः' अन्धादिविचिन्तित्वादिपेक ? 'अन्धो
 ऽन्यस्य, स्त्रीपुंसस्य धायुना परिपीडित यत् शक्त, तस्य वैवि

भवन्ति । अन्योऽन्यवायु-परिपौडित शुक्रद्वैध्याद्
 द्विधा तनू स्याद्युग्माः प्रजायन्ते । पञ्चात्मकः
 समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्धरसादि-
 ज्ञानाचराचरमोह्वारं चिन्तयतीति तदेकाचरं
 ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोडशं विकाराः शरीरे
 तस्यैव देहिन । अथ मात्वाशित पीत नाडौ-
 सूत्रगतेन प्राण आप्यायते । अथ नवमे मेसि
 सर्वलक्षणज्ञानसम्पूर्णो भवति, पूर्वजाति स्मरति,
 शुभाशुभञ्च कर्म विन्दति ॥ ३ ॥

ध्यात् 'तनु' शुक्रस्वरूप द्विधा स्यात्, ततो युग्मा प्रजा
 यन्ते । 'पञ्चात्मक' पञ्चभूतात्मक पिण्ड 'समर्थ' चिन्त
 नादौ, 'पञ्चात्मिका' शब्दादिविषया 'चेतसा' अन्तःकरणेन
 गन्धरसादिविषय प्राण यस्या सा गन्धरसादिज्ञाना बुद्धि
 संशति, सा 'चरम्' अनित्यम् 'अचर' नित्य मोक्षश्च चिन्त
 यति, 'तदेकाचर' वृत्त प्रणय चिन्तयति, ज्ञात्वा प्रकृतयो
 ऽष्टौ विकारा षोडशं जायन्ते इति ज्ञेय । तदुक्तम्,

“नूनप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतय सः ।

षोडशकालु विकारो न प्रकृतिर्न विकृति पुरुषः” ॥ इति ।

तत्र मुख्यध्यापाराभावेन शिशु कथं वर्हते ? इत्यत आह,
 अपर्षति । 'माषा' जनन्या 'अशितपीत' इत्यविभक्तिका
 निर्देग, 'अशितपीतेन' इत्यर्थं, दानकालु रतिसमये पुरुषा
 मनश्चात्तु सन्मुखो वर्हते पितृप्रतिगरीरत्वात् ; तथा च, या
 अथ नाभिसम्बद्धा नाडौ मातुर्हृदयेन सम्बध्यते, सैव पृष,

पूर्वयोनि-सहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया ।
 आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।
 जातस्यैव मृतस्यैव जन्म चैव पुनः पुनः ॥
 यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
 एकाकी तेन दृष्टोऽहं गतास्ते फलभोगिनः ॥
 अहो दुःखोद्दधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ।
 यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये महेश्वरम् ॥
 अशुभ-क्षयकर्तारं फलमुक्ति प्रदायकम् ।
 यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये नारायणम् ॥

तद्वतेन अक्षरसेन तस्य प्राण आप्यायते; अतएव जातमा
 तस्य शिरसि कर्णद्वयमध्यदेशे मातृहृदयास्थिचिह्नलीला दृश्यते,
 सा मातु मग्नसुखं व्यनक्ति । सर्वेति । 'सर्वैर्लक्षणज्ञानै'
 मनुष्यत्वादिजातिव्यञ्जकै अवयवै, अथ च सर्वेषा लक्षणेन
 ज्ञानकरणानामिन्द्रियाणा 'ज्ञानेन' दर्शनयवणादिना समा
 कीर्णं 'भवति' सम्पद्यते, 'पूर्वजाती' प्राक्तजन्मानि 'विन्दति'
 लभते जानीते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्यामिन्नापमाह, आहारा इति । 'विविधा श्व शुक
 रादिभोग्या अपि, एतेन शरीर कक्षात् ? इति प्रश्नस्य,
 शीर्यतीति व्युत्पत्त्या, उत्तर दत्तम् । पीतास्येति नानायो-
 निषु जातत्वात् । 'जन्म जन्मेति', जन्मन प्रादुर्भाव एक
 जन्मानन्तर द्वितीय जन्म । 'परिजनस्य' पुत्रकलत्रादे ।
 एकाकीति, अर्तुरेव पापसम्बन्धो नानिर्गतद्रव्य भोग्गुत्थि-

अशुभ-क्षयकर्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् ।

यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् साङ्गो योगमभ्यसे ॥

अशुभ-क्षयकर्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् ।

यदि योन्याः प्रमुञ्चामि ध्याये ब्रह्मसनातनम् ॥

अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो
महता दुःखेन जातमावस्तु वैष्णवेन वायुना
संसृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि, न च कर्म
शुभाशुभं विन्दति ॥ ४ ॥

१ शरीरमिति कस्मात्, अग्नयो ह्यत्र श्रियन्ते
ज्ञानाम्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति, तत्र कोष्ठा-
ग्निर्नामाशित-पीत-लेह्य-वोष्यं पचति । दर्श-
नाग्नी रूपाणां दर्शनं करोति । ज्ञानाम्निः

वार्थं । इदं लिङ्गम् । 'अभ्यसेत्' अभ्यसेयम् । दुःखेन जन्म
मरणानि न स्मरतीत्यतनेन सम्बन्धः । अक्षरणे इत्यन्तर-
माह, जातमाविति । 'वायुना' मायारूपेण ; तदुक्तम् ।

"देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेष ये प्रपद्यन्ते मायामेतत् तरन्ति ते" ॥ इति ।

'विन्दति' जानाति ॥ ४ ॥

श्रियन्ते इति, ययन्ती इति वक्तव्ये इत्यद् । 'ज्ञानाम्निः'
शरीराम्नि भोक्ता शुभाशुभस्य, 'दर्शनाग्निः' प्रमाता,
'कोष्ठाग्निः' ।

शुभाशुभञ्च कर्म विन्दति । त्रीणि स्थानानि
भवन्ति, मुखे आहवनीय, उदरे गार्हपत्यो, हृदि
दक्षिणाग्निः, आत्मा यजमानो मनो ब्रह्मा
सोमादयः पशवो धृतिर्दीक्षा सन्तोषश्च बुद्धीन्द्रि-
याणि यज्ञपात्राणि कर्मेन्द्रियाणि हवींषि शिरः
कपालं केशा दर्भाः मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं

“अष्टं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापान-समायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्” ॥ इत्युक्तः ।

अन्त्यादिक्रमेष त्रयाणां लक्षणमाह, तत्रेति । अग्नितेति ।
अनेन चतुर्विधाहारमयं कथमिति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् भवति ;
स च गार्हपत्यो भूत्वा नाम्नां तिष्ठति । दर्शनाग्निरिति ।
स चतुरस्र आहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति । ज्ञानाग्निरिति,
स चार्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति । ‘विन्दति’
समते भोक्तृत्वर्थः ।

अग्नित्रये सति शरीरे यज्ञदृष्ट्योपासनमाह, त्रीणीति ।
‘आहवनीयः’ दर्शनाग्निः, ‘गार्हपत्यः’ कौशाग्निः, ‘दक्षि-
णाग्निः’ ज्ञानाग्निः; अग्नित्रयं स्थानत्रये श्रुत्वा आहवनी-
यादिबुद्धिः कार्या । आत्मा यजमानः अधिपतित्वात्, मनो
ब्रह्मा सोम्यत्वात्; सोमादयः पशवः दध्यत्वात्; कर्मेन्द्रियाणि
हवींषि ज्ञानाग्नी हीमाहत्वात्, शिरः कपालं तफाम्यात्;
केशा दर्भाः विधित्तत्वात्; मुखमन्तर्वेदि मुख्यस्यनश्यात् ।

इदानीं शरीरे अवयवविभागमाह, चतुरिति । तदुक्तं
याज्ञवल्क्येन ;

“द्वौ गृहको कपालानि पत्रारि शिरसश्शया” । इति ।

शिरः षोडश पाण्डुदन्तपटलानि सप्तोत्तरं मर्मशतं
 साशीतिकं सन्धिगतं सनवकं स्रायुशतं सप्त
 शिराशतानि पञ्च मज्जाशतानि अस्थीनि च ह
 वै त्रीणि शतानि पट्टिः सार्धचतस्रो रोमाणि
 कोव्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादश पला जिह्वा

“षट्पाकपाल शिरः” इति तु यास्क । षोडशैति । षोडश-
 पाण्डुनि, षोडशदन्ता षोडशाष्टदन्तस्थलानि षोडशपटलानि
 पाण्डुस्थलानि ; एष द्वितीयभागे चतुःषष्टिदन्ता स्थलै सह ;
 तदुक्तम् ।

“स्थलै सह चतुःषष्टिदन्ता वै विंशतिर्नखा” इति ।
 “पार्श्वका. स्थलकै सार्धं सर्वादेश द्विसप्तति” इति । सप्तैति ।
 तदुक्तम् ; सप्तोत्तरं मर्मशतमिति । साशीतिकमिति ।
 तदुक्तम्, द्वे च सन्धिगते तथेति । अवान्तरभेदे न्यूनाधिक्यं
 स्मृतावुक्तम् । सनवकमित्यादि । नवमस्या परिमाणमस्येति,
 नवक नवकत्वेन सह वर्तते सनवक, सधीरं सानुकूलमिति-
 यद्वायुप्रधानो निर्देश मवस्रायुशतानि इत्यर्थः । तदुक्तम् ;
 “शिरः शतानि सप्तैव नवस्रायुशतानि च” इति । पञ्च
 मज्जाशतानीति । ‘मज्जा’ पेशी, तदुक्तम् ; “पञ्च पेशीशतानि
 च” इति । अस्थीनि चेति । तदुक्तम्, “तथास्याश्च सह पञ्चा
 शतस्यम्” इति । अर्धचतस्र इति । चतस्र कोव्ये एका
 सार्धकोटीत्यर्थः । इदन्तु स्मृन्केयाभिप्रायेण, सूक्ष्माभिप्रायेण
 तु यास्यवस्फुरोक्तम् योद्धव्यम् ।

यथा, “रोमूपा कोव्यस्तु पञ्चाशत्तस्य तथापरा, ।

सप्तषष्टिस्तथा मज्जा, सार्धा, स्रैदायनै सह ।

पित्तप्रस्थं कफस्याढकं शुक्रकुडवं मेदः प्रस्थौ
 हावनियतं मूत्रपुरीषमाहारपरिमाणात् । पैप्य-
 लादं मोक्षशास्त्रं पैप्यलादं मोक्षशास्त्रमिति ॥

इति गर्भोपनिषत् समाप्ता ॥ २ ॥

षायवीर्यैर्विमथ्यन्ते विभक्ता. परमाणुभिः ॥ इति ।

‘स्रद्यशब्देन’ रस, जिह्वाशब्देन च जलमुच्यते; तदुक्तम्;

“रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश” । इति ।

पित्तप्रस्थमिति । पित्तस्य ‘प्रस्थ’ सपादमानीहय, मानी
 तु तुल्यकाणां संरः । तदुक्तम्; पञ्च पित्तमिति । अञ्जलय
 इति वर्त्तते । कफस्याढकमिति । चतु प्रस्थ तथाढकम् इति ।
 ‘शुक्रकुडवम्’ इति । शुक्रस्य द्वे प्रसृती इत्यर्थः । याञ्जवल्केन
 तु “श्लेष्मीजसोस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु” इति कफशुक्रयो.
 समपरिमाणत्वमुक्तम् । मेदप्रस्थौ हाविति । याञ्जवल्केन तु
 द्वौ मेद इत्युक्तम् । अञ्जलिप्रदण वर्त्तते । अनियतमिति ।
 याञ्जवल्केन तु नियम उक्त, “सत्तेषु तु पुरीषश्च चत्वारो
 मूत्रमेव च” इति । अञ्जलय इति वर्त्तते, तत्तु प्रायोऽभिप्रा-
 येण; निष्कर्षेण क्लियमाणे तु नास्ति नियम, अनियमे हेतु
 चाहारपरिमाणादिति; तस्मिन् अधिके अधिक, न्यूनं न्यून-
 मित्यर्थः । पिप्यलादेन प्राप्त पैप्यलादं; द्विरुक्ति समाख्यार्था ।

अत्र प्रसङ्गान्नागधपरिमाणोच्यते पलादिज्ञानार्थम् ।
 तद्यथा ;—

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते कश्चित् ।

अतः प्रयोग-कार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ।

तत्सरेणुर्वुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

तसरेणुस्तु पर्याय नास्त्रा धंशो निगद्यते ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विसीष्यते ।
 पट्वंशोभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः पङ्मिद्य रजिका ।
 तिसृमी रजिकाभिद्य सर्पपः प्रोच्यते बुधे ।
 यवोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ।
 पङ्मिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्नायको हेमधानकी ।
 मायैयतुभिः प्राणः स्याद्दण्यः स निगद्यते ।
 टङ्कः स एव कथितस्तद् दय कौल उच्यते ।
 सुद्रो मोरटकशैत्र द्रव्याणः स निगद्यते ।
 कौलपदस्य कर्पः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिकार ।
 भक्षः पिशुः पाणितलं किञ्चित्पाणिय तिन्दुकम् ।
 विटालपदकश्चैव तथा षोडशिका मता ।
 करमध्य इसपद सुवर्णं कवलपदः ।
 उदुम्बरश्च पर्यायैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात् कर्पाभ्यामर्हपल शक्तिरष्टमिका तथा ।
 शक्तिभ्याश्च पलं ज्ञेयं सुष्टिराम्नं चतुर्थिका ।
 प्रकुशं षोडशी विश्वं पलमेवात्र कीर्तितम् ।
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतश्च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामष्टमि. स्यात् कुडवीऽर्हैधरादक ।
 षष्टमानश्च विज्ञेयं कुडवाभ्याश्च मानिका ।
 शरायोऽष्टमं तद्वज्ज्ञेयमत विषयणे ।
 शरावाभ्यां भवेत् प्रसृतप्रसृत्यादकम् ।
 भाजनं कंसपात्रन्तु शौनक इति ।

इति गर्भोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ २ ॥

नादविन्दूपनिषत् ।

श्रीम् अकारो दक्षिणः पञ्च उकारस्तूत्तरः स्मृतः ।
 मकारस्तस्य पुच्छ वा अर्धमात्रा शिरस्तथा ॥ १ ॥
 पादौ रजस्तमस्तस्य शरीरं सत्वमुच्यते ।
 धर्मस्य दक्षिणं चतुरधर्मथोत्तरं स्मृतम् ॥ २ ॥
 भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु जानुनोः ।
 स्वर्लोकः कटिदेशे तु नाभिदेशे महर्जगत् ॥ ३ ॥
 जनलोकस्तु हृदये कण्ठदेशे तपस्ततः ।
 भ्रुवोर्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः ॥ ४ ॥
 सहस्राक्षमिति चात्र मन्त्र एव प्रदर्शितः ।

श्रीं प्रणव पञ्चधाकारोकार मैर्विन्दुनादयुक् ।

अन्धो नादस्ततो वर्ष्यस्त्रिषण्डे नादविन्दुनि ॥

तदाद्यमात्राद्य साईमात्रह्रस्वाभिधानपक्षिरूपकेण ताव
 द्विविधमिति, श्रीं अकार इति । 'पञ्च' पतत्र, येन पचीत्युच्यते
 'पुच्छम' अन्वत्वात् । 'वै' प्रसिद्धौ, 'शिर' उत्तमाङ्गम्, ऊर्ध्व
 लोकफलत्वात्, रजस्तम पादौ अधस्त्वसामान्यात् । 'सत्त्व
 शरीर' सर्वाधारत्वात्, धर्माधर्मो चतुष्वौ गतिहेतुत्वात् ।

सप्त लोकान् ह्रस्वशरीरं विमल्य दर्शयति, भूर्लोक इत्या
 दिना । श्रीत्तराधर्यसाम्यात् भूरादीनां पादाद्याश्रयत्वम् ।
 भुवो लोक इति । भुवस्य महाव्याहृतेरिति सकारस्य उत्व रेफ
 योर्विधानात् उत्वपद्ये उत्वे गुणे च रूपम् । 'महर्जगत्
 महर्लोक । भ्रुवोर्ललाटमध्ये च सत्यलोक, 'तु' चायं ।

एवमेतं समारूढो हसं योगविचक्षणः ॥ ५ ॥
 न बध्यते कर्मचारी पापकोटि-शतैरपि ।
 आग्नेयी प्रथमा माता वायव्यैषा वशानुगा ॥ ६ ॥
 भानुमण्डल सङ्काशा भवेन्माता तयोत्तरा ।
 परसा चार्द्धमाता च वारुणीं तां विदुर्वुधा. ॥ ७ ॥

सहस्राक्षमिति चात्र मन्त्र एव प्रदर्शित । सप्ततिरूपेण स
 यथा, "सहस्राक्षं वियतापस्य पक्षी हरैर्हंसस्य पतत स्वर्गं
 स देवानुरस्युपदध्य साक्षी सम्पश्यन् याति भुवनानि विश्वा"
 इति । स्वशाखाया पूर्वकाण्डे गतत्वात् सम्पूर्णो नोदाहृत ,
 अस्वार्थ, सहस्रमहानि किरणा यस्य स 'सहस्राक्ष' सूर्य
 एक ऋषि, स च भूर्धाधिष्ठान , तदुक्तम् प्राणान्निहोत्रे ।
 "तत्र सूर्योऽग्निर्नाम सूर्यमण्डलाकृति सहस्ररश्मिभि परि-
 त्त एवा ऋभिर्भूत्वा सूर्ध्वं तिष्ठति" इति, तगर्हति सप्त
 साक्ष्य 'स्वर्गं दुलोक 'पतत' गच्छत अस्य 'हरै' विष्णुरूपस्य
 'हंसस्य' ओद्धाररूपस्य 'वियती' पूर्वापरावकाशभागी भक्ता
 रीकाररूपी 'पक्षी' पतत्रे ज्ञातव्यौ, स' ओद्धार सर्वान् देवान्
 सात्त्विकान् 'उरसि' हृदये सत्त्वरूपे 'उपदध्य' निधाय
 विश्वानि भुवनानि साक्षात् पश्यन् याति यावत्त ब्रह्मलोक
 पर्यन्तम्, तदारूढ उपासकोऽपि तद्यातोति भाव । समा
 रूढसाक्षिन्तनात् ।

ओद्धारस्य दसरूपेणीपासना फलस्रोक्ता पतस्यथा मातृणा
 देवता आह, आग्नेयीति । 'एषा' मध्यमा मध्यहृत्तिवात्
 उभयो, 'वशानुगा' वशवर्तिनी 'उत्तरा' मकाराख्या, भानु
 मण्डलसङ्काशा' धर्मात् भानुदेवत्या 'धर्मात्ता पतुर्षी ।

कलावयानना वापि तासां मावा प्रतिष्ठिता ।
 एष ओङ्कार आख्यातो धारणाभिर्निबोधत ॥ ८ ॥
 योपिणी प्रथमा मावा विद्युन्माला तथापरा ।
 पतङ्गी च तृतीया स्याच्चतुर्थी वायुवेगिनी ॥ ९ ॥
 पञ्चमी नामधेया च षष्ठी चैन्द्री विधीयते ।
 सप्तमी वैष्णवी नाम शङ्करी च तथाष्टमी ॥ १० ॥
 नवमी महती नाम ध्रुवेति दशमी मता ।
 एकादशी भवेन्मौनी ब्राह्मोति द्वादशी मता ॥ ११ ॥

इदानीं चतसृणामुदान्तादिभेदेन लक्षण प्रत्येकं तिस्र-
 स्तिस्रो मात्रा दर्शयितुमाह, कलावयानना वेति । वा शब्द-
 यार्थे ; 'तामा' चतसृणा मात्राणां मध्ये एकैका मात्रा कला-
 वयानना च 'प्रतिष्ठिता' निश्चिता, 'कलावयेष' मात्रावयेष
 'माननम्' प्राणनं यस्या' सा. मात्रावयवशरीरा इत्यर्थं । 'एष'
 इत्युपसङ्गार' ।

इदानीं द्वादशानां कलानां मध्ये स्थानतो नामतद्विन्ता
 रूपां धारणां दर्शयति, धारणाभिरिति । 'घोषः प्रज्ञा तत्
 फला घोषिणी, 'विद्युन्माली' यक्षराज, तप्तोकप्रदा विद्यु
 माली, 'पतङ्गी' पक्षिणी, आकाशगतिप्रदत्वात्, 'वायुवेगिनी'
 घीघ्रगतिप्रदा, 'नामधेया' पिबन्तीकप्रदत्वात्, पितरौ हि
 नामभिरिष्णन्ते, "यदाग्ना पातयेत् पिण्डं न नयेत् ब्रह्म
 शाखतम्" इत्युक्ते । 'ऐन्द्री' इन्द्रमायुज्यप्रदत्वात्, 'वैष्णवी'
 विशुलोकप्रदत्वात् ; 'शङ्करी' शिवलोकप्रदत्वात् ; 'महती'
 महलोकप्रदत्वात् ; 'ध्रुवा' ध्रुवलोकप्रदत्वात् ; 'मौनी' मुनीना

प्रथमायान्तु मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
 स राजा भारते वर्षे सार्वभौमः प्रजायते ॥ १२ ॥
 द्वितीयायां समुत्क्रान्तो भवेद्यज्ञो महात्मवान् ।
 विद्याधरस्तृतीयायां गन्धर्वस्तु चतुर्थिकाम् ॥ १३ ॥
 पञ्चम्यामथ सात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
 उपितः सहदेवत्वं सोमलीके महीयते ॥ १४ ॥
 षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं सप्तम्यां वैशावं पदम् ।
 अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनाञ्च पतिन्तथा ॥ १५ ॥
 नवम्याञ्च महर्लोकं दशम्याञ्च ध्रुव व्रजेत् ।
 एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतम् १६॥२
 ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निष्कलं शिवम् ।
 सदीदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः ॥ १७ ॥

लोक तपोलोक प्रददाति, तेन 'ब्राह्मी' ब्रह्मलोक गमयति,
 तेन तत परन्तु फल नादान्ते न सम्यते ॥

इदानीं तत्तद्धारणासु स्थितान्त करणस्य प्राणविद्योमे फल
 विशेष नामभि च्छितमाह, प्रथमायामित्यादिना । चतुर्थिका
 प्राप्य समुत्क्रान्त इत्यन्वय । देवत्व प्राप्य सह देवै 'श्रोपित'
 या उपित सन् ब्रह्मलीके 'शाश्वत' ब्रह्मायुपरिमितम् ॥२॥

पञ्चमाक्षरस्य नादान्तस्य विन्दुनामकस्य फलमाह, तत
 इति । तत परतर पर ब्रह्म इत्यन्वय, श्रेयमिति शेष ।
 पूर्वोक्त फल पर, तस्मादिदमुत्कृष्यते इति परतर, 'निष्कल'
 कला सादृशमात्रा, तद्विषयातिग निष्कल, 'यथा' 'कला'

अतीन्द्रियं गुणातीतं मनो लीनं यदा भवेत् ।
अनौपम्यमभावञ्च योगयुक्तं तदादिशेत् ॥ १८ ॥
तद्भक्तस्तत्समासक्तः शनैर्मुञ्चेत् कलिवरम् ।

षोडश षड्मश्रोक्ताः, तद्रहितम् ; यतो 'अप्योतिषां' मन आदीनां चक्षुरादीनां स्पर्शादीनाञ्च उदय', "तस्य भाषा भवमिदं विभाति" इति श्रुतेः ।

कथमिदं लभ्यते ? यदा तदेतद्धारणा भवति, किं नाद-
धारणया फलं ? मनोलय एव ; तदुक्तम् ।

"काष्ठे प्रवर्त्तितो यद्भिः काष्ठेन सह शाम्यति ।

नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते" ॥ इति

द्वादशान्तेः तदेवाह मनो लीनमिति ।

ननु मनोलाये माध्यमिकवच्चून्यमेव तत्त्वं फलं स्यादित्यत आह आदिशेदिति । यदा मनो लीनं भवेत्तदा 'आदिशेत्' उपदिशेत् गुरु', तदैव हि परमोऽधिकारः, न तु मना-
गपि विषयानिज्ञापे सति सुख्योऽधिकारः । अथवा, 'तदादिशेत्' लब्धमिति कथयेत् मध्यस्व', मध्ये मनो विभेषणानि । उपमेव औपम्यम्, स्वार्ये ष्यण्, न औपम्य यस्य मनसः अनौपम्यम्, न भावयति चिन्तयति इत्यभावम्, औपरमात्मनो रैश्वर्यं योगः, तद्युक्तम् ; अथवा 'योगः' चित्तवृत्तिनिरोधः, तद्युक्तम् ।

अथवा योगयुक्तस्य मनसः किं लक्षणम् ? अत आह, मन इति । यदा मनो लीनं भवेत् तथा अनौपम्यमभाव भवेत्, तदा 'योगयुक्तम्' प्राप्तयोगमिति 'आदिशेत्' कथयेदित्ययः । तस्मिन् भविर्यस्य स तद्भक्तः । "भक्त्या सम्यक्स्व-"

सुस्थितो योगचारेण सर्वसङ्ग-विवर्जितः ॥ २६ ॥

ततो विलीनपाशोऽसौ विमलः केवलः प्रभु

तेनैव ब्रह्मभावेन परमानन्दसद्गुते ।

परमानन्दसद्गुते ॥ २० ॥ इति ॥ ३ ॥

इत्यथर्ववेदे नादविन्दूपनिपत् समाप्ता ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मविन्दूपनिपत् ।

ओं मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धश्चाशुद्धमेव च ।

अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ १ ॥

न्यथा" इत्युक्तत्वात् । तस्मिन् मनो यस्य तन्मना, 'असक्त' विषयेषु, ह्यन्दस, सन्धि ; अथवा 'तन्मना' सक्त' इति पठनीयम्, 'सक्त' आसक्तस्तथैव । 'योगचारेण' योगमार्गेण, 'सुस्थित' सुस्थोभूत, 'पाशा' कर्माणि, 'केवलः प्रभु,' जीव-भावरहित । द्विविधं समाख्यार्था । अत्र प्रणवस्य नादविन्दो-निरूपणादकारादिषु सत्यपि प्राधान्यान्नादविन्दूपनियत् सञ्ज्ञा ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपलब्धिना ।

असक्तपदवाक्यानां दोषिका नादविन्दुके ॥ ३ ॥

इति नादविन्दूपनियद्दोषिका सम्पूर्णा ॥

ओं ब्रह्मावबोधिका ब्रह्मविन्दूपनिपदुच्यते ।

षट्पादधी चतुःश्लोका शीतकप्रत्यविस्तारं ॥ १ ॥

उक्तो योग, तत्फल ब्रह्मसाक्षात्कारः, तद् ब्रह्म कीदृशम् +

पक्षपात-विनिर्मुक्तं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ६ ॥
 स्वरैण सन्धयेद् योगमस्वरं भावयेत् परम् ।
 अस्वरेण हि भावेन भावो नाभाव इष्यते ॥ ७ ॥
 तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।
 तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम् ॥ ८ ॥
 निर्विकल्पमनन्तञ्च हेतु-दृष्टान्त-वर्जितम् ।
 अप्रमेयमनाद्यञ्च ज्ञात्वा च परमं शिवम् ॥ ९ ॥

'पक्षपातस्तु' तत्त्वचिन्तनम्, अतस्त्रविधरणञ्च, तेन 'विनि
 मुक्तं, रहितं यदा भवति, तदा ब्रह्म सम्पद्यते ।

प्रथमाधिकारिणं प्रत्याह, स्वरैरेति । 'स्वरैण' शब्देन
 गुरुपदेशेन प्रणवेन वा 'योग' चित्तनिरोध 'सन्धयेत्' आर-
 भेत, 'अस्वर' शब्दातीत 'पर' वस्तु 'भावयेत्' चिन्तयेत् ।
 'भावेन' भाव्यमानेन चिन्त्यमानेन 'भाव' वस्तु पर ब्रह्म,
 अभाव' शून्य नैष्यते, किन्तु अस्तीति 'इष्यते' गम्यते, इय
 सर्पणे, ब्रह्मसाक्षाद्भवतीत्यर्थं । ये गत्यर्यास्ते ज्ञानार्था ।
 अथवा 'स्वरैण' अकारोकारोपलक्षितेन जायत् स्वप्नाख्येन योग
 कुर्व्यात्, अज्ञातिशयेन जायत् स्वप्नेऽपि तदभ्यास सम्भवात्,
 'अस्वर' मकारोपलक्षितम् ध्यानस्थानम् 'परम्' अघेतनम्
 भावयेत् । 'अस्वरैण' मकाराख्येन भावेन मात्रया 'नाभाव'
 अभावो न, किन्तु पूर्णा 'भाव' तुरीयम् 'इष्यते' गम्यते इति
 तदुक्तमस्तुतविन्दी,

"अस्वरैण मकारेण पदं सूक्ष्मञ्च गच्छति" इति ।

शब्दाक्षरं परं ब्रह्म यस्मिन् शीघ्रे यदक्षरम् ।
 तद्विद्वानक्षरं ध्यायेद्यदौच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ १६ ॥
 द्वे विद्ये वेदितव्ये तु शब्द-ब्रह्मपरञ्च यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १७ ॥
 गन्धमभ्यस्य मेधावी ज्ञान-विज्ञान-तत्त्वतः ।
 पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्गन्धमशेषतः ॥ १८ ॥
 गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता ।

निवृत्ते 'तमसि अज्ञाने एकत्व भवति, एकमेव च
 अनुपश्यति

“पुष्कर पङ्कजे व्योम्नि पथ करिकरप्रयो ।
 ओषधीदोष विहग तीर्थं रागोरगान्तरे ।
 पुष्कर तुल्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च” ॥

इति विश्व ।

शब्दाक्षरमिति । शब्दश्च तदक्षरञ्च 'शब्दाक्षर' शब्दब्रह्म
 इत्यर्थः, तथा 'पर' ब्रह्म धैतव्यञ्च, एतदुदय एतत्तै । 'विद्वान्'
 पण्डित, एतयोर्मध्ये यस्मिन् शीघ्रे सति यत् 'अक्षरम्' अक्षीण
 भवति, तत् अक्षर यदि 'ध्यायेत्' चिन्तयेत्, तथा यदि 'दृष्ट्वेत्'
 वाञ्छेत् तर्हि शान्तिम् प्राप्नुयात्, नान्यथा, तदेव स्पष्टयति,
 इ इति । 'निष्ठात' कुशल "निनदीभ्या स्रतो कौयले"
 इति पत्वम् । विद्यास्रात इत्यर्थः । 'मेधावी' गन्धमभ्यासेन
 कृतबुद्धि 'ज्ञान शब्द 'विज्ञान' साक्षात्कारः, समयो
 'तत्त्वत' तच्च ज्ञात्वा, 'त्यजेत्' पञ्चमी । गवामिति । 'गवा'
 क्षीरमेधीशाम् अनेकवर्णानामपि सतीना यत् क्षीर, तस्यैक-

अथ अमृतविन्दूपनिषत् ।

ओं शास्त्राख्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः ।
परमं ब्रह्मविद्याया उल्कात्रान्नान्यथोत्सृजेत् ॥ १ ॥

पमभिनीय दर्शयति, तदिति । 'तत्' ज्ञानं ब्रह्माहमित्येव-
माकारं घृतम् । सर्वेषां भूतानामधिवासोऽग्निं सर्वभूता-
धिवासं यच्च भूतेश्वधिवसति, यथादधिकमिति सप्तमी, सर्वा-
नुग्रहकर्तृत्वेन वासुदेव इति प्रसिद्धं तदहमस्मि, स एव वासु-
देव इति प्रसिद्धं तदहमस्मि, स एव वासुदेव ईश्वरोऽपि, जीवे-
श्वरयोर्ब्रह्मैक्यमित्यर्थः । द्विरुक्तिः समाख्यार्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अष्टपद वाक्यानां दीपिका ब्रह्मविन्दुके ।

इति ब्रह्मविन्दूपनिषद्दीपिका सम्पूर्णा ॥ ४ ॥

अमृतस्य यथा विन्दुर्मृत्युं हरति देहिनाम् ।

अल्पप्रत्योऽप्यष्टषण्णोऽमृतविन्दुस्त्वया ह्ययम् ॥ १ ॥

योगसाधनस्य प्रथमा पीठिकामाह, शास्त्राचीति । मेधा
वीति । अध्ययनेन तर्काभ्यासेन मेधापि कर्तव्या इत्यर्थं
यच्छ्रुति ।

“पण्डितो मेधावीति, वाक्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्येति
च” । श्रुतिरपि ।

“यस्तर्कैश्चानुसृत्यते स धर्मं वेद नेतर” इति ।

ब्रह्मविद्याया परम कारणं जीवितमिति ज्ञेयं । 'उल्का-
वत्' यस्य विद्युदुन्मियित तुर्यं जीवितम्, 'वन्यया' प्रकारान्त-
रेण कामध्वसनादिना 'नोत्सृजेत्' न क्षिपेत्, शास्त्राख्यधीत्ये

श्रीद्वारं रथमारुह्य विष्णुं कृत्वा तु सारथिम् ।

ब्रह्मलोकं पदान्वेषी रुद्राराधनं तत्परः ॥ २ ॥

तावद्रथेन गन्तव्यं यावद्रथं पथि स्थितं ।

क्षित्वा रथपथं स्थानं रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ ३ ॥

मात्रा लिङ्गपदं त्यक्त्वा शब्दव्यञ्जनवर्जितां ।

अस्वरेण मकारेण पदं सूक्ष्मञ्च गच्छति ॥ ४ ॥

ये तदर्थाच्चात्काराय प्रयतेत, प्रयत्नश्च वक्ष्यमाणो योगाभ्यासः । यदा, ब्रह्मविद्यायां परमं कारणम् अध्ययनम् 'अन्यथा' ज्ञानमप्राप्य नोत्सृजेत्, उल्कावत्' दीपिकावत् यथा दीपिका तमसि भागं गृह्णीता गृह्णमप्राप्य नोत्सृज्यते तद्वत् शास्त्रं चात्कारपर्यन्तं नोत्सृजेदित्यर्थः । श्रीद्वारं रथं गतिहेतुत्वात् रथं श्रीकारं विष्णुम् उकारदेवता सारथिं कृत्वा स झूर्ङ्गतीं प्रेरकं, तेन सारथ्यं सम्भवति । अकारदेवता यो ब्रह्मा तस्य य 'लोक' ब्रह्ममदनं तस्य 'पद' मार्गं, तदन्वेषणशीलं, मकारदेवता यो रुद्र तदाराधने 'तत्पर' परायणः ।

तावदिति । 'रथेन श्रीद्वारेण तावद्गन्तव्यं यावत् रथं पथि' गन्तव्यं गच्छन् तन्मार्गं स्थितं समाप्तान्तविधेरनित्यत्वात्प्रत्ययो न कृतः । स्थित्वेति । यदा तदेवाध्याहारं यदा रथस्य पथ्या रथपथं समाप्तान्तोऽकारं तस्य 'स्थानं' स्थितिं निवृत्तिर्भवति, अत्र तिष्ठतिर्निवृत्तौ वर्तते तदा 'स्थित्वा' कियत्कालं विलम्ब्य रथम् 'उत्सृज्य' त्यक्त्वा 'गच्छति' साध्यसाधनभावं रहितं स्थानं प्रविशतीत्यर्थं, श्रीकारोपासनापरिवाहितं चेतसो यतयो ब्रह्मपदवीमनुप्राप्य प्रव्रजन्तीति

शब्दादिविषयाः पञ्च मनसैवातिचञ्चलम् ।
 चिन्तयेदात्मनो रश्मीन् प्रत्याहारः स उच्यते ॥५॥१
 प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा ।
 तर्कस्यैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ ६ ॥

श्रुतेः । 'मात्राः' अकारादयः, तासां 'लिङ्गं' लागरितस्थानी
 वह्निःप्रश्नः सप्ताङ्ग इत्यादि, तस्य 'पदं' स्थान लागरादि
 त्यक्त्वा 'शब्देन' स्वरेण 'व्यञ्जनेन च' मकारेण 'वर्जितं' रश्मि-
 तम् । 'अक्षरेण' स्वरतिरिक्तेन मकारेण अन्तरङ्ग-साधनेन
 'सूक्ष्म पदं' तुरीयाख्य गच्छति ।

शब्दादीति । शब्दादीनि पञ्च 'विषयाः' तदुपलक्षिता-
 नीन्द्रियाणि 'पतिचञ्चलं' सर्वेन्द्रिय विषयव्यापि मनस्य
 'आत्मनः' स्थैर्यस्थानीयस्य, रश्मय इति, 'चिन्तनम्' आत्मैक्या
 पादनमिति यावत्, स प्रत्याहारः इत्यर्थः; तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

“यद्यत् पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मानमात्मनि ।

प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगवद्विभेदात्मिः” ॥ इति ।

प्रत्याहारः इति । यस्य नियमासनानि तु बाह्याङ्गत्वान् न
 गणितानि । यस्य नियमो तु ;

“अहिंसा सत्यमस्तेयमसद्वो क्रौरसङ्घयः ।

आदित्य मङ्गलार्थेषु सोम स्वैर्यं चमाभयम् ॥

शौचं जपस्तपो ह्योमः त्रहातिथं सुरार्चनम् ।

तीर्थाटनं परार्थं च। तुष्टिराचार्यं ध्यानम् ।

एते यमाः अनियमा उभयोर्दादयः श्रुताः ।”

इति द्रष्टव्यौ । 'तर्कः' मत्तन 'समाधिः' निदिध्यासनं 'इधिर'
 मनोहरं गुरुपदिष्टं रूपं 'चिन्तयेत्' ध्यायेत् । इधिर इति ।

यथा पर्वतधातूनां दहन्ते धमनान्मलाः ।
 तथेन्द्रियकृता दोषा दहन्ते प्राणनियन्तात् ॥७॥
 प्राणायामैर्दंष्ट्रीषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
 किल्बिषञ्च क्षयं नीत्वा रुचिरञ्चैव चिन्तयेत् ॥८॥
 रुचिरे रेचकञ्चैव वायोराकर्षणन्तथा ।
 प्राणायामास्त्रयः प्रीक्ता रेचक-पूरक-कुम्भकाः ॥९॥
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
 त्रिः पठेदायत-प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥१०॥२
 उत्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् ।

'रुचिरे' चिन्त्यमाने सति रेचकं कुर्यात्, चकारात् कुम्भकम्,
 तथा वायो 'आकर्षणम्' अन्तर्नयनं कुर्यात् ।

प्राणायामत्रयं कुर्यादित्याह, प्राणायामा इति । 'प्राणा
 यामा' निरोधा 'त्रय' त्रिविधा । प्राणायामसम्बन्धाह,
 सव्याहृतिमिति । व्याहृति शिरसोरपि सप्रणवत्त्वं बोद्धव्यम्,
 तदुक्तम् ;

"एता एता सदैतेन तयैभिर्दंष्ट्रिभि सह ।

त्रिर्जपेदायत प्राण प्राणायाम स उच्यते ॥" इति ।

'एता.' सप्त व्याहृती, 'एता' गायत्रीम्, 'एतेन' शिरसा,
 'एभि' प्रणवै, यज्ञौ सत्या त्रि. पठेत्, यज्ञौ तु सकल्पठेत् ।

प्रत्येकं रेचकादीनां सप्रणवाह, उत्क्षिप्येति । वायुम्
 'उत्क्षिप्य' ऊर्ध्वं नीत्वा 'आकाशम्' उदरं कृत्वा 'निरात्मकं'
 प्राक्षरहितम् ;

शून्यभावेन युञ्जीयाद्रेचकस्येति लक्षणम् ॥ ११ ॥
 न चोच्छ्वसेन्नानुच्छ्वसेन्नैव गात्राणि चालयेत् ।
 एवं वायुर्यहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम् ॥ १२ ॥
 वक्ष्णीगोत्पलनालेन वायुं कृत्वा निराश्रयम् ।
 एव वायुर्यहीतव्यः कुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ १३ ॥
 अश्वत् पश्य रुमाणि शृणु शब्दमकर्णवत् ।
 काष्ठवत्पश्यते देहं प्रशान्तस्येति लक्षणम् ॥ १४ ॥ ३ ॥

“आत्मा देह मनो ब्रह्म स्वभाव इति बुद्धिषु । प्रयत्ने वापि”
 इति, अपि शब्दात् प्राण्ये चेति विद्याभिधानात् । ‘आत्मान
 प्राण’ शून्यत्वेन योजयेत्, न रेचक इत्यर्थः ।

अनुच्छ्वसेदिति । नञ्म्लिडा ममास । उच्छ्वासानुच्छ्वासी
 न कुर्यात्, किन्तु निगरण लक्षणमनुच्छ्वासमेव कुर्यात्,
 न एव श्छ्वीत इत्युक्त्यात् । यज्ञेणेति । उत्पन्नस्य नाममिय
 वायुमन्वार हेतुत्वात्, तादृशेन वक्ष्णेण वायु ‘निराश्रय’
 वह्निर्निर्गतं कृत्वा यदवस्थानं न कुम्भक, प्रकारान्तरेण कुम्भक
 पदमिति । यथा वह्निं ज्ञत, तथा यज्ञेण ‘प्रहोतव्य’
 अन्तर्नेय । नीत्वा रोदध इति द्विविधं कुम्भकस्य लक्षणम्,
 तदुक्तम् ।

“पूरणादि रेचनास्तः प्राणायामस्तु वैदिकः ।

रेचनादि पूरणास्तः प्राणायामस्तु तात्त्विकः” ॥ इति ।

प्रत्याहार प्राणायामयोर्लक्षणे उक्ता धारणा लक्षयितु तद
 धिकारिणं आन्त लक्षयति, अश्वत् इति । ‘पश्य’ हे शिष्य ।
 इति श्रुतेर्वच, ‘ते’ तव स्वीय देह काष्ठवत् पश्य निरभि

मनः सद्बुद्ध्यात्कं ध्यात्वा संचिष्यात्मनि बुद्धिमान् ।
 धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्त्तिता ॥१५॥
 आगमस्याविरोधेन ऊहने तर्क उच्यते ।
 यं लब्ध्वाप्यवमन्येत समाधिः परिकीर्त्तितः ॥ १६ ॥
 भूमिभागे समे रस्ये सर्वदोष-विवर्जिते ।
 कृत्वा मनोमयीं रक्षां जप्त्वा चैवाय मण्डलम् ॥१७॥
 पद्मकं स्वस्तिकं वापि भद्रासनमथापि वा ।
 बद्धा योगासनं सम्यगुत्तराभिमुखः स्थितः ॥१८॥

मानितया ; प्रशान्तस्थापीति । इदमेव लक्षणम् ; अथस्य
 यथा रूपादिकारो न भवति, तद्वत् यस्य रूपदर्शनेऽप्यविक्रिय
 मनः, काष्ठवत् देहेऽप्यास्वारचित, स प्रशान्त इत्यर्थः । मन
 इति । 'मन' मानसं 'सद्बुद्ध्यात्कं' सद्बुद्ध्यात्कं 'ध्यात्वा' विचिन्त्य
 'आत्मनि' बुद्धौ प्राप्ते वा संचिष्य 'आत्मानं' प्राण बुद्धि वा
 'धारयित्वा' स्थिरीकृत्य यत् तिष्ठति सा धारणा उक्ता ।

चतुर्णां लक्षणमुक्त्वा शिष्टयोस्तर्कं समाख्योक्तं, आगम-
 स्येति । आगम विरोधेन ऊहने वाङ्मता-प्रसङ्गात् ; यं 'लब्ध्वा'
 प्राप्यापि इहापि 'अवमन्येत' अवजानीयात् यदर्थेपि शब्दा
 दिष्टमिति लभ्यते, य प्राप्य सर्वमन्यत् न रोचते, स समाधि
 रित्यर्थः "य लब्ध्वा वापर लाभं मन्यते आधिकं ततः" इति
 गीतोक्तेः । 'मनोमयीम्' आत्मचिन्तनरूपां चक्रमन्त्रादिना
 दिग्बन्धादिरूपां वा 'मण्डल' मण्डलवाङ्मणम् आदित्यदेवत्व
 "यदेतन्मण्डलं तपति" इत्यादिरूपम् । पद्मकमिति । पद्म
 कादीनां लक्षणानि योगयाज्ञवल्कर उक्तानि ।

“कर्वरुपरि विप्रेन्द्र ! कृत्वा पादतले उभे ।
पश्चामन भवेदेतत् सर्वेषामपि पूजितम् ॥
वानुर्धारन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकाय समासीन. स्वस्तिक तत् प्रचक्षते” ॥ इति ।

तथैव प्रकारान्तरेण स्वस्तिकमुक्तम् ।

“सौवन्द्यामात्मन पार्श्वे गुरुफी निक्षिप्य पौदयो ।
मध्ये दक्षिण गुणफन्तु दक्षिणे दक्षिणेतारम् ।
एतच्च स्वस्तिक प्रोक्त सर्वपाप प्रणाशनम्” ॥ इति ।
“गुरुफी तु वृषणस्याध सौवन्द्या पार्श्वयो क्षिपेत् ।
पार्श्व पादौ च पाणिभ्यां दृढ बद्धा सुनिश्चलम् ।
भद्रासन भवेदेतत् सर्वव्याधि विनाशहम्” ॥ इति ।
‘योगासन’ सिद्धासनम् , तदुक्त इटप्रदौपिकायाम् ।
योनिस्थानकमद्भिन्नुल घटित कृत्वा दृढ विन्यसेत्
मेद्रे पादमधैकमेव नियत कृत्वा सम विषहम् ।
स्याण संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्यन् भुवोरन्तर
चेतन्मोक्ष कपाट भेदजनक सिद्धासन प्रोच्यते ॥ इति ।

मतान्तरे च ।

“मेढ्रादुपरि विन्यस्य सव्य गुरुफ तयोपरि ।
गुरुफान्तरश्च निक्षिप्य सिद्धासनमिद भवेत् ॥
एतत् सिद्धासन प्राङ्मुखो वज्रामन विदु ।
गुप्तासनं वदन्त्यन्ये पाङ्गुर्मुक्तासन परे ॥
यमेष्विव मित्ताहारोऽप्यहिंसा नियमेष्विव ।
सुम्यं सर्वासनेष्वेक मिहा सिद्धासन विदु ॥
चतुरशीति पीठेषु सिद्धमेव सदाभ्यसेत् ।
दि सप्तति सप्तशेषु सुपुष्पामिव नाडिषु” ॥ इति ।

नासिका-पुटमङ्गुल्या पिधायैकेन भाकृतम् ।
 आकृष्य धारयेदग्निं शब्दमेवाभिचिन्तयेत् ॥१८॥४॥
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येकेन रेचयेत् ।
 दिव्यमन्त्रेण बहुशः कुर्यादात्ममल-च्युतिम् ॥२०॥
 पश्चात्प्रायेत पूर्वोक्तं क्रमान्मन्त्रं विनिर्दिशेत् ।

योगार्थमासनमिति वा । उत्तरति । योगस्य उत्तरभागप्रद-
 स्वात् । नासिकेति । एकं नासिकापुटम् अङ्गुल्या पिधाय 'एकेन'
 पार्श्वेन 'भाकृत' वायुम् आकृष्य 'धारयेत्' अन्त स्तम्भयेत्,
 'अग्नि' तेजोमयम्, अर्थप्रकाशकञ्च शब्दमेव अभिचिन्तयेत् ।

क शब्दम् ? इत्यपेक्षायामाह, ओमित्येकाक्षरमिति ।
 ओमित्येतेनैव मन्त्रेण 'एकेन' पूरणातिरिक्तेन पार्श्वेन रेचयेत्
 धारुं ; तदुक्तम् ।

“वहपद्मासनो योगी प्राण चन्द्रेण पूरयेत् ।

धारयित्वा यथाशक्ति पुनः सूर्येण रेचयेत्” ॥ इति ।

'दिव्यमन्त्रेण' प्रथमेन 'आत्ममल-च्युति' शरीरमल-नाशं
 नाडीगुह्यं, प्राणायामैर्नाडीमला शयन्ति ततस्तासु वायु-
 प्रचारो भवति । 'आत्ममल.' पाप, तस्य 'च्युति' नाशम् इति
 या ; तदुक्तम् ।

“नित्यमेव प्रकवीत प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहृत्न मासात् पुनन्वद्वरहं क्षता” ॥ इति ।

'पश्चात्' प्राणायामैः पाप दग्ध्वा 'ध्यायेत्' चिन्तयेत् 'पूर्वोक्तं'
 शब्दमेवाभिचिन्तयेदित्युक्तं, 'क्रमशः' अनुक्रमेण अकारोकार-
 मकाराहंमात्रा' लोके वेद-देशान्यादि सहिता घोषिष्ठादि-
 मात्राः क्रमसहितानि 'ध्यायेत' चिन्तयेत्, 'मन्त्र' मन्त्र 'निर्दि-

स्यूलातिस्सूल-मात्रायां नातिमूर्धमतिक्रमः ॥२१॥

तिर्य्यगूर्द्धमधो दृष्टिं विनिधाय्य महामतिः ।

स्थिरस्थायी विनिष्काम्यस्तदा योगं समभ्यसेत् ॥२२॥

येत् उच्चरेत् ; अत्र मन्त्रेत्यविभक्तिको निर्देशः । सूलेति ।

‘स्यूलमात्रा’ अशीति प्रणवावृत्तिपर्यन्तं धारणम् ; तदुक्तम् ।

“प्रातर्मध्यदिने सायमर्धरात्रे च कुम्भकान् ।

शनेरशीति-पर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत्” ॥ इति ।

‘अतिस्सूला’ ततोऽप्यधिकाधिकं धारणम् ; एवं सूलाया
मात्रायाम् अतिस्सूलायाश्च मात्रायाम् ‘अतिम्’ अतिशयम्
कर्तुं नयेत्, मात्रास्त्रतिशयं न कुर्यादित्यर्थः । कस्मात् न
कुर्यात् ? प्रव्युत अतिशये शीघ्रं सिद्धिर्भवति ? इत्यत आह,
अतिक्रम इति । एव हि वायोऽतिक्रमे दोष उक्तः,

“हिक्का श्वाभक्ष कासश्च शिरः-कर्णादि वेदना ।

भवन्ति विविधा दीपा पवनस्य व्यतिक्रमात्” ॥ इति ।

तिर्य्यगिति । ‘तिर्य्यक्’ अग्रे घावन्तीम् ‘ऊर्द्धम्’ आकाश-
गामिनीम् ‘अधः’ वा चरणन्यस्तां ‘दृष्टिं’ नेत्रकान्तिं ‘विनि-
धाय्य’ इत्वा ‘महामतिः’ सूललक्ष्यः, ‘स्थिरः’ चित्तेन, ‘स्थायी’
दृढासनः । दृष्टेस्तिर्य्यक् त्वमुक्तम् ।

“अमृतं च वहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषं वर्णिता ।

एषा हि शाश्वतो मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता” ॥ इति ।

ऊर्द्धं त्वमप्युक्तम् ।

“भुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी” । इति ।

अधस्त्वमप्युक्तम् ।

“दृष्ट्या निश्चलतारणा वहिरधः पञ्चन” ॥ इति ।

तालमात्रा तथा योगी धारणा योजनन्तथा ।

द्वादशमात्रो योगस्तु कालतो नियतः स्मृतः ॥२३॥

‘विनिष्कम्पम्’ विशेषेण निष्कम्पम् ‘योगम्’ उत्तम योग
तदा अभ्यसेत् । निष्कम्पोऽप्युत्तमो योग, सकम्पो मध्यम,
सस्वेद कनीयान् ; तदुक्तम् ।

“कनीयसि भवेत् स्वेद कम्पो भवति मध्यमे ।

उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणरोधे पद्मासनं सुहृ ” ॥ इति ।

कम्पात् ‘निष्कम्पम्’ अपेक्षित, निष्कम्प उत्तम, विशेषेण
निष्कम्प शब्दोत्तम, त समभ्यसेत् ।

तालेति । अयं पदार्थो योगशास्त्रे ‘कालत’ कालीन
‘नियत’ एकस्मिन् स्मृत । क पदार्थ ? एकताली वायो
कालतो वह्नि स्यूलस्य मध्ये प्रवेश, मध्यस्यस्य च वह्निरनि
र्गमन, सा नियतकाला भवति, यावत्काला पूर्वदिने,
तावत्काला परदिने, इति मात्रा नियतकाला भवति,
अन्यथा कल्पपर्यन्त भूविचरे भवति ।

योऽयं पूरणे चेत्, चतुषष्टि कुम्भने, द्वाविंशत् रेचने
इति ; ‘योग’ समाधि, सोऽपि नियतकाल, अन्यथा
कल्पपर्यन्त भूविचरे समाधिस्थस्य विदेह कैवल्याभाव प्रसङ्ग ।
‘धारणा’ मन सद्व्यक्तमित्यादि लक्षणा, सापि “धारयेत् पञ्च
घटिका भवरोगैर्विमुच्यते” इत्यादौ नियतकालैवोक्ता, ‘योजन’
संयोजन प्राणापानयो, यथा पूर्वदिने चेत् योऽयं प्राणा
याना, तर्हि परदिने ततो न्यूना अधिका वा न भवन्ति ।
द्वादशमात्रो योगो नादविन्दावुक्त, सोऽपि कालतो नियत
स्मृत, परस्पर तुल्यकाला एव घीपिण्यादयो ध्येया इत्यर्थं ।
अथ च तादादि फलीऽपि कालतो नियत स्मृत, नियतकाल

अघोपमव्यञ्जनमस्वरञ्च अकण्ठतात्वोष्ठ मनासिकञ्च
अरेफजातमुभयोष्ठवर्जितं यदक्षरं न चरते कदाचित्

मेव फलं ददाति परिच्छिन्नं, न तु कालापरिच्छिन्नं फलं
ददातीत्यर्थः ।

तर्हि कालापरिच्छिन्नं फलं किम् ? इत्यत आह, अघो
पमिति । यदक्षरं तदपरिच्छिन्नफलमित्यर्थः, तत् किम
कारादिष्वन्यतरस् ? न इत्याह, 'अघोप' वर्गाणां प्रथमा,
द्वितीया, श प सायाघोपा, ततोऽन्ये घोपा, तत्र भवति ।
तर्हि फलव्यञ्जनं तद्रूपं नेत्याह, अव्यञ्जनमिति । तर्हि अच
स्यरास्ताद्रूपं नेत्याह, अस्वरमिति । न स्वरत्वस्य तदस्वरम् ।
तर्हि अ कु ङ ह विसर्जनीयानां कण्ठ, 'इ चु य शानां तालु' उ
पूपधानीयानामोष्ठौ, तद्रूपं नेत्याह, अकण्ठतात्वोष्ठम्, अस्व
रञ्च, अकण्ठोत्पन्नाविवक्षितत्वादसन्धिः, सन्धी तु न्यूनाक्षर
कन्दं स्यात् । तर्हि नासिकानुस्वारस्य तद्रूपं नेत्याह, अना
सिकश्चेति । तर्हि ऋ ङ ट र षाणां मूर्धा, तदस्तर्भूतं नेत्याह,
अरेफेति । 'रेफजातं रेफवर्गी मूर्धेन्य', तत्र भवतीत्यर्थः । तर्हि
ख तु-ल म्नानां दन्ता, तद्रूपं नेत्याह, उभयोष्ठवर्जितमिति ।
उभौ 'घोष्ठौ' आपरकी यस्य उभयोष्ठौ दन्तः, तेन तदुच्चार्यो
वर्णः, तत्र भवतीत्यर्थः । यद्यप्यव्यञ्जनमस्वरमिति वर्णमात्रं
प्रतिपिह्यम्, एतावन्तो हि वर्णाः, यदक्षरानि स्वराश्च,
तथापि सामान्यतो विधेयतय प्रतिषेधार्थमघोपाद्यु-
पादानम् ।

तर्हि किं तदक्षरं ? यस्य लक्षणं यत्तद्व्यम्, इत्यत आह,
न चरते कदाचिदिति । नादान्तस्य परं शान्तमित्यर्थः

यत्प्रतिपादनादभूतविन्दुरिति -ग्रन्थाभिधा । अचेत्यं योग-
प्रक्रिया । यम-नियमाभ्यां अपित-वाङ्मदोषः, निर्वाते तीर्था-
दिदेशे सिद्धचेत्रे वा सिद्ध-स्वस्तिक-पद्म-भद्र-सिंहाद्यन्यतमदा-
सनमालम्ब्य नियतभुक्,

धोतिर्वस्त्रिय नेतिय त्राटकं नीलिका तथा ।

कपालभातिचैतानि पट्कर्माणि प्रचक्षते ॥

इत्युक्तैः कर्माभिः प्राणसयमेरेव वा शुद्धनाडीगणः, प्राणा-
यामाभ्यासेन सिद्धकेवल-कुम्भकाः, अङ्गुष्ठादि-मूर्ध्ना-मर्म-
प्रदेशेषु प्राणमनो-धारणाभिः प्रत्याहृतेन्द्रियगणः, घृष्टिञ्चादि-
पञ्चधारणाभिः शुद्धभूत भौतिक तत्त्व, सगुण-निर्गुण-ध्यानैः
अपिततमोमलः, उन्ननीभाव-लक्षणं समाधिमाहृष्टुः, पट्चक्र-
भेदेन हादयान्तं ब्रह्मरन्ध्रमातिष्ठेत् । तत्प्रकारस्तु मूलबन्धो-
द्धियानवन्धजालभ्रमण्यैः महाबन्ध-महाविध-शक्तिचालनेयापा-
नस्वमपानवायुमूर्ध्नाश्रुत्या, तेन मूलाधारगतं विकोषस्व-
मग्निं प्रज्वाल्य, तेन कन्दोल्यां कुण्डलीं सर्पाकारां पश्चिम-देह-
भागेन पूर्वदेहभागमष्टधापेक्ष्य, मुखेन पुण्ड्रं गृहीत्वा, मुखञ्च
सुपुम्णा मुखे प्रवेश्य, सुमां प्रताप्य, तानेन प्रवीक्ष्य, रोधने
सुपुम्णा मुखं विरलीकृत्य, प्रसार्य, तत्र साग्निगिच्छं वायुं
मनसा प्रवेश्य, वंशदेशस्व-वंशाकृति सुपुम्णायाः पर्वस्थानी
यानि चक्राणि शोद्धारं समुच्चरन्, मनसा विष्णुचिन्तन सना-
येन वायुग्नि सहायेन भिन्दानो, मूर्ध्नि सहस्रदलमाक्रामेत्,
इति । तदुक्तं हसोपनिषदि । “तं विदित्वा न ऽस्त्युमेति ;
गुदमवष्टभ्य, आधाराहायुमुत्याय, स्वाधिष्ठानं विः प्रदक्षिणी-
कृत्य, मणिपूरकञ्च गत्वा, अनाहतमतिक्रम्य, विशुद्धौ प्राणान्
निरुध्य, आश्रामतुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं विभावोऽहमित्येवं सर्वदा
ध्यायन् इति ।

न च प्रणयानयोर्युगपद्विरोधे शूल-हिलाद्यानादि दोष-
प्रसङ्ग इति वाच्यम्, गुरुपट्टिबोधकयस्य युगपदतुहितस्य
महिम्नः, अमृतसुखस्य महिम्नः, अमृतसुखस्य क्षणपूर्वघट-
स्यैव दोषानवकाशात् । अस्य च योगस्य फलमक्षरावगतिरूपं
स्वरस्यञ्जन-वर्जितमित्युपक्रम्य अधोपमित्यादिना उपसंख्यतम् ।

पट्ट कर्मणि यथा—

“चतुरश्रुल-विस्तारं सिक्तं वस्त्रं मनैर्प्रसेत् ।

ततः प्रत्याहरेश्चैतदाख्यातं धौतिकम् तत् ॥ १ ॥

नाभिदक्षे जले पायुन्यस्त-नालोत्कटासनः ।

आधाराकुञ्चनं कुर्व्यात् प्रख्यातं वस्त्रिकम् तत् ॥ २ ॥

सूत्रं वितस्त्रि सुस्त्रिभं नासानाले प्रवेशयेत् ।

सुखादिर्गमयेच्चेपा नेतिः सिद्धैर्निगद्यते ॥ ३ ॥

द्वैचते निखलदृशा सूक्ष्मलक्ष्य समाहितः ।

अथु सत्यात् पर्यन्तमाचार्यैस्साटकं मतम् ॥ ४ ॥

अमन्दावर्त्तवेगेन तुन्दं सध्यापसव्यतः ।

नतांसो भ्रामयेदेपा नीली गोलैः प्रशस्यते ॥ ५ ॥

भस्त्रैव लोहकारस्य रेच पूरौ सप्तश्रुमी ।

कपालभाती विख्याता ककदोष-विशोषिणी” ॥ ६ ॥ इति ।

वम्भवयं क्षुरिकाया व्याख्यातम् । महावन्धो यथा ।

“पार्थिवं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत् ।

वामोरूपरि संस्नाप्य दक्षिणं चरणन्तथा ॥ १ ॥

पूरयित्वा ततो वायुं हृदये चिवुकं दृढम् ।

निश्चल्य योनिमाकुञ्च मनोमध्ये नियोजयेत् ॥ २ ॥

धारयित्वा यथासक्ति रेचयेदनिलं मनैः ।

सध्याह्ने च समभ्यस्य दक्षाङ्गे पुनरभ्यसेत् ॥ ३ ॥

मतमस्य तु केषाञ्चित् कण्ठबन्धं विवर्जयेत् ।

येनासौ पश्यते मार्गं प्राणस्तेन हि गच्छति ।
अतः समभ्यसेन्नित्यं सन्मार्गं गमनाय वै ॥ २५ ॥

राजदन्तद्वयं तत्र जिह्वयोक्तं भवेदिति ॥ ४ ॥
अथ खलु महाबन्धो महामिहि प्रदायकः ।
कालपात्रा महाबन्ध विमोचन विचक्षणः ।
अथञ्च सर्वनाडीनामूर्ध्वगति प्रबोधकः ॥ इति ।

महाबन्धो यथा ।

“महाबन्धस्त्रिंशती योगी कृत्वा पूरकमाकषी ।
वायूना गतिमाकष्य निभृत कण्ठमुद्रया ॥ १ ॥
न्यस्तहस्तयुगो भूयो निभृत ताडयेच्छनैः ।
पुण्ड्रय समाकष्य वायुं स्फुरति सत्वरम् ॥ २ ॥
सोम सूर्याग्नि बन्धाय जायते वासुताय वै ।
सुतायस्या समुत्पन्ना ततो वायुं विरेषयेत् ।
महाबन्धोऽयमभ्यासात्सहासिहि प्रदायकः ॥ ३ ॥ इति ।

शक्तिचालनं यथा ।

“पुच्छं प्रसृज्य भुजगीं सुप्तामुद्धोधयेद् बुधः ।
निद्रां विहाय सा ऋत्वा कर्हं मुत्तिष्ठते हटात् ॥ १ ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

सन्तप्तो वह्निना तत्र वायुना चालितो यदा ।
प्रसार्य कण्ठश्लोकं प्रबोधं याति तत्तदा ॥ १ ॥ इति ॥ ५ ॥

ननु प्राणस्तत्र तत्र प्रदेशे कोमोपायेन नेतव्यः ? इत्याह,
येनेति । ‘असौ’ योगी ‘येन’ मनोव्यवस्थेन करणेन प्राणं
गन्तव्यं ‘पश्यते’ प्रविश्य गन्तव्यतया निश्चिनोति, प्राणं
तेन एव मनसा सह तत्र तत्र याति, मनसा तत्तत्स्थानं

द्वद्वारं वायुद्वारञ्च ऊर्ध्वद्वारमतः परम् ।
 मोक्षद्वारविलक्ष्णैव शुषिर मण्डलं विदुः ॥ २६ ॥
 भय क्रोधमथालस्यमतिस्वप्नातिजागरम् ।
 अत्याहारमनाहार नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥२७॥
 अनेन विधिना सम्यङ् नित्यमभ्यस्यतः क्रमात् ।
 स्वयमुत्पद्यते ज्ञान त्रिभिर्मासैर्न संशयः ॥ २८ ॥
 चतुर्भिः पश्यते देवान् पञ्चभिस्तुल्यविक्रमः ।

ध्यानमेव तत्र मूलाधारादौ प्राणप्रवेशे उपाय इत्यर्थः ।
 यतोऽयं प्राणप्रवेशे उपाय उपदिष्टः, अतो नित्यं 'सन्मार्गं
 गमनाय' सुषुम्णा मार्गप्रवेशाय 'समभ्यसेत्' मनोधाराद्यादि
 कुर्यात् ।

ननु येन मनो याति, तेनैव प्राण इत्यवगत उपायः,
 तयोर्मार्गं ज्ञास्ति ? इत्यत आह, हृदिमिति । 'हृद' मनसः
 वायोद' प्राणस्य 'द्वार' प्रवेश मार्गः, सुषुम्णाद्यमूर्ध्वद्वार
 वर्तते, कण्ठादि मूर्ध्वान्तं पृष्ठवशं गामि सुषुम्णा द्वारमस्ती
 त्यर्थः । तत ऊर्ध्वं किमस्ति ? इत्यत आह, अत पर
 मिति । 'अत' अस्मात् हारात्पर मोक्षद्वारविलक्षिरो भिन्ना
 निर्गतमस्ति, मोक्षस्य 'द्वारम्' उपायो ब्रह्मलोकः, तस्य
 कामविवरम् ।

ननु ब्रह्मलोकस्य काममाद्यस्यानत्वात् सूर्यमण्डले व्यव
 धायके सति कथं तत्र गतिः ? इत्यत आह, शुषिर मण्डल
 मिति । सूर्यमण्डलस्य सच्छिद्रता, "हामिमौ पुरुषौ लोके
 सूर्यमण्डलन भेदिनी" इत्यादि स्मृतेयावसीयते ।

दृच्छयाप्नोति कैवल्यं पष्ठे मासि न सगयः ॥२६॥६॥

पार्थिवः पञ्चमावाणि चतुर्मावाणि वारुणः ।

आग्नेयस्तु द्विमावाणि द्विमात्रो मारुतस्तथा ॥३०॥

एकमात्रस्तथाकाशो चर्हमात्रञ्च चिन्तयेत् ।

सिद्धिं कृत्वा तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥३१॥

योगे वज्रं नीयान्याह भयमिति । 'तुल्यविक्रम' देवैरेव,
कैवल्यञ्च ऐश्वर्ययुक्तं चुरिकाया प्रदर्शितम् ॥ ६ ॥

पञ्चभूत धारणासु तदतीत धारणासु च कीदृश प्रणव
स्वरूप ध्येयम् ? इति पृच्छन्त प्रति क्रमिणोत्तरमाह, पार्थिव
इत्यादि । 'पार्थिव' पृथिवीतत्त्व धारणायामाश्रितयेत् प्रणवो
भवति, तदा तस्य पञ्चमावाणि रूपाणि ध्येयानि । 'वारुण'
जलतत्त्व धारणायामुपास्यत्वेन आश्रितयेदित्यर्थः । मन्वाद्ये
कैकगुणं ज्ञासन्मात्राज्ञासो द्रष्टव्यः । अर्हमात्रन्विति । तु'
अव्याहृत्यर्थः, निरपेक्षोभूय अर्हमात्रन्तु चिन्तयितव्यमित्यर्थः ।

तर्हि पूर्वेषां चिन्तनान्तरं कोऽभिप्रायः ? इत्यत आह,
सिद्धिमिति । तत्तत्सिद्धिमभिप्रेत्य तत्तत्लोकजयाय तानि तानि
पार्थिवादि रूपाणि 'मनसा' साधनेन 'आत्मना' स्वयम
'आत्मनि' बुद्धौ चिन्तयेदित्यर्थः । शरीरे पदादिमूर्हपक्षेन्ते
तत्तद्भूतस्थाने तत्तद्भूतस्थानलोकजयो भवति । भूतस्थानादि,
यथा ।

"भूमिरापस्तवा तीजो वायुराकाश एव च ।

एतेषु पञ्चदेवानां धारणा पञ्चधेयते ॥

पदादि ज्ञानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ।

आजानु पायुपर्यन्तमपा स्थानं प्रकीर्त्यते ॥

हृद्धारं वायुधारञ्च ऊर्ध्वधारमतः परम् ।
 मोक्षधारविलञ्चैव शुषिर मण्डलं विदुः ॥ २६ ॥
 भय क्रोधमद्यालस्यमतिस्वप्रातिजागरम् ।
 अत्याहारमनाहार नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥२७॥
 अनेन विधिना सम्यङ् नित्यमभ्यस्यतः क्रमात् ।
 स्वयमुत्पद्यते ज्ञान त्रिभिर्मासैर्न संशयः ॥ २८ ॥
 चतुर्भिः पश्यते देवान् पञ्चभिस्तुल्यवित्ताम् ।

ध्यानमेव तत्र मूलाधारादौ प्राण प्रवेशे उपाय इत्यर्थः ।
 यतोऽयं प्राण प्रवेशे उपाय उपदिष्ट, अतो नित्य 'सन्मार्गं
 गमनाय' सुषुम्णा मार्गप्रवेशाय 'समभ्यसेत्' मनोधाराणादि
 कुर्यात् ।

ननु येन मनो याति, तेनैव प्राण इत्यवगन् उपाय ,
 तयोर्मार्गं क्वास्ति ? इत्यत आह, हृदिमिति । 'हृद' मनस
 वायीय' प्राणस्य 'धार' प्रवेश मार्गं, सुषुम्णाख्यमूर्ध्वधार
 वत्तते, कण्ठादि मूर्धान्त पृष्ठवशं गामि सुषुम्णा धारमस्ती
 त्यर्थः । तत्र ऊर्ध्वं किमस्ति ? इत्यत आह अत पर
 मिति । 'अत' अस्मात् धारात्पर मोक्षधारविल शिरो मित्वा
 निर्गतमस्ति, मोक्षस्य 'धारम्' उपायो ब्रह्मलोक, तस्य
 कामविवरम् ।

ननु ब्रह्मलोकस्य क्रममोक्षस्यानत्वात् सूर्यमण्डले व्यव
 धायके सति कथं तत्र गति ? इत्यत आह, शुषिर मण्डल
 मिति । सूर्यमण्डलस्य सञ्चिद्रता, "हामिमौ पुरुषौ लोके
 सूर्यमण्डल भेदिनौ" इत्यादि श्रुतेषादधीयते ।

इच्छयाप्नोति कैवल्यं पष्ठे मासि न संगय' ॥२६॥६॥
 पार्थिवः पञ्चमात्राणि चतुर्मात्राणि वारुण ।
 धाम्नेयस्तु त्रिमात्राणि द्विमात्रो मारुतस्तथा ॥३०॥
 एकमात्रस्तथाकाशो ह्यर्धमात्रञ्च चिन्तयेत् ।
 सिद्धिं कृत्वा तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥३१॥

योगे वर्जनीयान्याह भयमिति । 'तुल्यविक्रम' देवैरव,
 केवलञ्च ऐश्वर्ययुक्तं क्षुरिकाया प्रदर्शितम् ॥ ६ ॥

पञ्चभूत धारणासु तदतीत धारणासु च कौटुम्भ प्रणव
 स्वरूप ध्येयम् १ इति पृच्छन्त प्रति क्रमेणोत्तरमाह, पार्थिव
 इत्यादि । 'पार्थिव' पृथिवीतत्त्व धारणाधाम्नाश्रितचेत् प्रणवी
 भवति, तदा तस्य पञ्चमात्राणि रूपाणि ध्येयानि । 'वारुण
 जलतत्त्व धारणाधाम्नासुपासत्वेन आश्रितचेदित्यर्थ । मन्वाद्ये
 कैकगुणं प्राप्तात्मावाङ्मासी द्रष्टव्य । अर्धमात्रन्विति । तु'
 पश्चाद्विद्युत्स्यर्थ , निरपेक्षीभूय अर्धमात्रन्तु चिन्तयितव्यमित्यर्थ ।

तर्हि पूर्वेषां चिन्तनानां कोऽभिप्रायः १ इत्यत आह,
 सिद्धिमिति । तत्तत्सिद्धिमभिप्रेत्य तत्तत्लोकजयाय तानि तानि
 पार्थिवादि रूपाणि 'मनसा' साधनेन आत्मना स्वयम
 आत्मनि बुद्धौ चिन्तयेदित्यर्थ । शरीरे पदादिमूर्धपर्यन्ते
 तत्तद्भूतस्थाने तत्तद्भूतस्थानलोकजयो भवति । भूतस्थानादि
 यथा ।

"भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च ।

एतेषु पञ्चदेवानां धारणा पञ्चध्येयते ॥

पदादि वानुपर्यन्ते पृथिवीस्थानमुच्यते ।

आजानु पायुपर्यन्तमपा स्थान प्रकीर्ष्यते ॥

त्रिंशत्पर्वानुलः प्राणो यत्र प्राणः प्रतिष्ठितः ।

एष प्राण इति ख्यातो वाह्यप्राणः सगोचरः ॥३२॥

आपायोर्हृदयान्तश्च वज्रस्थानं तदुच्यते ।

आह्वयध्याद् भ्रुवोर्मध्यं यावद्वायुकुलं स्मृतम् ॥

आ भ्रूमध्यासु मूर्ध्नान्तमाकाशमिति चोच्यते ॥ इति ।

प्राणायाम एक, आयम्यत्वेन प्राण उक्त, अग्निहोवादा
रुपास्यत्वेन वैक उक्त, तयो को भेद ? इत्यत आह । त्रिंश
दिति । त्रिंशत्पर्वानुलानि पर्वानुलानि मानस्य त्रिंशत्पर्वानु
ल, अह्वयान्यनेक प्रकाराणि सन्ति, तदर्थं पर्येति विशेषे
पणम्, तिर्यक्चतुरहुलमित्य काष्ठस्य चतुर्धाऽत्र पर्या
हुल, तत्रैव मुख्यहुलम् तदुक्तम् ।

“विनाङ्गुष्ठेन शेषाभिर्मुष्टिमङ्गुलिभिः कृताम् ।

चतुर्धा विभज्येदेको भागो मुख्यहुलं स्मृतम् ॥ इति ।

द्वादशाहुलता, पञ्चदशाहुलता चान्यत्रोक्ता, सातु
मध्यमाङ्गुलि मध्यपर्वतमितादि सूलाहुलाभिप्रायेण, श्वामस्य
सूला सूत्र तारतम्याभिप्रायेण चैत्यविरोध । तथा च याज्ञ
वल्कर ।

“शरीरादधिकं प्राणो द्वादशाहुलमानतः ।

चतुर्दशाहुलं केचिद् वदन्ति मुनिमुत्तमा ॥ इति ।

गोरक्षेण तु पञ्चदशान्युक्तानि ॥

“पट्त्रिंशदहुलो ह्यस्य प्रयाणं कुरुते यदि ।

यामे दक्षिणभागेन ततः प्राणोऽभिधोयते ॥ इति ।

यामे पञ्चदश, दक्षिणे च तथेति मिलित्वा त्रिंशदिति
वा न विरोध, अयमायम्यत्वेनोक्त प्राण, एष प्राणो यत्र
‘प्रतिष्ठित’, यदाधारत्वेन महिमानं गतं स प्राण इति

अशीति-षट्शतञ्चैव सहस्राणि त्रयोदश ।
 लक्षशैकोऽपि निश्वासः अहोरात्र-प्रमाणतः ॥३३॥
 प्राण आद्यो हृदि स्थाने अपानस्तु पुनर्गुदे ।
 समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥३४॥

‘ध्यातः’ उपास्यत्वेन प्रसिद्धः परमात्मा । तटस्वलक्षणेमुक्त्वा स्वरूपसङ्घणमाह, माहोति । यो वाच्यः प्राणः स ‘गोचरः’ विषयः दृश्य इत्यर्थः । अर्थादन्यस्त्वदृश्य इति स्वरूपभेदः ।

ननु वाह्यप्राणस्य जन्मायुषि कियान् व्यापारः ? इति पृष्ठे तस्य परिमणनस्य तद्वायामसाध्यत्वाटहोरात्र व्यापार परिमणनमाह, अशीतिरिति । एका अशीतिः, षट्शतञ्च, त्रयोदश सहस्राणि च, एको लक्षयाहोरात्रेण तावद्विश्वासः । षट्शतोऽपि ११६१८० । अनेन मानेन आयुर्निश्चामप्रमाणं गणनीयम् ; स्मृतिविरोधमित्यः । तत्र हि “एकविंशति सहस्राणि षट्शतानि दिने दिने” इत्युक्तम् । ह्युपनिषदि च षट्सहस्रया एकविंशति सहस्राणि षट्शतान्यधिकानि भवन्तीति । अत्रोक्तत्वे नासिक्त्वा प्राणपेक्षया अन्यत्र प्रत्ये गणना ; इह तु रन्ध्रान्तराणि मुखादीन्यपेक्षयाधिकसङ्ख्यात्, नासिक्ये प्राणे वहति रन्ध्रान्तरेष्वपि किञ्चिद्बहव भवति, तेनाहसहस्रानिहिरित्यविरोधमिह । यदि तु षट्सहस्रयाधिकानि षट्शतानीति नाम्बय, किन्तु गुणितानीत्यध्याह्वय षट्सहस्रया गुणितान्येकविंशति सहस्राणि षट्शतानि चेति ध्याय्या. अधिज्ञानीति च किञ्चिदधिकानीत्यशीतिरेवेति ध्याय्या । अत्र च दशसहस्राणि सिद्धस्यत्वायेन

व्यानः सर्वेषु चाङ्गेषु सदा व्यावृत्य तिष्ठति ।
 अथ वर्णास्तु पञ्चानां प्राणादीनामनुक्रमात् ३५॥७
 रक्तवर्णं मणिप्रस्यः प्राणो वायुः प्रकीर्तितः ।
 श्वपानस्तस्य मध्ये तु इन्द्रगोपक-सन्निभः ॥ ३६ ॥
 समानस्तस्य मध्ये तु गोक्षीर-स्फटिक-प्रभः ।
 श्वापाण्डुर उदानस्तु व्यानोऽथर्चिसमप्रभः ॥ ३७ ॥
 यस्यैष मण्डलं भित्त्वा माकतो याति मूर्धनि ।

वयस्त्रीणि, तेन द्विशतं सङ्ख्यानि इति व्याख्या आश्रीयते,
 तदा शुद्धोनेसङ्ख्यामेव । श्यात् ।

धारणोपयोगितया प्राणादीनां स्थानान्वाह, प्राण इति ।
 पञ्च प्राणा वर्तन्ते ; तेषां मध्ये य आद्य 'प्राण,' प्रथममनन
 कर्ता, स इति वर्तते इत्यर्थः । अन्येकः सर्वेष्वङ्गेषु कथं
 वर्तते ? अत उक्तं व्यावृत्त्येति । विशेषेण 'व्यावृत्य' श्वपर-
 माच्छादनं कृत्वा व्याप्येत्यर्थः । अथ ध्यानोपयोगितया
 वर्णानाह, अथेति । दूम इति शेषः, पञ्चानामेव मुख्यत्वात् ।
 तेषु नाम कूर्म-रुक्मर देवदत्त धनञ्जयानां दशानामपि भाष्यम् ।
 याज्ञवल्क्येन तु दशानां स्थानानि कर्माणि चोक्तानि । ७ ।
 रक्तेति । रक्तवर्णो यो मणि, 'तत्प्रस्य' तत्प्रभ । 'तस्य
 मध्ये' गुदस्य मध्ये, 'इन्द्रगोप' कौटिल्येभ्यः रक्तवर्णो वर्पाणु
 प्रथमं दृश्यते । समानः 'तस्य मध्ये' नाभिदेशस्य मध्ये
 'अर्चिः' वृद्धिशिष्या । योगसाधनस्य प्रयोजनमाह, यस्येति ।
 'मण्डलं' सङ्ख्येयत्वं एकं ऋषिसानं 'यस्य' साधकस्य
 एव माकतो मण्डलं भित्त्वा मूर्धनि याति मूर्धस्कोटिन

यत्र यत्र म्रियेद्वापि न म भूयोऽभिजायते ॥

न म भूयोऽभिजायते ॥ ३८ ॥

इत्यथर्षयेदे षमृतविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ५ ॥

ध्यानविन्दूपनिषत् ।

र्षो योगतत्त्वं प्रयत्न्यामि योगिनां हितकाम्यया ।

तच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥

विष्णुनाम महायोगी महामायी महातपा ।

तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तम ॥ २ ॥

यदि शौचममं पापं विस्तार्यै योजनान् यद्गन् ।

भिद्यते ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ ३ ॥
 वीजाक्षरात्परं विन्दुं नादं विन्दोः परे स्थितम् ।
 सुशब्दश्चाक्षरे चोणे निःशब्दं परमं पदम् ॥ ४ ॥

‘भेद’ भेदकः नाशकः नास्ति । अत्र यदीत्यतः प्राक् श्लोक-
 द्वयं कैचित् पठ्यते, तद्यथा,

“योगतत्त्व प्रवक्ष्यामि योगिना हितकाम्यया ।

यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥

विष्णुर्नाम महायोगी महाकायी महातपाः ।

तत्त्वमार्गं यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः” ॥ २ ॥ इति ।

तत “यदि शैलमम पापम्” इत्यादि । तसु योगतत्त्वोप-
 निषदादिभूतम्, अत्र प्रमादत पठितम् । वीजिति । ‘वीजा-
 क्षरं’ स्पष्टाक्षरं मकारादि त्रयं पञ्चाशद्र्ध्वं वीजाद्यमिति पीठा-
 सकार्षिक्याया वर्णानां वीजत्वात् तस्मात्परं ‘विन्दुः’ विन्दुक्षरं
 वक्तव्यं ; विन्दोः ‘परं’ भागे ‘नाद’ नादाक्षरं स्थितम् । तदुक्तं
 सारदातिशये ।

“सच्चिदानन्दविभवात् सकस्यात् परमेष्ठरात् ।

आसीच्छशिशतो नादो नादविन्दु-समुद्भवः” ॥ इति ।

अत्र शब्दार्थं सृष्टिदारा प्रणवसृष्टिरुच्यते । सनातनं
 नित्यं ब्रह्म निर्गुणं सगुणश्च ; तत्र निर्गुणं यथा ।

नित्यं सर्वगतः सूक्ष्म सदानन्दो निरामयः ।

विकार रहित आसी शिषो ज्ञेयः सनातनः ।

तथा । निष्कृपं निर्गुणं शाश्वतमानन्दमजलमप्ययम् ।

अजरामरमव्यक्तमप्रेयं सकलं ध्रुवम् ॥

आनामकं परं ब्रह्म स्वयं वेदां इति स्थितम् ।

“विन्दुः शिवात्मकस्तत्र वीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम् ।

तयोर्धर्मो भवेद्वादस्त्रेभ्यो जाता विश्रक्तयः” ॥ इति ।

ताभ्यः क्रमेण रुद्र-ब्रह्म रमाधिपा जाताः ; ते च क्रमेण
इच्छाशक्ति-क्रियाशक्ति-ज्ञानशक्ति स्वरूपाः, वङ्गीन्द्रकस्वरू-
पिणो निरोधिकार्हेन्दु-विन्दु रूपाः शक्तीरेषावस्याविशेषाः ;
एषा मिच्छा-क्रिया ज्ञानात्मत्व शक्ती तदुत्पन्नत्वात् ; आद्य-
विन्दोरखण्डो नादमात्रं शब्दब्रह्मात्मा स्वत उत्पन्नमिति ।

“क्रियायाः शक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थं कारणम् ।

प्रकृते विन्दुरूपिण्या शब्दब्रह्माभवत्परम्” ॥ इति ।

स शब्दब्रह्म, न तु शब्दार्थरूपम्, आन्तरः स्फोटः शब्द-
रूपो वा वाद्यस्फोटः शब्दब्रह्म तयोर्जडत्वात् ब्रह्मशब्दानर्ह-
त्वात्, किन्तु चैतन्यमेव शब्दब्रह्म, तदुक्तम् ।

“अनादि निघन ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः” ॥ इति ।

तद्विन्दुरूप एवास्यैव सर्वशरीरेषु शब्दत्वेनाविर्भावः ।
तदुक्तम् ।

“सोऽन्तरात्मा तदा देवो नादात्मा यतसि स्वयम् ।

यथा संस्थान मेदेन स भूयो वर्णतां गतः ॥

वायुना प्रेर्यमाणोऽसौ पिण्डाद्भक्तिं प्रयाति हि” ॥ इति ।

शब्दब्रह्मैव परानाम शब्दावस्था, सैव चैतन्यरूपा कुण्डलिनी
शक्तिः ; ततः पञ्चन्याद्विरूपेण वेदराशिराविर्भवति । इयं
शब्दसृष्टिः । अथार्थसृष्टिः, शक्ती- शक्तिभावमापन्नावादरूप-
काल सहायान् मायावनविन्दुरूपमापन्नात् सृष्टि स्थितिध्वस-
निग्रहानुग्रह कार्यं पञ्चक कर्ता, एतएव जगत्सिर्माण वीज-
रूपो जगत् साची सदाशिवी धातः ; ततः क्रमेणैव रुद्र-विष्णु-
ब्राह्मण उत्पन्नाः ; सर्वसृष्टिमूल-रूपादव्यक्तात् सृष्ट्यनुष्ठा-

अनाहतञ्च यच्छब्दं तस्य शब्दस्य यत्परम् ।
 तत्परं चिन्तयेद्यस्तु स योगी छिन्नसंशयः ॥ ५ ॥
 बालाग्रगत-साहस्रं तस्य भागस्य भागशः ।
 तस्य भागस्य भागाहं तज्ज्ञेयञ्च निरञ्जनम् ॥ ६ ॥

कार्हेन्दुविन्दु सञ्ज्ञा, शक्तिरेवावस्थाविशेषा द्रष्टव्या । अर्थ-
 छष्टौ तु ब्रह्म विष्णु-रुद्राः सूर्येन्दु पावकाः इत्येवं क्रमा इति
 विशेष । मकारात्पराणि शैवि शक्तिरेवस्थाविशेषा, सप्तमी
 शान्तास्था ; तत्र वर्णदेवता ब्रह्म विष्णु रुद्रेश्वर-शिव-सर्वेश्वराः
 शक्तियान्तायस्येत्युक्ताः । पञ्चधात्वपञ्चे तु,

“ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च ।
 पञ्चधा पञ्चदेवत्वः प्रणवः परिकीर्तितः” ॥

इत्यथर्वशिखीक्ता पञ्चदेवता द्रष्टव्याः । क्वचिदात्म्यासेन
 देवताकथनं सर्गभेदादेवेति द्रष्टव्यम् ।

प्रकृतमनुसराम । सुष्ठु ‘शब्दः’ नादो यस्मात् तत् ‘सुशब्द’
 शक्तिरूप, तदपि परेस्वितमर्थासादादेवाकारादि व्यन्यते,
 तस्मिन्नक्षरे क्षीणे सति नि शब्द’ परमं पदं वर्तते शान्ताय्य
 परं ब्रह्म । उक्तमेव स्पष्टयति ॥

अनाहतञ्चेति । सर्वत्र स्वरूपापेक्ष नपुंसकत्व, ‘तस्य’
 शब्दस्य यत् ‘पर’ कारण शक्तिः ‘तत्पर’ तस्यापि परं मच्चि-
 दानन्दरूपं, यो विन्दते सः ‘छिन्नसंशय’ नष्टसन्देह’ भिद्यते,
 हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वग्रसया इत्यादि, श्रुतेषु । तस्यात्वन्त-
 र्ज्ञानतामाह । बालाग्रेति । यत्तस्यस्यार्हं ‘भागशः’ मारी
 सति भागस्य ‘भागाहं’ भागस्य यो भागस्तस्यार्हं तत् ‘निर-
 ञ्जन’ गहनं ब्रह्म ज्ञेयं, सर्वपरिमाणानाश्रयत्वेऽपि दुर्लभत्व-

सकले निष्कले भावे सर्ववात्मा व्यवस्थितः ॥१०॥
 श्रतसी-पुष्प-सद्भाशं नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् ।
 चतुर्भुजं महावीरं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥ ११ ॥
 कुम्भकेन हृदि स्थाने चिन्तयेत् कमलासनम् ।
 ब्रह्माण रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ १२ ॥
 रेचकेन तु विद्याञ्च ललाटस्थं विलोचनम् ।

मान न पारमार्थिकी । ननु छाया यथा वृत्तातिरिक्ता भव
 त्वेष जगत् ब्रह्मातिरिक्त चेद्वैतापत्तिरित्याशङ्क्याह । सकल
 इति । यद्यर्थे चायथार्थे च ।

इदानीं गुरुरूपेणाज्ञानतिमिरापह साकार स्वरूप ध्येय
 मित्याह, श्रतसीति । पूरकेणोपलक्षित पूरणकाल इति
 यावत्, षोडशभि प्रणवै पूर्यन्नुकारमूर्त्तिं विष्णुं नाभौ
 स्मरेदिति ज्ञेयम् ॥ पितामह 'रक्तगौराङ्गं' कपिलवर्षं हृदि
 स्थाने कुम्भकेन विचिन्तयेदित्यन्वय । अत्रापि चतुर्भुजं
 कुम्भयन्कारात्मकं चिन्तयेदिति ज्ञेयम् ॥ रेचकेणोपलक्षित
 'विलोचनं चिन्तयेत्' मकारमूर्त्तिं ध्यायेत् । दाक्षिण्येरे
 चयेदिति ज्ञेयम् । तदुक्तं याज्ञवल्केन ।

"वर्णव्रयाम्बका ह्येते रेचक पूरक कुम्भका ।

स एष प्रणव प्रोक्त षाण्णायामय तन्मय" ॥ इति ॥

तत्र पूरक कुम्भक रेचका अकारोकार मकारा ब्रह्म विष्णु
 रुद्रात्मका ध्येयत्वेनोक्ता । अत्र तु ब्रह्म विष्णु रुद्रा इति
 ब्रह्मणो हृदि ध्यानमुक्तम्, अन्यत्र तु स्वाधिष्ठान उक्तं, न शब्द-
 नस्य पर्यनुयोगोऽस्ति । 'विद्यात्मा' विद्यात्मानं, ध्यात्वेन
 प्रथमा, अथवा कर्तृविशेषण विद्यावान् साधक इत्यर्थः ॥

तत्रार्क-चन्द्र-वङ्गीनामुपर्युपरि चिन्तयेत् ॥१५॥
पद्मस्योत्थापनं कृत्वा वोढुं चन्द्राग्नि-सूर्ययोः ।

कदालकमतचक्रं विख्यात पुटभेदनम् ॥
सहास्रत्रय विराकाच बन्धे ज्वलन सञ्ज्ञिकम् ।
अनाहतं यत्र पुटं व्योमचक्रं तथा भवेत् ॥
घोधनं ध्रुवसञ्ज्ञञ्च कलाकन्दलकं ततः ।
क्रीडभेरुण्डविभवं डामरं कुलपीठकम् ॥
कुलकोलाहलं हालावर्त्तं चैव मण्डद्वयम् ।
घोराभैरव सञ्ज्ञञ्च विशुद्धिः कण्डमुत्तमम् ॥
पूर्वकं पदमास्यातमात्राकाकपुटं तथा ।
शृङ्गाटं कामरूपाख्यं पूर्णगिर्यात्मकं परम् ॥
सहास्रोमात्मकं चक्रं शक्तिरूपमनुस्मरेत् ॥ इति ।

तदेव मूर्ध्नि शतपत्राद्यमल वर्त्तते इति शेषः ; इदं सहस्रपत्रमित्याहुः । इदमस्युज्ज्वल सुप्रमृणानलघणैकनालत्वा-
टेकत्वेन विवक्षितमिति विशेषण विशेष्यभावः । कीदृशं ?
विप्रकीर्णकणिक 'विप्रकीर्णानि' विवक्षितानि चक्षानि
पूर्वाज्ञान्याधारादीनि तथा तत्कर्णिकाय यस्य तत्तथा नाना-
कमलमित्यर्थः । तत्र प्रत्येकमर्कं चन्द्र-वङ्गीनां मूर्त्तिरेकैको-
परि ध्यायेत् । तदुक्तं "तस्मिन् सूर्येन्दु पावकम्" इति ।
'वस्थापनम्' ऊर्ध्वमुखत्वम् । यद्यपि शरीरावयवोऽन्यथाकर्तुं
न शक्यते किनाशप्रसङ्गात्, तथाप्यधोमुखत्वमधर्मोन्मुखता,
ऊर्ध्वमुखत्वमाप्तिशक्तिनोर्ध्वलोकोन्मुखता, पित्राद्यैश्च विनि-
द्रतानलमतेत्येवं बोध्यम् । अथवा सुप्रमृणानालनग्निानि पत्रा-
ख्यैश्च वाताहतानि ऊर्ध्वमुखानि भवन्ति इति तदुक्त्यापत्
द्रष्टव्यम् ।

तैलधारमिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टा-निनाटवत् ।
 अवाग्जं प्रणवस्यायं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १८ ॥
 प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
 अप्रमत्तेन वेदव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ १९ ॥

अथहरति शब्दव्यवहारस्य भाटकाधीनत्वात् पञ्चायदर्श-
 योत्राख्यामिति कर्णिकाविशेषणोक्तेः । तस्यचं 'त्रिस्थान'
 नाभिर्दृश्यं मूर्ध्नि चेति त्रीणि स्थानान्यस्य, 'त्रिमार्गश्च' स्थान
 भेदेनोपासनगतिभेदात्, 'द्विवृद्ध' नामौ विष्णुः, हृदि ब्रह्मा,
 मूर्धनि त्रिनोचन इति त्रीणि ब्रह्माण्डस्य, 'द्विरक्षर' त्रिवार-
 मक्षराख्यकारादीन्यस्य, 'द्विमात्र' ता एव मायाः अस्य,
 अकारादिषु मात्राप्यवहारात् । तदेवाज्ञं तदुपर्यङ्गमावञ्च,
 'य' पुमान् अकारादिवर्णान्यङ्गमावञ्चस्य पुरुष वेद, स 'वेद-
 वित्' वेदोक्तं वेत्ति ।

इदानीमहंमात्ररूप्राद्विन्दो धरस्य नादस्य स्वरूपं दर्श-
 यस्तद्गाने फलमाह, तेषीति । तैलस्य धारा तैलधार, ह्यान्दसं
 क्लोषत्व, यथा तैलधारा अच्छिन्ना मती अविच्छेदेनानुभूयते,
 तथा विशदा दीर्घा धानुभूयते, तद्वत् । ननु तर्हि धारा-
 वदेषापे क्षमो न स्यात् ? अत उपमान्तरम् । दीर्घेति ।
 'अवाग्जं' ब्रह्मणोऽवाक् अथ तदनुभवात्, प्राग्वर्तमानम् ;
 अथवा न वाचो ज्ञातमवाग्जं वाचो विराम उपलभ्यत्वात् ।
 तथा 'प्रणवस्य अथ' प्रणवादूर्ध्वं प्रतीचमानं 'तं मादं' 'वेदं'
 उपाप्ते 'वेदवित्' शक्तिगान्ते अपि प्रणवरूपे जानातीत्यर्थः ॥

इदानीं शरस्य मुह इय धिप्रकारित्वमुपदिशन् प्रणवाभ्यामे
 प्रकारमाह । प्रणव इति । अयं मन्त्रो सुष्ठुकेऽप्यस्ति ।

अमृतस्थानं विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महद् ॥

विश्वस्यायतनं महदिति ॥ २३ ॥

इत्यथर्ववेदे ध्यानविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ६ ॥

तेजोविन्दूपनिषत् ।

ओं तेजोविन्दु परं ध्यान विश्वातीतं हृदि स्थितम् ।

आणवं शान्भव शान्त स्थूल सूक्ष्मं परञ्च यत् ॥ १ ॥

तस्यामृतस्य किं स्वरूपम् ? अत आह, विश्वस्येति । विश्व
स्यायतनमित्युक्ते आकाशादि स्यात्, तदर्थमुक्तं महदिति ।
ब्रह्मैव निरवधिमहत्त्वाधिकरणममृत, तच्च भूमध्ये धारणाया
ध्यानं महत्स्यति, येनामृतो भवतीत्यर्थः । द्विरुक्तिः समाख्यार्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमाद्वोपजीविना ।

अस्यष्टपदवाक्याना दीपिका ध्यानविन्दुके ॥

इति ध्यानविन्दूपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ६ ॥

ओं तेजोविन्दु परं ध्यान विश्वातीतं हृदि स्थितम् ।

द्विषष्टमेकविंशच्च तेजोभावफलं हि तत् ॥ १ ॥

प्रथमस्याकारोकार मकार विन्दु नादाणां ध्यान ध्यानविन्दो
उक्तम्, शक्तिगात्रयोर्ध्यानं यत् तेजोविन्दूपनिषदारभ्यते ।
तेजन तेज घञ्, तिजे घञ्, तिजे घञ्, अत्र तिगात्रे घञ्,
तस्य 'विन्दु' कना एव विधे परं ध्यानं भवति, विश्वातीत

परं गुह्यमिदं स्थानमव्यक्तं ब्रह्म निराश्रयम् ।
 व्योमरूपं कलासूक्ष्मं विष्णोस्तत् परमम्पटम् ॥ ५ ॥
 त्र्यम्बकं त्रिगुणं स्थानं त्रिधातुं रूपवर्जितम् ।
 निश्चलं निर्विकल्पञ्च निराधारं निराश्रयम् ॥ ६ ॥
 उपाधिरहितं स्थानं वाङ्मनोऽतीतगोचरम् ।
 स्वभाव-भावनाग्राह्यं सङ्घातैकपदोन्मितम् ॥ ७ ॥ १
 आनन्दं नन्दनातीतं दुष्प्रेक्ष्यमजमव्ययम् ।

द्वाराखेतद्ग्रामे 'विन्दन्ति' प्राप्नुवन्ति साधवः ; तेन हंसस्त्रि-
 धामा उच्यते, त्रीणि 'धामानि' प्राप्नुयाया यस्य, जाय-
 दादीति या ।

स्थानं प्रगल्भाधिकारिणश्चीक्षा ध्येयस्वरूपमाह, पर-
 मिति । 'गुह्यं' गुह्यमर्हति स्थानेषु 'अव्यक्तं' सर्वजनप्रसिद्धं
 ब्रह्म हृदयत्वात् निराश्रयं सर्वाधारत्वात् कलात्मकं विष्णोः
 मत्तोपाधिः परमं पटं विश्रान्तिभूमिः ।

हरिहरसाधारणं स्वरूपं ध्येयमुक्त्वा हरस्वरूपमाह,
 'त्र्यम्बकं' त्रयाणां वेदानामम्बको यज्ञा त्र्यम्बकः, त्रयाणां
 भोक्तानां भक्ता, अश्रयतो भवि हृ गच्छे इति धातुभ्यां स्तुन् ;
 'त्रिगुणं' मत्वादि गुणत्रयीपितं, 'स्थानम्' आश्रयः, 'त्रिधातुं'
 त्रया श्लोका धातवो यस्य, अन्यदपि त्रयात्मकं सर्वमस्यैव
 धातवः, 'वाङ्मनोऽतीतगोचरं' वाङ्मनमतीरतीतो गोचरः स्थानं
 यम्य तत्तया । स्वभावेति छत्रिमसंस्कारत्वात्तेन स्वभावविकल्पस्तु
 भावतया ग्राह्यं 'सङ्घातैकपदोन्मितं' सङ्घातसाधिता पदेन
 उन्मितं शब्दानतीतत्वात्, 'आनन्दं' स्वयमानन्दरूपं, 'नन्दनम्'

चित्तवृत्ति-विनिर्मुक्तं शाश्वतं ब्रुवमच्युतम् ॥ ८ ॥

तद्ब्रह्माण तद्ध्यात्म तद्भिष्ठा तत्परायणम् ।

अचिन्तचितमात्मान तद्गोम परमं स्थितम् ॥ ९ ॥

अशून्ये शून्यभावश्च शून्यातीतमवस्थितम् ।

न ध्यानं न च वा ध्याता न ध्येयो ध्येय एव च ॥ १० ॥

सर्वश्च परमं शून्यं न परं परमात् परम् ।

अचिन्त्यमप्रबुद्धश्च न च सत्यं न संविदुः ॥ ११ ॥

अन्यकृतानन्द तदतीतमन्येनास्थानन्द प्राप्तुं न शक्यते,
 'चित्तवृत्ति विनिर्मुक्तं' विकारातीतत्वात्, तत् 'ब्रह्माण' लिङ्ग-
 विभक्तिव्यत्यय, ब्रह्मेत्यर्थः । 'तद्ध्यात्मं' तदेवाध्यात्ममात्म-
 न्यर्थ, 'तद्भिष्ठा' तदेव भिष्ठा मर्यादा, तदुक्तम्, "अत परतर
 नान्यत्" इति । 'तत्परायणं' परमयनं, तदुक्तम्, "सा काष्ठा
 सा परा गति" इति । 'अचिन्त' चिन्तारहित चित्त ज्ञान
 यस्य तादृश, 'आत्मानम्' आत्मरूप 'परमं गोम' परमाकाश
 'स्थितं' सर्वकार्येषु तत्परम् नत्वासीनम् असम्भवत् । 'अशून्ये'
 पूर्णं अस्मिन् सति 'शून्यभाव' शून्यत्वेन भाव्यमान जडै,
 वस्तुतः शून्यातीतमवस्थितं पूर्णत्वात् । 'न ध्यानम्' इति
 क्रियाकारकभावशून्यम् अथ च 'ध्येय एव' ध्यातव्य एव ममा
 रिणां मुक्तिदत्त्वात्, तद्ब्रह्म 'सर्वे' सर्वात्मकम् अथ च परम
 शून्यम् असद्भत्वात्, 'अपरं' न परं यस्मात्तत्, निषेधायनं
 नकारिण वदुमीहि, 'परमात्' अपि आकाशादे परम्
 "अत परतर नान्यत्" इति श्रुतेः । अप्रबुद्धम् ज्ञापदध्या
 पाररहितं तस्यैव न संविदुरिति न अपि तु सत्यं विदम्येव,

मुनीनां तत्त्वयुक्तान्तु न देवा न परं विदुः ।
 लोभं मोहं भयं दर्पं कामं क्रोधञ्च किल्बिषम् ॥ १२ ॥
 शीतोष्णं क्षुत्पिपासञ्च सङ्कल्पञ्च विकल्पकम् ।
 न ब्रह्म कुलदर्पञ्च न मुक्तियन्त्रसञ्चयम् ॥ १३ ॥
 न भयं सुख-दुःखञ्च तथा मानापमानयोः ।
 एतद्भाव-विनिर्मुक्तं तद्ग्राह्यं ब्रह्म तत्परम् ।
 तद्ग्राह्यं ब्रह्म तत्परमिति ॥ १४ ॥ २ ॥
 इत्यथर्ववेदे तेजोविन्दूपनिषत् समाप्ता ॥ ७ ॥

'मुनीनाम्' ऋषीणां तत्त्वभावेन 'युक्तम्' आदर्शणीयं, न देवा इति, देवाः परं न विदुरिति न अपि तु विदुरेव ।

साधनानि पुर्यमुक्तानि, सम्प्रत्यसाधनान्याह, लोभमिति । लोभं श्रिता न विदुरित्यन्वयः । शीतोष्णं श्रिताः कातराः, ययं ब्रह्मकुले धाता इति दर्पं श्रिता न विदुः, मुक्तियन्त्राणां 'सञ्चयं' समूहं श्रोतारो न विदुः । न भयमिति । पुनर्भय-पक्षेण लोकास्रज्जाभयवन्तोऽपि न विदुरित्येवमर्थम् । माना-पमानयोर्बन्धमाणा न विदुः । एतदिति, एतैर्भावैः 'विनि-मुक्तं' रक्षितं प्रति तद्ब्रह्म ग्राह्यं, एतद्भाववद्दितं लोभादि-सहितं प्रति तत् ब्रह्म न पाह्यमित्यर्थः । 'तत्परं' तच्च ब्रह्म परमुत्कृष्टं यस्य तत्परं ब्रह्मनिष्ठम् । तद्ग्राह्यमिति द्विती-याहृत्तिरादरायां । इति शब्दः समाप्तौ ।

नारायणेन रक्षिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अन्वयपदवाक्याणां दीपिका तेजोविन्दुके ।

इति तेजोविन्दूपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ० ॥

योगशिखीपनिषत् ।

शो योगशिखां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानेषु चोत्तमाम् ।
 यदा तु ध्यायते मन्त्रं गात्रकम्पोऽभिजायते ॥ १ ॥
 आसन पद्मक वद्धा यच्चान्यद्वापि रोचते ।
 कुर्यान्नासाय दृष्टिञ्च हस्तौ पादौ च सयुतौ ॥ २ ॥
 मनः सर्वत्र संयम्य श्रोद्धारं तत्र चिन्तयेत् ।
 ध्यायेत सततं प्राज्ञो हृत्कृत्वा परमेष्ठिनम् ॥ ३ ॥
 एकस्तम्भे नवद्वारे त्रिस्थूणे पञ्चदैवते ।
 ईदृशी तु शरीरे वा सतिमानुपलक्षयेत् ॥ ४ ॥

योगमूर्धप्रतिष्ठेयमुक्त्वा, योगशिखा तत ।

त्रिखण्डा ग्रन्थमन्दोहे द्वात्रिंशतितमौ मता ॥ १ ॥

यदा प्रह्लिगिखा ध्यानयोगाद्योगशिखा मता ।

साङ्गोपाङ्गो योगयुक्तस्तथा तत् साधनानि च ॥ २ ॥

सम्प्रति देहान्ते योगिनो गमनप्रकारो वक्तव्यः, एतदर्थं
 योगशिखारभते । योगशिखामिति । 'मन्त्रं प्रवचं 'गात्र
 कम्प' अर्थातिशय सूचक यदा "कम्पो भवति मध्यम"
 इति वचनाद्यदा मध्यम प्राणविजयो भवति तदा पद्मासन
 यदा 'बन्धत्' सिद्धादि, सयुतौ कुर्यात् सर्वत्र वर्त्तमानं यदि
 तिगेष , हृत् हृदि 'परमेष्ठिन' कमस्तामन "परमेष्ठी पिता
 मङ्ग" इति कोशात्, एकमूर्तित्वाद्हरिहरवत् परमेष्ठिध्यानमपि
 मुक्तिहेतु अग्निर्वा परमेष्ठी, 'एकस्तम्भ' सप्तमणाश्रया
 स्रष्टाधारदण्ड ओडाप्यो यम्य तत् तस्मिन्, इहा पिङ्गना
 सप्तमणाश्रयास्तिस्रः स्तूपा यस्मिन् त्रिस्थूणे त्रिगुणात्मक वा

आदित्यमण्डलं दिव्यं रश्मिज्वाला-समाकुलम् ।
 तस्य मध्यगतो वक्त्रिः प्रज्वलेद्दीपवर्तिवत् ॥५॥१॥
 दीपशिखायां या मात्रा सा मात्रा परमेष्ठिन ।

पञ्च इन्द्रियाधिष्ठात्रो देवता एव 'दैवतानि' प्राणादयो वा
 यत्र तस्मिन् पञ्चदेवते, शरीरे वेति हृदयापेक्षो विकल्प ।

हृदि ध्यानप्रकारमाह, आदित्येति । दिव्यमादित्यमण्डल
 'रश्मीनां' किरणानां ज्वालाभिः समाकुलम् ; अनेन चन्द्रे
 प्युक्तो द्रष्टव्य, "तस्मिन् सूर्येन्दुपावकान्" इत्युक्तत्वात् । वक्त्रि
 मेव ध्येतया निर्दिशति । तस्येति । 'तस्य' आदित्यस्य
 मध्ये 'गत' प्रविष्टो वक्त्रिः दीपवर्तिवत् 'प्रज्वलेत्' प्रज्वलति,
 'मात्रा' परिमाण, सा 'परमेष्ठिनो' ब्रह्मणो यज्ञेर्वा देहाधि
 ष्ठात्पुर्मात्रा, इदं वक्त्रेर्ध्यानं याज्ञवल्क्येनोक्तं, तद्यथा ।

“हृत्सरोरुद्धमध्येऽस्मिन् प्रकृत्यात्मककर्णिके ।

अष्टैश्वर्य्यदलोपेते विकारमयकेसरे ॥

ज्ञाननाली वृद्धतुन्द्रे प्राणायामप्रबोधिते ।

विश्वार्चिषं मद्वायुं त्वन्नन्तं विश्वतो मुखम् ॥

वैश्वानरं जगद्योनिं शिष्या तदीजमोश्वरम् ।

तापयन्तं स्वकन्देहमापादतन्त्रं मस्तकम् ॥

निर्वातदीपवर्तिवत् दीपितं हृद्यवाहनम् ।

हृद्वा तस्य शिष्यामध्ये परमात्मानमचरम् ॥

मौलं तोयद् मध्यस्य विद्युन्नेत्रेण रासते ।

नीवारशूलवदूष्य पीताभं सर्वकारणम् ॥

प्रात्वा वैश्वानरं देवं सोऽहमात्मैति या मतिः ।

सगुणेषूत्तमेष्वेतद्द्वयानं योगविदो विदुः ॥

वेदान्तरत्वं सम्प्राप्य मुक्तिं तैर्नैव गच्छति” ॥ इति ।

भिन्दन्ति योगिनः सूर्यं योगाभ्यासेन वै पुनः ॥६॥

द्वितीयं सुपुम्षाहारं परिशुद्धं विसर्पति ।

कपाल सम्पुटं भित्वा तत पश्यति तत्परम् ॥७॥

अथ नाध्याययेज्जन्तुरालस्याच्च प्रमादतः ।

यदि त्रिकालमावर्त्तत् स गच्छेत् परमं पदम् ॥८॥

इदानीमेतद्व्याख्यानविषयात्मन सुपुम्षापश्चिममार्गेण पद-
चक्रभेदद्वारोर्द्धा गतिमाह भिन्दन्तीति । 'सूर्यं' महस्रदलस्य
अधिदेवतामादित्यञ्च भिन्दन्ति 'योगाभ्यासेन' उपायेन ।

भेदने उपायमाह, द्वितीयमिति । सुपुम्षाया 'द्वितीय
पश्चिम 'परिशुद्ध' निर्गुण 'विसर्पति' प्रविशति, मन प्रवेशोपा-
योऽमृतविन्दावुक्त, द्वितीयमिति अचनात् सुपुम्षाया द्वी
मार्गाविति लक्ष्यते, पूर्वमार्गं पश्चिममार्गं च, तत्र पूर्वमार्गं
प्रहस्तिविषयं, पश्चिमो निवृत्तिविषयः ; अत एव परिशुद्ध
उक्तञ्च स्वात्माराधनेण, "पूरयेत्कारुत दिव्य सुपुम्षापश्चिमे
सुखे" इति । पश्चिममुखस्य योगमार्गत्वात् पूर्वमुखं कम-
मार्गं, कपालसम्पुटं 'भित्वा' विदार्य अध्यात्म शिरोऽन्वि-
यधिदेवत ब्रह्माण्डोद्गमकलं 'तत' तदन्तर 'तत्पर' पद
'पश्यति' साक्षात्कुर्वन्ति, तदुक्त उच्यते ।

"मनसा सह वागीश्या भित्त्वा ब्रह्मार्गं चणात् ।

परामृतमहाश्रीधो विद्यान्ति तत्र कारयेत्" इति ।

उक्तयोगसमये प्रति सुगमोपायमाह, अथेति । 'अथ
शब्द' पश्चात्तरं 'न ध्यायेत' न ध्यानं कुर्व्यात्, 'जन्तु' देहो
'धातुस्यात्' अतस्तत्वात् प्रमादतो वा यदि न ध्यानं कुर्व्यात्
तर्हि यदि 'एतत्' अन्यरूप 'त्रिकाल' त्रिसन्ध्यम् 'आवर्त्तत्'

पुण्यमेतत् समासाद्य सङ्घे पात् कथितं मया ।
 लब्धयोगेन बोद्धव्यं प्रसन्नं परमेष्ठिनम् ॥ ९ ॥
 जन्मान्तर-सहस्रेषु यदा नाश्राति किल्बिषम् ।
 तदा पश्यन्ति योगेन संसारच्छेदनं परम् ॥
 संसारच्छेदन परमिति ॥ १० ॥ २ ॥

द्रव्यवर्षवेदे थोगशिखोपनिषत् समाप्ता ॥ ८ ॥

आवर्त्तयेत् पठेत्, स परम पद गच्छेत् । कथित मया इति
 आचार्यों लातसाक्षात्कार शिष्यान् प्रति यदिति, एतत्
 'पुण्य' पवित्रं योगतत्त्व मया 'सङ्घे पात्' अविस्तरेण कथित
 भयद्विबीह्वयम्, कथञ्चतेन मया ? प्रसन्न 'परमेष्ठिन
 ब्रह्माण 'समासाद्य' प्राप्य 'लब्धयोगेन' ब्रह्माण सकाशात्
 मया योगो लब्ध, इति श्रुतेर्वाक्यम् ।

अस्य योगस्य दुर्प्रापता अहाजननायाह, जन्मेति ।
 जन्मान्तरसहस्रेषु तपासि चरत पुंसो यदा किल्बिष 'नाश्राति'
 न भक्षयति न प्रसति तदा योगेन पर 'संसारच्छेदनं ब्रह्म
 पश्यन्ति, तदुक्तम् ।

"यहनां जन्मनामस्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेव सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" ॥ इति ।

द्विद्विज्ञि समाप्त्यर्था, इति शब्दस्य ।

नारायणेन रक्षिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अभ्युत्पद वाक्यानां दोषिका योगशैली ६

इति योगशिखोपनिषदो दोषिका सम्पूर्णा ॥ ८ ॥

योगतत्त्वोपनिषत् ।

श्रौं योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।
 यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
 विष्णुर्नाम महायोगी महाकायो महातपाः ।
 तत्त्वमार्गं यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तम ॥ २ ॥
 यः स्तन्यं पूर्वं पीत्वापि निष्पीड्य च पयोधरान् ।
 यस्मिन् जाते भगे पूर्वं तस्मिन्नेव भगे रमेत् ॥ ३ ॥

श्रौं योगिनां सुल्लिकासानां सुल्लिसार्गं प्रदर्शिका ।

त्रयोविधा तूपनिषद्योगतत्त्व निरूप्यते ॥ १ ॥

धन्यस्य तावत् फलमाह, यच्छ्रुत्वेति । मङ्गलार्थं योग
 सिद्धये च परमदेवतां स्तौति, विष्णुरिति । 'महाकाय'
 यद्देहे ब्रह्माण्डकोटयो वसन्ति । 'तत्त्वमार्गं' परमार्थदृष्टिमार्गं,
 यथा दीप प्रकाशक, तथा विष्णुर्दृश्यते इत्यन्वयः । 'पुरुषो
 त्तम', तदुक्तम्,

"यस्मात् धरमतीतोऽहमक्षरादपि शीतलम् ।

पतोऽपि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" ॥ इति ।

योगप्रवृत्त्यङ्ग वैराग्य तावदाह, यः स्तन्यमिति । 'य'
 विवेकी स्तनेषु भवं 'स्तन्यं' दुग्ध, मरीचावयवात् यत्
 'पूर्वं' वास्यदमायां पीत्वापि पयोधरान् निष्पीड्य रमेत्, वासा
 हि धयन्तो मातुः पयोधरौ भर्दयन्ति । पश्चात्, यस्मिन्
 वात्मना पूर्वं भगे जाते 'तस्मिन्नेव' तस्मात्तौये एव भगे 'रमेत्'
 रमेत्, पत्रापि निष्पीड्य च पयोधरानिति सम्भवति, च

या माता सा पुनर्भाय्या या भाय्या जननी हि सा ।
 यः पिता स पुनः पुत्रो यः पुत्रः स पुनः पिता ॥३॥
 एवं ससारचक्रेण कूपचक्र घटा इव ।
 भ्रमन्तो यानि जन्मानि श्रुत्वा लोकान् समश्रुते ॥५॥
 तयो लोकास्त्रयो वेदास्त्रयः सन्ध्यास्त्रयः सुराः ।
 त्रयोऽग्नयो गुणास्त्रौषि स्थिताः सर्वे त्रयाक्षरे ॥६॥
 त्रयाणामक्षरे प्रान्ते योऽधीतेऽप्यर्हमक्षरम् ।

कथं परं पश्येदिति श्रेयः । योषिटासक्तचित्तानां मातृ
 गामिना ज्ञानसेयोऽपि दुर्लभ इति भावः ।

सासारिकधर्मव्यवहारोऽपि सिकतासेतुप्राय इत्यादि,
 या इति । जन्मान्तरे इति भावः । एवमिति । 'एवम्
 उक्तेन प्रकारेण 'ससारस्य जन्मन 'चक्रेण' हतिलक्षणेन 'कूप
 चक्रम्' 'यन्त्रम्' अरघहाव्य, तस्य 'घटा' घट्य इव, ते यथा
 उपरिस्था अधोयान्ति, अधस्याधोपरि, तद्वत् भ्रमन्तो जीवा
 'यानि जन्मानि' पूर्वोक्तानि, तानि यान्ति इति श्रेयः । तानि
 श्रुत्वा लोकान् पितृलोक देवसोकादीन् पुण्योदयेन 'समश्रुते'
 प्राप्नोति इति अर्थवचनम् ।

इदानीमेतत् ससारतरणोपायं प्रणवाक्षरोपासनमाह
 त्रय इति । अकारादीनां क्रमेण पृथिव्यन्तरिक्षं शीघ्रं
 त्रया भाका, 'वेदा' षट्म्यशु सामानि, 'त्रय सन्ध्या' तिस्र
 सन्ध्या इत्यर्थं, त्रय 'सुरा' ब्रह्म विष्णु रुद्रा यद्वा रुद्र विष्णवो
 वा, त्रय 'अग्नयः' गार्हपत्य दक्षिणाम्नाहवनीया, 'गुणा
 स्त्रौषि' गुणाशय इत्यर्थं, सत्र रजस्रामांसि, 'त्रयाक्षरे' त्रया

तेन सर्वमिदं प्राप्तं लब्धं तत्परमं पदम् ॥७॥
 पुष्पमध्ये यथा गन्धं पयोमध्येऽस्ति सर्पिवत् ।
 तिलमध्ये यथा तैल पापाण्ड्विव काञ्चनम् ॥८॥
 हृदि स्थाने स्थितं पद्मं तच्च पद्ममधोमुखम् ।
 ऊर्ध्वनालमधोविन्दुं तस्य मध्ये स्थितं मन ॥९॥
 अकारे शोचितं पद्ममुकारेणैव भिद्यते ।
 मकारे लभते नादमर्धमात्रा तु निश्चला ॥ १० ॥

ककमधरम् अकारादि यत्र प्रथमे । प्रयाणामिति । 'यथा
 याम्' अक्षराणां मध्ये प्रान्ते 'अक्षरे' मकारे अधीते सति य
 धर्मम् अक्षरम् अधीतेऽपि 'अपि' अत्यभावे, तेनाधिकारिणां
 सर्वमिदं प्राप्तव्यं प्राप्तम् इह लोके यद्य परमं 'पद' मोक्षाख्य
 तदपि 'लब्ध' प्राप्तम् ।

अतु परमं पदं वा वर्तते ? सर्वत्रास्ति चेत्, कथं नाप
 लभ्यते ? सदा मकारेण उपसभ्यत एवानुस्यूत, को दृष्टान्तः ?
 उच्यते, पुष्पेति । 'सर्पिवत्' ह्यन्वसो यर्धं लोप, यथा एते
 दृष्टान्तास्तदनुस्यूतमस्तीत्यर्थः ।

इदानीं ह्यप्यत्र ध्यानस्थानमादर्शयति, हृदीति । पद्मं
 'स्थितम्' वर्तते, तच्च पद्ममधोमुखं वर्तते, 'अधोविन्दुम्'
 अधोमुखा विन्दुवो यस्य । तदुक्तम् "गतत मीकराभिध" इति ।
 तस्य मध्ये मनः स्थितं यत्पीव कुन्दाये । लहटमोपायमाह
 अकार इति अकारे उच्चारिते सति 'शोचितं' द्रवीभूतं
 अमशोचितं जातम्, उकारेण उच्चारितेनैव 'भिद्यते' विकसति,
 मकारे उच्चारिते सति 'नादं' रूपम् अत्यल्पम् लभते अनादत

शुद्धस्फटिक-सङ्काशं किञ्चित्सूर्य्य-मरीचिवत् ।
 लभते योगयुक्तात्मा पुरुषोत्तम-तत्परः ॥११॥
 कूर्मवत् पाणिपादाभ्यां शिरस्यात्मनि धारयेत् ।
 एवं सर्वेषु द्वारेषु वायुः पूरत पूरत ॥१२॥
 निषिद्धे तु नवद्वारे उक्त्वसन्निश्वसंस्तथा ।
 घटमध्ये यथा दीपं निर्वाणं कुम्भकं विदुः ॥१३॥

ग्रहणोचितं भवति, छान्दसत्वादिभक्तिप्रक्रममज्ञो न दोषः ।
 'अर्द्धमात्रा तु नियन्ता' अर्द्धमात्रायाम् उच्चारितायां नियन्ता
 भवतीत्यर्थः ।

ध्येयस्वरूपमाह, शब्देति 'योगयुक्तात्मा' योगेन अष्टाङ्गेन
 युक्तोऽभियन्तितः आत्मा मनो यस्य, 'पुरुषोत्तमः' वासुदेवः
 तत्र 'तत्परः' तत्परायणः, उक्त्वत्वं निर्मलं ध्येयं स्वरूपं समत-
 इत्यन्वयः, सगुणध्यानान्निर्गुणरूपं भातीति भावः ।

इदानीं प्रत्याहार-धारणे आह, कूर्मवदिति । पाणि-
 पाद-ध्यापारभ्यां सह सर्वेन्द्रियहृत्तीः । शिरसि चक्षुस्रदली
 स्थिते 'आत्मनि' मनसि धारयेत् । एवं सेन्द्रिये मनसि शिरसि
 नीते सर्वेषु द्वारेषु नवसु 'वायुः' वायुं 'पूरत' पूरयत योगिनी
 यय पूरत पूरतेति प्रेरणा । ततो वायुपूर्णे उदरे सति नवद्वार-
 रोधः कर्त्तव्य इत्याह, नवद्वार इति । नवद्वारे निषिद्धे सत्य-
 न्तरेष्वोष्णसन् निर्मासंस्तिष्ठेत, इत्थं कुम्भकं 'निर्वाणं' मोक्षदं
 विदुः घटनिषिद्धदीपोपमम् । अयं केवलकुम्भकः । तदुक्तं,

"रेचकं पूरकं सुखा रुचं यदासुधारणम् ।

पाषाणामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥

पद्मपत्रमिवाच्छिन्नमूर्ध्वा वायु विमोक्षणे ।

भ्रुवोर्ललाटमध्यस्थ तज्ज्ञेयञ्च निरञ्जनम् ॥ १४ ॥

केवले कुम्भके सिद्धे रश्च पूरक वर्जिते ।

न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ इति ।

अथमाष्टविध कुम्भकानामख्यो मुख्य ।

तदुक्त,—

“सूर्यभेदनमुष्णायौ सीत्कारौ शीतलौ तथा ।

भक्षिका भ्रमरो मूर्च्छा केवलयाष्टकुम्भका ॥ इति ।

गोरक्षोऽपि,

“क्षाराणा नवक निरुद्धा मरुत पीत्वोदरे धारितम्,

नीत्वाकाशमपान वद्धि सद्धितं शक्त्या समुच्छानितम् ।

आत्मध्यानयुतस्वनेन विधिना मूर्ध्नि भुव विन्यसेत्,

यावत्तिष्ठति तावदेव महतां महतेन सस्तूयते ॥ इति ।

यदा कूर्मप्रदित्युत्तान कूर्मप्रसनेन गिरस्थारोपिताभ्यां
पाणिपादाभ्याम् आत्मनि मनसि 'धारयेत्' धारणं कुर्यात् ।

एव कृत्वा पयनाभ्यासे कृते निर्वाणकुम्भकमिदिरित्यर्थः ।

उत्तानकूर्मप्रसने यथा,

“पद्मामन सुसंस्थाप्य जामूर्वीरक्तरे करौ ।

निवेश्य भ्रुवो सस्याप्य व्योमस्य कुङ्कुटासनम् ॥

कुङ्कुटासन वन्यस्यो दोर्भ्यां सम्यध् कम्बराम् ।

येते कूर्मप्रदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकम् ॥ इति ।

इदानीं मद्भारभ्युण गमनोपायमाह, ऊर्ध्वं वाहु
विमोक्षणे क्षति पद्मपत्रमिव तनोयो मद्भारभ्यागंलं त्रिचं भवति,
तस्मिन् भ्रुवोर्मध्ये कूर्मस्थाने 'निरञ्जन' इहं मद्भ्यं ज्ञेयञ्च ।

निषिद्धे तु न निर्वांते निर्जने निरुपद्रवे ॥

निश्चितञ्चात्मभूतानामरिष्ट योगसेवया ।

अरिष्ट योगसेवया इति ॥ १५ ॥

इत्यथर्ववेदे योगतत्त्वोपनिषत् समाप्ता ॥ ६ ॥

वायूङ्गमन प्रकारस्वन्तविन्दायुक्त , भ्रूमध्ये देवस्य स्थान
मुक्त गौरचेय,

“आकाश यत्पर स्थान यत्राज्ञाचलमुच्यते ।

तत्रात्मान शिव ध्यात्वा योगो मुक्तिमत्रापुयात्” ॥ इति ॥

योगसाधनस्थान किम् ? इत्यत आह । निषिद्धेति ।
निषिद्धे स्थले न कर्त्तव्यम् । का तर्हि ? निर्वात देशे उपविश्य
'आत्मभूताना' सर्वात्मभावमाप्स्यन्ता 'निश्चित' निर्धारित 'योग
सेवयेति' योगाभ्यासेन, न रिष्टमरिष्ट वस्तु ज्ञेयमित्यन्वय ।
दिदृक्षि समाप्त्यर्था ।

निषिद्धस्थलानि तु,

“सुराज्ये धार्मिके देशे सुभिधे निरुपद्रवे ।

एकान्ते मठिकामध्ये स्यात्तव्य एठयोगिना” ॥

इत्याद्युक्तेभ्योऽन्यानि ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अस्यष्टपदक्याना योगतत्त्वस्य दीपिका ॥

इति योगतत्त्वोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ ६ ॥

तपस्तस्यैपाहुतिर्दिव्या अमृतत्वाय कल्पतामि-
 ल्येवमत ऊर्ध्वं यद्ब्रह्माभ्युदयदिवञ्च लोकमिद-
 ममुञ्च सर्वं सर्वमभिजन्युः सर्वश्रियं दधतु
 सुमनस्यमाना ब्रह्मजज्ञानमिति ब्रह्मणोऽय-

“ब्रह्मजज्ञान प्रथम पुरस्तादिमीमत सुरचो वेन भावः ।

म बुभ्रा उपमा अस्य विष्ठा सतय योनिमसतय विव ” ॥

इति च द्वाभ्या मन्वाभ्या ब्रह्मणे चर्षं हुत्वा अथर्वादिभ्य
 यत्तराहुतीर्हुत्वा यन्न यन्न गच्छेति मन्वाभ्याम् ‘अग्नाय
 रथी’ अग्निमन्वनकाष्ठे ‘हुत्वा’ चिद्या, “यन्नयन्न गच्छ, लृण्य
 पति गच्छ, स्यां योनि गच्छ स्याद्वा” इत्यधरारणिम्, “एष
 ने यज्ञो यज्ञपते वाक सर्ववीरस्त जुषन्व स्याद्वा” इत्युत्तरा
 रथि चिद्या, श्रीं चिदित्याग्याहुतीर्जुहुयादित्यन्वयः ।

मन्वार्यन्तु, यो ब्रह्मा ‘सर्वज्ञ’ सर्वस्य ज्ञाता ‘सर्वविद्’
 सर्वं विन्दति सन्नते प्राप्तकाम ‘तप’ तप फलाय अमृतत्वाय
 तस्यामृतत्वात् तद्यागो ममाप्यमृतत्वं दिशतु इत्यर्थः ।

यद्मन्वाभ्यामर्षन्तु, ‘यत्’ यत् यद्भिन् नक्षत्रे ‘यद्वा’
 देव ‘अभ्युदय’ अभ्यजयत्, किं ? दिव सौक्तम् ‘इद’ इत्थ
 मानम् ‘अमुञ्च’ अहङ्गमानं सर्वमभिलिखितवानिति पूर्वार्थम्
 अभिजिज्ञाम नक्षत्र ब्राह्मदेवत्वं स्तोति, नक्षत्रद्वारा तद्देव
 ताया ब्रह्मणोऽपि स्तुतिः, उत्तरार्धेन प्रार्थना; ‘सर्वमभिजन्युः’
 सर्वज्ञजनकर्वी अभिजित् ‘सुमनस्यमाना’ सुमना भयक्ती
 ‘सर्वश्रियं सर्वं श्रियं ‘दधतु’ दधातु करोतु ।

ब्रह्मजज्ञानमित्यध्यार्षन्तु, ‘वेन’ वेत् तन्मुसन्ताने इत्यो
 षादिभ्यो नः, बाहुनकादेव चात्याभायः; ‘सुमन्याम्’ कर्ता

वैश्वे प्रजापतयेऽनुमतयेऽग्नये खिष्टकृत इति
हुत्वा यज्ञयज्ञ गच्छेत्यग्नावरणी हुत्वोच्चित्त-
खायमिति चतुर्भिरनुवाकेराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

ब्रह्मा 'सुरुच' सुदीति 'सीमत' मर्यादात 'पुरस्तात्' पूर्वं
'प्रथमं सुग्य' ब्रह्मब्रह्मानं ब्रह्म वेद', तस्य ज्ञान, ह्यन्दम
द्वित्वम्, 'व्याव' विवृतवान् प्रकटीचकार, मुख्यो वेदार्थ
सुमर्यादाया प्रथम येन प्रस्थापित इत्यर्थे । व्याव इति,
हञ् वरणे सुड् घुसुडि मन्थे घसेति घूर्मुक ह्यन्दस्यपि
हम्यत इत्यडागम, गुण, इसभ्याविति तियोसोप, व्यव
द्वितायेति वैश्वेदहितप्रयोग व्याव 'व्यवारीत् विवृतवान्
पदस्य घौरुपेपत्वात् इति पदकालेऽटनेन प्रपुञ्जते । किमु
पायोऽयम् † अत आह, 'बुभ्या' मुख्यो उपमा अस्य ब्रह्मण
'विष्टा' विष्टान प्राप्त, विवृष्टस्मितयो भाव प्रसरन्ति, अतु
पमोऽयमित्यर्थे वेदार्थेऽग्नेन प्रकाशित । अथच कि
कृतम् † अत आह, मतय अमतय 'योनिम्' उत्पत्तिं 'विव
विवृतवान् प्रकाशितवान् सर्वमुत्पादितवानित्यर्थे । हञो
सुडि बहुल ह्यन्दस्यमाहयोगेऽपौस्वङ्भाव विपूर्व ।

अनुवाकेराज्याहुतीरिति प्रत्युच होमोऽवगन्तव्यं मन्त्र
भेदात् । अनुवाकानां व्याख्यानन्तु गौरवात् प्रस्तुतानुपयोगाच्च
नोप्यते । तैरेव अनुवाके उपतिष्ठते अतोति मन्त्रप्रकाशित
देवता, तेषु अजसद्वरा यथा आये एकवद्विर्वच, द्वितीये
पटि, यतीये मत्तविशत् चतुर्थे एकोजनवति, एवं
मिसिता अचो दे मते मत्तवत्वारिगय ॥ २४७ ॥ तद्वि॥

श्रीं चित्तखायं सख्या वद्व्या तिर पुरु चिटर्णव जगन्वान् ।
 पितुर्नपातमा दधीत वेधा अघि क्षमि प्रतरं दीध्यान ॥ १ ॥
 न ते मखा मख्य वक्ष्यैतत्सलक्षा यद्विपुरुषा भवति ।
 मद्दत्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो घर्तार उर्विया परिख्यन् ॥२॥
 उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चित्तजस मर्त्यस्य ।
 नि ते मनो मनसि घाय्यस्त्रे जन्तु पतिस्तन्वमा विविश्या ॥३॥
 न यत्पुरा चक्षमा कः नूतमृत वदन्तो अमृत रपेम ।
 गन्धर्वो आप्तस्त्रिया च योष्य मा नो नाभि परम जामि तन्त्री ॥४॥
 गर्भं तु नो जनिता दम्पती कटवस्त्वष्टा सविता विष्णुरूप ।
 नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि देव नावस्य पृथिवी उत यो ॥५॥
 को अथ युङ्गते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृषायून्
 शाननिपून् हृदयसो मयोभृन्व एषा भृत्यामृषघत्स जीवात् ॥६॥
 की अस्य वेद प्रथमस्याङ्ग क ई उदरं क इह प्र वोचत् ।
 बृहन्निद्रस्य वृहणस्य धाम कदु व्रव आह्नो धीचा नृन् ॥ ७ ॥
 यमस्य मा यस्य काम आगन्क्षमाने योनौ महर्षीय्याय ।
 जायेव पत्ये तन्व रिरिच्या वि चिद्वहेव रथेव चक्षा ॥ ८ ॥
 न तिष्ठन्ति न नि मिपश्येते देवाना स्रग इह ये चरन्ति ।
 अन्वेन मदाह्नो याहि तूयं तेन वि बृह रथेव चक्षा ॥ ९ ॥
 रात्रीभिरग्ना अह्निर्दग्ध्योऽसूयैस्व चक्षुर्मुहुर्बुद्धिमीयात् ।
 दिवा पृथिव्या निधुना सवभू यसीर्यमस्य विद्वद्वादजामि ॥१०॥
 आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामय कृणवन्नजामि ।
 उपयर्षुहि उपभाय बाहुमन्दमिच्छन्व सुभगे पति मत् ॥११॥
 किं आतासददनाद्य भवाति किमु खसा यन्नियंतिर्निगच्छात् ।
 आत्सन्धुता अष्टे कद्रपानि कन्दः के तन्दः स विद्वत् ॥ १२ ॥
 न ते नाय यमवाहमस्मि न ते तन् तन्वा म प्रष्ट्याम् ।
 अन्वेम मत्प्रसुद क्षण्यन्व न ते भ्राता सुभगे यद्ये तत् ॥१३॥

न वा उ ती तनू तन्वाम पृष्ठां पापमाहुष्यं स्मरारं निगच्छात्
 धमयदेतन्मनसो हृदो मे भ्राता स्वसु शयने यच्छयीष ॥ १४ ॥
 यतो वतामि यम नैव ते मनो हृदय चाविदाम ।
 धन्या किन् त्वा कथ्ये य युक्त परि स्वजाते निवृजेष हृद्यम् ॥ १५ ॥
 धन्य ऊ पु यम्यन्य उ त्वां परि स्वजाते निवृजेष हृद्यम् ।
 तस्य वा त्व मन इच्छा स वा तत्रापा हाणुष्य मविदं सुभद्राम् ॥ १६ ॥
 श्रीणि छन्दामि कवयो वि वेतिरे पुरुषरूप दर्शत विब्रह्मचक्षणम् ।
 प्रापो वाता शोषधयस्तान्येकस्मिन् भुजत चापितानि ॥ १७ ॥
 हृषा हृषो दृदुष्टे षोडशमा दिष पयामि यज्ञो अर्दितैरदाभ्य ।
 विष्य म वेद वरुषो यया धिया म यज्ञियोयज्ञतियज्ञियैः षट्पुन्र्
 रपह्मन्वीरिष्या च योपणा नटप्य नाटे परि पातु नो मन ।
 इष्टस्य मध्ये अदितिनिधातु नो भ्राता नो ज्येष्ठ प्रथमो विशेषनि
 मो चित्तु भद्रा सुमती यमस्तत्पुषा उवाच मनये स्वपंती ।
 यदीमगन्तमगतामनु क्रतुमग्नि होतार विदयाय जीजनन् २०१२
 अधत्य द्रुष विभ्य विषक्षण विराभरदिविर श्येनो अध्वरे ।
 यदो विगो हृणते दग्नामार्या अग्निं होतारसध धीरत्वायत २११४
 मदासि रणो यवसंत्र पुष्यते होत्राभिरग्ने मनुष स्वध्वर ।
 विप्रस्य धौयश्चरमान उकथ्यो वाजं मगधौ उपयामि भूरिभि २२
 उदोरय पितरा स्तार वा मगसियसति इर्मिता हृत्त इत्यति ।
 विषक्ति वक्ति एपस्यते मधम्याविष्यते असुरो वेपते सती ३०१४
 यस्ते अग्ने सुमतिं मर्तां अय्यत्तहम सुगो अति म प्र वृत्ते ।
 एवं दपानो वहमालो अग्नेरा म अर्थां अमवान् भूपति स्युन् ३२४४
 शुषी नो अग्ने मदने मधस्यं युत्वा रयमगृतप्य द्रविन्मुम् ।
 वा नो वह रोदमी देवपुत्र नाकिट्टेवानामप भूरिह व्या ३२५४
 यदग्र एषः मसितिर्भवाति देवा देवेषु यत्रता यत्रच ।
 रत्ना च यद्विभजामि स्वधात्रो भागं मा अथ यमुभक्तं वीतात् ३२६

अत्यग्निरुपसामग्रमख्यदन्वद्धानि प्रथमो जातवेदाः ।
 अनु सूर्ये उषसो अनु रश्मीननु द्यावापृथिवी आ विवेश ॥२७॥
 प्रत्यग्निरुपसामग्रमख्यदन्वद्धानि प्रथमो जातवेदाः ।
 प्रति सूर्यस्य पुरुधा च रश्मीन् प्रति द्यावापृथिवी आ तनान २८
 द्यावा ह क्षामा प्रथमो ऋतेनाभिश्चापि भवतः सत्यवाचा ।
 देवो यन्मर्त्तान्यजघाय कृश्वन्क्षीदक्षीता प्रत्यङ् स्वमसु यन् ॥२९॥
 देवो देवात्परिभूक्तं तेन वहा नो हव्य प्रथमधिकित्वान् ।
 भूमकेतु समिधाभान्त्त्रोकोमन्द्रोहोतानित्योवाचायजीयान् ३०
 अर्शामि वा वर्हाशापो घृतसूद्यावाभूसी शृणुत रोदसी मे
 अहा यद्देवा असुनोतिमायन्मध्वा नो अत्र पितरा शिशीताम् ३१
 स्वाहुम्दे वस्यासुत यदी गौरतो जातासो धारयन्त उर्वी ।
 विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुर्दुँहे यदेनी दिव्य घृत वाः ॥ ३२ ॥
 किं स्वित्तो राजा जगृहे कदस्याति व्रत चक्रमा को वि वेद ।
 मित्रयिद्धि षा जुहुराषो देवा ह्योको न यातामपि वाजी अस्ति ३३
 दुर्मान्त्वत्रासुतस्य नाम सलक्ष्मा यद्विपुरुषा भवति ।
 यमस्य यो मनवते सुमन्त्रवर्गे तन्वत्वा पाद्मप्रयुच्छन् ॥ ३४ ॥
 यस्मिन्देवा विदथे मादयन्ते विवस्यत सदाने धारयन्ते ।
 सूर्ये ज्योतिरदधुर्मास्य श्रुत्वरि द्योतनि चरतो अजस्रा ॥ ३५ ॥
 यस्मिन्देवा मन्यन्ति मन्त्ररन्ध्रपीथे न वयमस्य विद्म ।
 मित्री नो अत्रादितिरनामानस्यविता देवो बहूनाय वोचत् ॥ ३६ ॥
 सखाय आ शिषामहे ब्रह्मेन्द्राय वल्लिषे ।
 सुप्र ऊ पु घृतमाय धृषणवे ॥ ३७ ॥
 यवसा ह्यसि शितो ह्यत्र हत्येन वृत्रहा ।
 मयैर्मघो नो अति शूर द्यमसि ॥ ३८ ॥
 स्त्रे गो न क्षामत्येपि पृथिवीं मही नो वाता इह वान्तु भूमौ ।
 सिन्धो नो अत्र वरुषो मुच्यमानो अन्धिर्यने न व्यष्ट शोकम् ३९

स्तुष्टि श्रुत गतंसदं जनानां राजानं भीममुपहत्सुमुपम ।
 मृडा जरित्ते इद्र स्वावानो अन्यमग्रते न यपन्तु सेन्यन् ॥४०॥
 मरुस्रतीं देवयन्तो हवन्ते मरुस्रतीमध्वरे तायमाने ।
 मरुस्रतीं सुकृतो हवन्ते मरुस्रतो दामुपे वार्य्यटात् ॥ ४१ ॥
 मरुस्रतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञमभिनक्षमाणा ।
 भासद्याध्रिन्वर्द्धिपि मादयध्वमनमीवा इप आ धे ह्यये ॥ ४२ ॥
 मरुस्रति या मरुथ ययाथोक्ये स्वाधाभिर्देवि पितृभिर्मदन्तो ।
 महस्यार्धमिडो अत्र भागं रायश्रीप यजमानाय धेहि ॥ ४३ ॥
 उदीरतामवर उत्तराम उन्मध्यमा पितर सोम्याम् ।
 पनु य ईयुरहका अतन्नास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेपु ॥ ४४ ॥
 पाह पितृश्रुविदधो अविष्णि मपातं च विक्रमण च विष्णो ।
 वर्द्धिपदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पितृवस्त इहागमिता ॥४५॥
 इद पितृव्यो नमो अस्वद्य ये पूर्वांसो ये अपरास ईपु ।
 ये पाथिंवे रजस्या निपत्ता ये वा नूनं सुहजनासु दिशु ॥ ४६ ॥
 मातनो कव्येय्यसो अङ्गिरोभिर्द्धस्यतिवर्द्धकभिर्वाहुधाम ।
 यांय देवा पाहधुयं च देवांसो नोऽवन्तु पितरो हवेपु ॥ ४७ ॥
 स्याद् किमायं मधुर्मा उतायं तोत्र किमाय रमवो उतायम् ।
 उतो व्यस्य अपिवांसमिन्द्रं न कदन सहत पाहवेपु ॥ ४८ ॥
 परेयिषांसं प्रयतो महीरिति बहुभ्यः पयामनुपस्यमानम् ।
 वैवस्वतं मङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा मययंत ॥ ४९ ॥
 यमो नो गातुं प्रयमो विवेद मेपा गण्यतिरपभतंवा उ ।
 यथा न पूर्वं पितरः परेता एना जज्ञानाः पथा अनु गा ५०॥५॥
 वर्द्धिपदः पितर ऊस्यर्वांगिमा यो हव्या अहमा शुपध्वम् ।
 न आ गतावमा शक्तमिनापा नः शं यीररयो दपात ॥ ५१ ॥
 पाथा जानु दक्षिणतो निपचेद ना हविरभि यजन्तु विष्णे ।
 मा ह्विष्ट पितरः वेन दिवो यद् पाग पुहयता कराम ॥५२॥

त्वष्टा दुष्टिन्ने वदतुं कृणोति तेनेद विश्वं भुवनं समेति ।
 यमस्य माता पर्युद्धमाना महो जाया विवस्रतो ननाग ॥१२॥
 प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्यान्वैयैना ते पूर्वं पितरः परिताः ।
 उभा राजानौ स्वधया मदन्ती यमं पश्यामि यत्न च देवम् ॥१३॥
 अपेत वीत वि च सर्पतातोऽग्ना एतं पितरौ लोकमकन् ।
 यद्दोभिरद्विरक्षुभिर्ष्यक्तं यमो ददात्यवसानमस्यै ॥ १५ ॥

उग्रन्तस्त्वेधीमद्गुणन्तः समिधीमहि ।

उग्रद्युगत आ वह पितृन् हविषे अत्तये ॥ १६ ॥ -

द्युमन्तस्त्वेधीमहि द्युमन्तः समिधीमहि ।

द्युमान् द्युमन्त आ वह पितृन् हविषे अत्तये ॥१७॥

अद्विरसो नः पितरो नवम्वा अयवांशो अगवः सोम्यासः ।

तेषां वय सुस्रतो यज्ञियानामपि भद्रे मौमनसे स्याम ॥ १८ ॥

अद्विरोभिर्यज्ञियैरा गहोह यम वैरुपैरिह मादयस्य ।

विवस्त्रन्त दुये यः पिता तेऽस्रान्वर्द्धिया नियद्य ॥ १९ ॥

इम यम प्रस्तरमा हि रोहाद्विरोभिः प्रित्वाभिः संविदान ।

आ त्वा मन्वाः कविगस्ता वहन्त्वेना राजञ्जविषो मादयस्य ६०

इम एत उदारुहृन्दिवस्पृष्ठान्यारुहन् ।

प्र भूर्जयो यथा पथा व्यामद्विरसो ययुः ॥ ६१ ॥ ५

प्रथमोऽनुवाकः ॥

यमाय सोम' पवते यमाय क्रियते हविः ।

यम ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरहृतः ॥ १ ॥

यमाय मधुमत्तम जुहोता प्र च तिष्ठत ।

इद नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्य पूर्वैभ्य पथिह्वरा ॥ २ ॥

यमाय हतवत्वयो राज्ञे हविर्जुहोतव ।

स नो जीवेन्वा यमे दीर्घमायु' प्र जीवसे ॥ ३ ॥

मनमन्ते वि दहो माभि गूणो मास्यत्वचं चिचिपो मा शरीरम् ।

श्रुत यदा करसि जातवेदोऽयिममेन प्र क्षिणुतात्पितृं रूप ॥४॥

यदा श्रुतं क्षणवो जातवेदोऽयिममेनं परि दत्तात्पितृभ्यः ।

यदो गच्छाद्यसुनीतिमेतामद्य देवानाः यमनीर्भवाति ॥ ५ ॥

त्रिफट्टकेभिः पयसे षडुर्वैरिकमिदृष्टत् ।

त्रिष्टुब्गायवो ऋदासि सर्वा ता यम धारिता ॥६॥

सूर्ये घत्तुवा गच्छ वातमात्मना दिय च गच्छ पृथिवीं च धर्मभिः ।

अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोपधीषु प्रति तिष्ठा मरौरैः ७॥

अग्नी भागस्तपनस्त तपस्व त ते गोविस्तपतु त ते अर्चिः ।

यान्त शिवास्तस्योः जातवेदस्ताभिर्यज्ञैः सृजताम् लोकम् ॥८॥

यान्ते शोधयो रक्षयो जातवेदोयाभिरापृणासि दिवमन्तरिक्षम् ।

अथ यस्तमनुताः समृत्तुतामपेतराभि शिवतामभि गिर्यं लधिः ८

अथ यज्ञ पुनरग्ने पित्र्यो यस्त चाहुतसरति स्वधावान् ।

आयुर्वमाने उप यातु मीय सं गच्छतां तन्वासुदधां ॥ १० ॥१०॥

असि द्रव ग्रामो पारमेयी चतुरस्रो मन्मो माधुना पया ।

अथा पित्र्यन्तुविदर्शो अपीचि यमेन ये मधमाद मदन्ति ॥११॥

यो ते ग्रामो यम रक्षितारो चतुरस्रो पक्षिपदो वृषधमाः ।

ताभ्यां राजन्परि धेष्टेन स्वस्वग्रा पनमौव च धेहि ॥ १२ ॥

अरुणमादसुयपावुदुम्भो यमस्य दूतो चरतो लभो अमु ।

तावन्मभ्य हयये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येव भद्रम् ॥ १३ ॥

साम एतेभ्यः पयसे एतमेकं लपामते ।

येभ्यो मधु प्रधावधि तांश्चिदेषापि गच्छतात् ॥ १४ ॥

ये चित्पूर्वं चरताता चरताता चरताह्वः ।

चरतोक्तपयतो यम मयोर्भोः अपि गच्छतात् ॥ १५ ॥

तपसा ये अनाष्ट्यास्तपसा ये व्यर्षयुः ।

तपो ये अकिरे मङ्गलाचिदेषापि गच्छतात् ॥ १६ ॥

ये दुष्कृता इधनेषु गृह्णाती ये तनून्वप ।

ये वा महामदक्षिणाम्नादिदेवापि गच्छतात् ॥ १० ॥

सहस्रशीया कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।

श्रीवीर्यपयतो यम तपोर्जा अपि गच्छतात् ॥ १८ ॥

स्योनाम्नै भव पृथिव्यमृत्तरा निषेगनी । यच्छास्त्रे गर्भे समया १८

पसम्प्राप्ते पृथिव्या उरौ लोके नि धीयस्य ।

स्वधा यायक्षपि जीवन्माम्ने सन्तु मधुयुत ॥ २० ॥ ८

दयामि ते मनमा मन इहेमान् गृह्णो उप जुशुपाण एहि ।

सद्गच्छस्य पिष्टभि स यमेन स्योनास्वा वाता उप वान्तु यम्मा २१

उखा वहन्तु मरुत उदयाडा उदमुत ।

अजेन लखन्त गीत वर्षेणीचन्तु वारिति ॥ २२ ॥

उदहमायुरायुषे क्रत्वे दद्याय जीयसे ।

स्वान् गच्छतु ते मनोऽधा पितृ रूप द्रव ॥ २३ ॥

मा ते मनो मामोर्माद्गामा मा रसस्य ते ।

मा ते हास्त तत्व कि चनेह ॥ २४ ॥

मा त्वा वृष म वाधिष्ट मा देयी पृथिवी मही ।

नील पिष्टपु विलेधस्य यमराजसु ॥ २५ ॥

यत्ते अहमतिष्ठित पराधैरपान प्राणी य उ याती परित ।

तत्ते सङ्कत्य पितर सनीडा घासास्त्राम पुमरा वेगयन्तु ॥ २६ ॥

अपेस जीवा अरुधन् गृहेभ्यस्तु निर्धहत परि धामादित ।

भृत्युर्थमभ्यासोदूत प्रचेता असन् पिष्टभ्यो गमया चकार ॥ २७ ॥

ये दस्यव पिष्टपु प्रविष्टा प्रातिसुखा चहुतादयरन्ति ।

परामुरो निपुरा ये भरन्त्यग्निष्टान्नाप्रघमाति यज्जात् ॥ २८ ॥

म विशन्विह पितर स्त्रा न स्त्रीर्षं लखन्त प्रतिरन्त प्रायु ।

तेभ्य शक्रेभ हविषा नक्षमाणा लोग्जोवन्त गरदं पुरूची ॥ २९ ॥

या ते धेतु निष्टणामि यसु ते क्षीर चोदमम् ।

तेना जनध्यासो भर्ता योऽथावदलीवन ॥ ३० ॥

अज्ञावतीं प्र तर या सुशेवासां क वा प्रतरं नवीयः ।
यस्त्वा जवान बध्य सो अन्तु मा सो अन्वद्विदत् भागधेयम् ११
यमः परोऽपरो विषस्यान्ततः परं नाति पश्यामि किञ्चन ।

यमे अधरो अधि मे निविष्टो भुवो विषस्यान्त्याततान् ॥ १२ ॥
अपागूह्वचगृतां भर्त्स्यंभ्यः कृत्वा सवर्णामदधुर्विवस्वते ।

उताग्निमायभरवत्तदासीदजहाद्वा मिथुना सरस्वतूः ॥ १३ ॥
ये निष्ठाता ये परोस्ता ये दग्धा ये चोद्धिताः ।

सर्वांस्तान्मम आ वद पितॄन् हविषि अस्तये ॥ १४ ॥
ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः स्वपया मादयन्ते ।
त्वं ताव्येत्य यदि ते जातयेदः स्वपया यज्ञं स्वधितिं शुवन्ताम् १५
ज्ञं तप माति तपो अग्ने मा तन्वं तप ।

वनेषु शुभो अन्तु ते पृथिव्यामन्तु यद्वर ॥ १६ ॥
ददाभ्यष्ठा अवसानमेतद्य एव आगन्तम चेदभूदिह ।
यमधिकित्त्वान् प्रत्येतदाह समैव राय उप तिष्ठतामिह ॥ १७ ॥
इमां मातां मिमीमहे यथापरं न मासाते । शते शरक्षुभो पुरा १८
प्रेमां मातां १० ॥ १८ ॥

अप्रेमां मातां १० ॥ ४० ॥ (१०)

वीमां मातां १० ॥ ४१ ॥

निरिमां मातां १० ॥ ४२ ॥

उदिमां मातां १० ॥ ४३ ॥

मनिमां मातां मिमीमहे यथापरं न मासाते ।

शते शरक्षु भो पुरा ॥ ४४ ॥

असागि मातां अरुणामाप्सुषाम् भुवामम् ।

यथापरं न मासाते शते शरक्षु भो पुरा ॥ ४५ ॥

माचो अपानो ज्ञान धामुचसृष्टेगये सृष्ट्याय ।

अपदिपरं पया यमराश्रं पितॄन् गच्छ ॥ ४६ ॥

ये अग्रवः शशमानाः पर्युर्हित्वा द्वेषांश्चनपत्यवन्तः ।
 ते द्यामुदित्याविदन्त लोफं नाकस्य पृष्ठे अधि दीध्यानाः ॥४७॥
 उदन्वती द्यौरथमा पीलुमतीति मध्यमा ।
 तृतीया ह प्रद्यौरिति यस्या पितर आसते ॥ ४८ ॥
 ये नः पितुः पितरो ये पितामहा य आविविशुर्द्वन्तरिचम् ।
 य आचियन्ति पृथिवीमुत द्या तेभ्यः पितृभ्यो नमसा विधेम ४९
 इदमिहा उ नापर दिवि पश्वसि सूर्यम् ।
 माता पुत्र यथा सिचाम्येन भूम ऊर्णुहि ॥ ५० ॥
 इदमिहा उ नापर जरस्यन्ददितोऽपरम् ।
 जाया पतिमिव वाससाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ ५१ ॥
 अभि त्वीर्णोमि पृथिव्याः मातुर्वस्त्रेण भद्रया ।
 जीवेषु भद्र तन्मयि स्वधा पितृषु सा त्वयि ॥ ५२ ॥
 अग्नीषोमा पथिहता स्यान् देवैभ्यो रत्न दधयुर्वि लोकात् ।
 उप प्रेष्यत पूषण यो वहात्वजयाने पथिभिस्तत्र गच्छतात् ॥५३
 पूषा त्वेतद्ययायतु म विद्वाननटपशुर्भुवनस्य गोपाः ।
 स त्वैतेभ्य परि ददत्पितृभ्यो अग्निर्देवैभ्य सुविदत्रिवैभ्य ॥५४॥
 आयुर्विंशायुः परि पातु त्वा पूषाः त्वा पातु प्रथये पुरस्तात् ।
 यत्रासते सुश्रतो यत्र त ईयुस्ताव त्वा देवः सविता दधातु ॥५५॥
 इमो युनज्मि ते वज्रो असुनीताय घोठवे ।
 ताम्या यमस्य सादन समितोयाय गच्छतात् ॥ ५६ ॥
 एतत्त्वा वास प्रथम न्वागतपैतदूह यदिहाविभ सुय ।
 इष्टापूर्तमनुसद्गाम विद्वान्यत्र ते दत्त बहुधा विषन्तुषु ॥ ५७ ॥
 अग्नेर्वमं परि गोभिर्ध्वयस्य स प्रीर्णुष्व भिदसा पीवसा च ।
 निस्त्रा ध्वन्तुर्दस्ता ऊर्णुगणो दधुन्दिप्रचन्द्ररीदृगस्तैः ॥ ५८ ॥ ।
 दण्ड हस्तादाददानो गतासो सद्य श्रोत्रेण वर्चसा वलेन ।
 शत्रैव त्वसिह मयं सुवीरा विष्वा नृधो अभिसातीर्जयेम ॥५९

धनुर्हस्तादाददानी मृतस्य सह स्वदेण वर्धसा बलेन ।
समागृभाय यसु भूरि पुष्टमर्वाह त्वमेद्भुष जीवलोकम् १०५१७

रितीषीलुषाह ।

इय नारी पतिसीकं हृषाना नि पद्यत उप त्वा मत्वंप्रेतम् ।
धर्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविण्यं चेह धेहि ॥ १ ॥
उदीर्घं नार्थ्यभि जीवसीक गतासुमेतमुप शेष एहि ।
हृषाशामस्य दधिपोसापेद पत्युर्जनित्वमभि सं यभूय ॥ २ ॥
अपद्यं युवति नीयमानां जीवासृतेभ्य परिणीयमानाम् ।
अश्वेन यक्षमसा प्राहृताधीश्राहो अपाधीमनय तदेनाम् ॥ ३ ॥
प्रजामत्वघ्रेऽ जीवसीकं देवानां पत्यामनुसञ्चरन्ती ।
अथ ते गोपतिस्तं लुपस्य सर्गं लोकमधि रोहयैनम ॥ ४ ॥
उप द्यामुप धेतममवतरी गदीनाम् ।
अग्ने पिप्तमपामभि ॥ ५ ॥

यं त्वमग्ने भमदहृषामु निर्वापया पुन ।

श्वान्भूरत्त रीहृषु शाण्डदूर्वा व्यहृकगा ॥ ६ ॥

इदं त एक पर ए त एक दतीयेन ज्योतिषा स विगन्त ।
मवेगने तस्या चारैधि प्रियो देवानां परमं मधस्ये ॥ ७ ॥
उत्तिष्ठ मेहि प्र द्रवीकं ऊरुष्य मग्निने मधस्ये ।
तत्र त्व पिष्टभि मविदान सं मोमेन मदस्य सं स्रधाभि ॥ ८ ॥
प्र अयस्य तस्य सं भरस्य मा नि गात्रा वि ज्ञापि मां शरीरम ।
मगो निविष्टमनुमविगन्त यत्र भूमिर्जुपमि तत्र गच्छ ॥ ९ ॥
वर्धमा मां पितर सोम्याभो अश्वानु देवा मधुना छुण्ण ।
असुधि मा प्रतर तारयन्ती ज्वरमि मा अरदष्टि वर्धेन् ॥ १० ॥
वर्धमा मां भ्रमनज्ञानिमैधां मि विन्दुमंगलामम् ।
रतिं मि विद्ये नि यच्छन्तु देवा ज्योता माप उपने पुनन्तु ॥ ११ ॥

मित्रावर्षा परि मामधातामादित्या मा स्रवो वर्धयन्तु ।
 वर्चो म इन्द्रो न्यनक्तु इस्तयोर्जरदष्टिं मा सविता कृषोतु ॥१२
 यो ममार प्रथमो मर्त्यानां यः प्रेयाय प्रथमो लोकमेतम् ।
 वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां धमं राजानं हविषा सपर्यत ॥१३॥
 परा यात पितर आ च यातायं वो यज्ञो मधुना समक्तः ।
 दत्तो अघ्नभ्यं द्रविणैश्च भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं दधात ॥१४॥
 कण्वः कक्षीयान् पुरुमीढो अगस्त्यः श्वावाक्कः सोमयैर्चनानाः ।
 विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरद्विरवन्तु नः कश्यपो वामदेवः ॥१५॥
 विश्वामित्र जमदग्ने वशिष्ठ भरहाज गोतम वामदेव ।
 शर्दिर्नो अद्विरपभौचमोभिः सुसयासः पितरो मृडता नः ॥१६॥
 कण्ये मृजाना अति यन्ति रिपमायुर्दधानाः प्रतरं नवीयः ।
 आप्यायमानाः प्रजया धनेनाथ स्वाम सुरभयो मृङ्गेषु ॥ १७ ॥
 अश्नते व्यश्नते समश्नते क्रतु रिहन्ति मधुनाभ्यश्नते ।
 सिन्धोरुष्णासि पतयन्तसुचर्णं द्विरष्णवावाः पशुमासु मृङ्गते ॥१८॥
 यज्ञो सुदं पितरः सोम्यं च तेनो सवध्व स्वयममो द्वि भूतम् ।
 ते अर्वाणः कषय आ मृषोत सुविदवा विदये ह्यमानाः ॥१९॥
 ये अघ्नयो अद्विरसो नवग्वा इष्टापन्तो रातिपाषो दधानाः ।
 दक्षिणावन्त सुजतो यत्र श्यासद्याग्निन् वर्धयि मादयध्वम् ० ॥२०॥
 अघा यया नः पितरः परासः प्रत्नाघो अग्ने अतमागमाताः ।
 शुचीदयन्दीध्यत उक्थमासः धामा भिन्दन्तो अरुणीरपवन् ॥२१॥
 मुकभ्राणः सुहृषो देवघन्तो अघो न देवा जनिमा धमन्तः ।
 मुचन्तो अग्निं वाहधत्ता इन्द्रसुवीं गव्यां परिपदं भो अक्रन् ॥२२॥
 आ यज्ञेव सुमति पशोः अघ्नो वानां जनिमाक्युष ।
 मत्तोमसिदुर्वगोरहमन्धुषे विदये उपरस्यायोः ॥ २३ ॥
 अकर्म ते स्वपसी अमूम अतमवस्त्रभ्रुपमो विभातोः ।
 विष्यं तद्भद्रं यदवन्ति देवा हृहृदेम विदये सुवीराः ॥ २४ ॥

इन्द्रो मा महत्यान् प्राच्या दिग् पातु वाहुष्यता पृथिवी त्या
मिवोपरि ।

मोकलत पयिकतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥२५

धाता मा निषट्त्वा दक्षिणाया दिग् पातु वाहु ॥ १०॥२६॥

अदितिर्मादित्यै प्रतीष्या दिग् पातु वाहु ॥ १०॥ २७ ॥

सोमो मा विम्रेदं वै दक्षीष्या दिग् पातु वाहु ॥ १० ॥ २८॥

धर्मा इ त्या धरुषो धारयाता ऊर्ध्वे भानु सविता त्यामिवोपरि ।

मोकलत ॥ १० ॥ २८ ॥

प्राच्यां त्या दिग् पुरा महत स्वधायामा दधामि वाहु ॥ १०॥२९॥१५

दक्षिणायां त्या दिग् पुरा ॥ १०॥२९॥

प्रतीष्यां त्या दिग् पुरा ॥ १०॥ ३२ ॥

उदीष्यां त्या दिग् पुरा ॥ १०॥ ३३॥

धुवायां त्या दिग् पुरा ॥ १०॥ ३४॥

ऊर्ध्वायां त्या दिग् पुरा महत स्वधायामा दधामि वाहुष्यता
पृथिवी त्यामिवोपरि ।

मोकलत पयिकतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य ॥३५

धर्माग् धरुषोऽग्नि र्ममगोऽग्नि ॥ ३६ ॥

उटपूरमि माभुपूरमि पातपूरमि ॥ ३७ ॥

इतय मागुतचारतां यो इव यतमग्निं यदेतत् ।

म वा मरत्यागुवा टेनयन् वा भीदतं काम् लोकं विदान् ॥३८॥

वामस्यै मरतमिन्द्रये नो गुजे वा ब्रह्म पुष्य ममोभि ।

वि शोक पति धर्मैव शूरि शूकशु विम्रे यमताम एतत् ॥३८॥

शोचि पदानि इतो यस्वराइतुष्यटोमभ्येतदुग्रतं ।

असरेण प्रति सिमो अकंशतप्य नाभासमि व पुनाति ॥३९॥

टिपेभ्य ऊग्रहणेत धृष्य प्रजाये जिमशतं नाहृषीत ।

हृहृत्पतिर्पंचमत्तुन ऋषि सिमो यमशतममा विरेव ॥३९॥

त्वमग्न रंडितो जातवेदोऽवाहृथ्यानि सुरभीषि कृत्वा ।
 प्रादा पिहम्य स्रधया ते अचसद्वि त्व देव प्रयता इवीषि ॥४२
 आसोनासो अरुणोनामुपस्ये रयि धत्त दासुपे मत्वीय ।
 सुवेम्य पितरस्तस्य वस्रं प्र यच्छत त इहोर्ज दधात ॥ ४३ ॥
 अग्निवात्ता पितर एह गच्छत सदसद सदत सुप्रणीतय ।
 अत्तो हवीषि प्रयतानि वर्हिषि रयि च न सर्वधोर दधात ॥४४
 उपहृता न पितर सोम्यासो वर्हिषेषु निधिषु प्रियेषु ।
 त आ गमन्तु त इह शुवन्त्वधि हुवन्तु तेष्वन्वृत्तान् ॥ ४५ ॥
 ये न पितु पितरो ये पितामहा अनुहिरे सोमपीथ वशिष्ठा ।
 तेभिर्यम सरराणो इवीषुमन्नुयदि प्रतिकाममन्तु ॥ ४६ ॥
 ये तादृषुर्देवता जेहमाना होत्राविद स्तोममष्टासो अर्के ।
 अग्ने याहि सहस देववन्दै सत्ये कविभिर्ऋषिभिर्धर्मसद्भि ॥४७
 ये सत्वासो हविरदो हविष्या इन्द्रेण देवै सरय तुरिण ।
 आग्ने यावि सुविद्वेभिरर्वाहृपरै पूर्वेर्ऋषिभिर्धर्मसद्भि ॥४८
 उप सर्पे मातर भूमिमेतासुवप्यचस पृथिवीं सुजीवाम् ।
 कर्णन्वदा पृथिवी दक्षिणावत एषा त्वा पातु प्रपये पुरस्ताम् ॥४९
 उच्छस्रस्र पृथिवि मा नि बाधया सुपायनास्मै भव सुपसर्पणा ।
 माता पुत्र यथा सिचाभ्येनं भूम कर्णुहि ॥ ५० ॥ १७ ॥
 उच्छस्रमाना पृथिवीसु तिष्ठतु सहस मित उप हि अयन्ताम् ।
 ते गृह्णासो हृतयुत सोना विश्वाहास्मै शरणा सन्त्विव ॥ ५१ ॥
 उक्ते स्मभूमि पृथिवीं त्वत्परीम लोमं निदधन्मो अह रिपम् ।
 एतास्वूषा पितरो धारयन्ति ते तत्र यम मादना ते कृणोतु ५२
 इममग्ने अमस मा वि जिह्वरु प्रियो देवानामुत सोम्यानाम् ।
 अयं ययमसो देवपानस्तस्मिन्देवा अमृता मादयन्तान् ॥५३॥
 अथवां पूर्ण अमस यमिन्द्रायाविभर्वाजिनीवते ।
 तस्मिन् कृणोति सुजतधम अच तस्मिन्दिनु पवते विश्वादासीम् ५४

यत्ते कृष्णः शङ्कुन आतुतोद पिपीलः सर्पं सत वा प्रापदः ।
 अग्निष्टद्विष्णादगदं कपोतु भीमस्य यो ब्राह्मणो आविषेय ॥५३॥
 पयस्यतोरोषधयः पयस्यन्नामकं पयः ।

अर्पा पयसो यत्पयस्त्रेण सा मद् गृभन्तु ॥ ५३ ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराश्रनेन सर्पिषा सं भ्रूयन्ताम् ।
 अनश्वो अनश्वीवाः सुरदा या रोहन्तु जनयो योनिमघे ॥५०॥
 सं गच्छन्व पिष्टभिः सं यमिनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।

द्वित्वापद्यं पुनरप्यमेदि सं गच्छतां तन्वा सुवर्षाः ॥ ५० ॥
 ये नः पितुः पितरोये पितामहा य आविविगृह्वन्तारिष्ठम् ।
 तेभ्यः साराडसुनीतिर्नो अद्य यथावयं तस्यः कल्पयाति ॥५१॥

यं ते नोह्यसी भवतु ग ते प्रत्याव शीयताम् ।

गोतिजे गोतिकावति द्वादिक्से द्वादिकावति ।

मण्डूवशु ग भुव इमं ध्वम्निं शमय ॥ ५० ॥५८॥

विषस्यासो अमर्थं कपोतु यः सुवामा जीरदानु' ददानु' ।
 इहेमे वीरा मद्यो भवन्तु गोमदग्रवश्रथ्यन्तु पुटम् ॥ ५१ ॥
 विषस्यासो अशतत्वे दधातु परैतु गृह्युरशतं न पितु ।
 इमादृशतु पृषपासा अरिम्णो गो श्पेयागमयो यमं गु' ॥५२॥
 यो षष्ठे अन्तरिक्षेण मच्छा पितृषां अग्निं प्रमतिर्मतीनाम् ।
 तमर्षेण विग्रमिया इविभिः न नो यमं प्रतरं जीवमि धातु ॥५३॥
 या रोहत द्विगुणताश्रययो मा विभीतम् ।

भागपा' भागपायिन इदं व' क्रियते इविरगन्ध ज्योतिरुत्तमम् ५४
 प्र केतुता हृहता भास्यगिरा रादगी ह्यभो रोरोति ।
 द्विविदस्तादुपमामुदानडपामुपसं मद्दिया तर्ई ॥ ५४ ॥

नाडे सुपचंभुष यापतना इदा पिनलो अश्वयन्त ला ।
 द्विरश्वयचं बरुपस्य दूतं यमस्य ज्ञानी गच्छन् भुरक्षुम् ॥ ५५ ॥
 इन्द्रं कर्तु न या मर पिता पुत्रेभ्यः धया ।

शिक्षा षो अस्मिन् पुरुङ्गत सामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥६०

अधूपापिहितान् कुम्भान्यास्त्रे देवा अधारयन् ।

ते ते सन्तु स्वधावन्तो मधुमन्तो घृतयुत ॥ ६८ ॥

यस्त्रे धाना अनुकिरामि तिलमित्रा स्वधावती ।

तास्त्रे सन्तु विध्वी प्रभ्वीस्तास्त्रे यमी राज्ञासु मन्वताम् ॥ ६९ ॥

पुनर्देहि धनस्पते य एष निहितस्त्वयि ।

यया यमस्य सादन आमात्रे विदथा वदन् ॥ ७० ॥

आ रभस्व जातवेदस्तेजस्रदरो अस्तु ते ।

शरीरमस्य स दद्यायैन धेहि सुकृतासु लोके ॥ ७१ ॥

ये ते पूर्वं परागता अपरे पितरस्य ये ।

तेभ्यो घृतस्य कुल्येतु शतधारा व्युन्दती ॥ ७२ ॥

एतदा रोह वय उन्मृजान स्वा इह इहदु दीदयन्ते ।

अभि मेहि मध्यतो माप हास्या पितृणा लोके प्रथमो यो अत्र

॥ ७३ ॥ (१८)

इतीथीशुक्ल ।

आ रोहत जनिर्धो जातवेदस पितृयासौ स य आ रोहयामि ।

अवाह्व्योपिती इथवाह ईजान युक्ता सुकृतां धत्त लोके ॥१॥

देवा यन्नमृतव कल्पयन्ति इषि पुरोडास सुची यज्ञायुधानि ।

तेभिर्याहि पयिभिर्देवयानैर्यैरिचाना स्वर्गं यन्ति लोकम् ॥ २ ॥

अतस्य पत्यामनु पग्र माध्यङ्गिरस सुकृतो येन यन्ति ।

तेभिर्याहि पयिभि स्वर्गं यत्वादित्वा मधु भक्षयन्ति यतीये नाके

अधि पि अग्रम् ॥ ३ ॥

त्रय सुपर्णा उपरस्य भायू नाकस्य घृते अघि विष्टपि श्रिता ।

ध्वर्गा लोका अस्ततेन शिष्टा इपमूर्जं यजमागय दुष्टाम् ॥ ४ ॥

शुभ्रदाधार व्यासुपभृदस्तारिष्टं भ्रुवा दाधार ष्टिरीं प्रतिष्ठाम् ।

प्रतिमा लोका घृतपृष्ठा स्वर्गा कामदाम यजमागय दुष्टाम् ॥

धुव चा रोहृ पृथिवीं विप्रभोजममन्तरिचमुपगृदा क्लमप्य ।
 शुद्धं चां गच्छ यज्ञमानेन मार्कं सुवेदं यजेन दिग्म प्रपीता मर्वा
 भुष्याद्भुषीयमानाः ॥ १ ॥

तीर्थेक्षरति प्रपती महीरिति यज्ञजत सुकृतो येन यन्ति ।
 यथादधुर्यजमानाय सोकं दिगो भूतानि यदकल्पयन्त ॥ ७ ॥
 यद्दिरमामघन पूर्वं यन्दिरादित्यानामघनं गार्हपत्यो दक्षिणा-
 यनं दक्षिणान्निः ।

महिमानमन्नेर्विद्वितस्य यज्ञया समङ्गः सर्वं उप याहि शर्म ८४
 पूर्वं यन्दिदा तपतु शं पुरस्ताच्छं यथापतु गार्हपत्यं ।
 दक्षिणान्निष्टे तपतु शर्मं यज्ञोत्तरतो मध्यतो यन्तरिचाद् दिगो
 दिगो यन्ने परि याहि घोरात् ॥ ८ ॥

ययमग्ने शक्तमामिदन्तुभिरीजानमभि सोकं स्वर्गम् ।
 यथा भूत्वा पृथिवीं वहाय यच्च देवैः मधमादं मदन्ति १०१२०
 शमग्ने यथापतु शं पुरस्ताच्छं मुत्तराच्छं मधराजयेनम् ।
 एकलोधा विहितो जातवेदः सम्यगीनं धेहि सुकृतानु शोके ११॥
 शमन्तयं समिधा या रभन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदस्य ।

श्रुतं क्षत्रन्त इव माय विचिपन् ॥ १२ ॥

यज्ञ एति विततं कल्पमानं रंजानमभि सोकं स्वर्गम् ।
 तमन्तयं सर्वं हुतं शुपन्तां प्राजापत्यं मेध्यं जातवेदस्य ।

श्रुतं क्षत्रन्त इव माय विचिपन् ॥ १३ ॥

रंजानयित्तमारुचदग्नि नाकस्य पृष्टाद्विमत्पतिष्यन् ।
 तस्ये न भाति नभसो ज्योतिषीमान्क्षुर्गं यथा सुकृते देव
 यान् ॥ १४ ॥

यन्निर्होताध्वर्युष्टे वृहस्पतिरिन्द्रो मद्गा दक्षिणतस्ते यस्तु ।
 हुतोऽय सस्थितो यज्ञ एति यत्र पूर्वमयनं हुतानाम् ॥ १५ ॥
 अपूपवान् सीरवांयदरेह सीदतु ।

सथ्यास

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य १६॥

अपूपवान् दधिवांस्ररुहे० । ० ॥ १७ ॥

अपूपवान् द्रुषवांस्ररुहे० । ० ॥ १८ ॥

अपूपवान् घृतवांस्ररुहे० । ० ॥ १९ ॥

अपूपवान् मांसवांस्ररुहे० । ० ॥ २० ॥ २१ ॥

अपूपवानन्नवांस्ररुहे० । ० ॥ २१ ॥

अपूपवान्मधुमांस्ररुहे० । ० ॥ २२ ॥

अपूपवान् रमवांस्ररुहे० । ० ॥ २३ ॥

अपूपवानपवांस्ररुहे० सीदतु ।

लोककृत पथिकृतो यजामहे ये देवानां हुतभागा इह स्य २४॥

अपूपापिहितान् कुशान्यांस्ते देवा अधारयन् ।

ते ते मन्तु स्वधावन्ती मधुमन्तो घृतयुतः ॥ २५ ॥

यास्ते धाना अनुकिरामि तिलमिश्राः स्वधावती ।

तास्ते मन्तुः प्रथोस्तास्ते यमो राजानु मन्यताम् ॥ २६ ॥

अचित्ति भूयसीम् ॥ २७ ॥

द्रुषयस्कन्द पृथिवीमनु यामिमं च योनिमनु यस्य पूर्वः ।

भमान योनिमनु सच्चरन्तं द्रुषं जुहोम्यनु सप्त होत्रा ॥ २८ ॥

शतघार वायुमकीं स्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभि चक्षते रथिम् ।

ये पृथान्ति प्र च यच्छन्ति सर्वदा ते दुहते दक्षिणां सप्तमातरम्

कीश दुहन्ति कक्षयं पतुर्विलमिडां धेनुं मधुमतीं स्वस्तये ॥

ऊर्जं मटन्तीमदितिं अनेष्वग्ने मा हिंमीः परमे ध्योमनु ॥ ३० ॥ २२

एतमे देवः सपिता वासो ददाति भर्त्तवे ।

तस्य यमस्य राज्ये वसेगस्तार्थे चर ॥ ३१ ॥

धाना धेनुरभवदक्षो अस्याद्वितीऽभवत् ।

तो वै यमस्य राज्ये अचितामुपजीवति ॥ ३२ ॥

एतास्ते असौ धेनवः कामदुषा भवन्तु ।

एनीः श्येनी, सरुपा विरुपास्तिलवक्षा उप तिष्ठन्तु त्वात्र ॥३३॥
 एनीर्धाना इरिषीः श्येनीरस्य कृष्या धाना रोहिषोर्धेनवस्तौ ।
 तिलवक्षा कर्जमघै दुहाना विख्याहा मन्वनपस्फुरन्तीः ॥३४॥
 वैश्वानरे हविरिदं लुहोमि साहस्रं शतधारमुक्षम् ।
 सद्भिर्मर्त्तिं पितरं पितामहान् प्रपितामहान् विभर्त्तिं पितृवमान ३५
 सहस्रधारं शतधारमुक्षामघितं व्यथ्यमानं सलिलस्य पृष्ठे ।
 कर्जं दुहानमनपस्फुरन्तमुपासते पितरं स्वधामि ॥ ३६ ॥
 इदं कष्याम्बु चयनेन चितं तत्सज्जाता अथ पश्यतेत ।
 मर्त्याऽयमद्यतत्वमेति तद्यै र्टहान् क्षणुत यावत्सवन्धु ॥ ३७ ॥
 इहैवेधि धनमनिरिहधित्त इह क्रतु ।
 इहैधि वीर्यवत्तरो वयोधा अपराहृत ॥ ३८ ॥
 पुत्रं यौत्रसभितर्पयन्तीरापो सधुमतीरिप्साः ।
 स्वधां पित्रभ्यां अहृतं दुहाना आपो देवीरुभयास्तर्पयन्तु ॥३९॥
 आपो अस्मि प्र ह्यणुत पितृ रुपेम यत्तं पितरो मे लुपन्ताम् ।
 आसीनामूर्जमुप ये सचन्तेते नो रयिं सर्ववीर नियञ्छान् ४० ॥२३
 मसिन्वते अमर्त्यं इव्यवहृष्टं प्रियम् ।
 स वेदं निहितासिधीन् पितृन् परावतो गतान् ॥ ४१ ॥
 य ते मर्त्यं यमोदनं यन्नासं निवृणामि ते ।
 ते ते सन्तु स्वधावन्तो सधुमन्तो घृतद्युत ॥ ४१ ॥
 यास्तु धाना अनुकिरामि तिलमित्र्याः स्वधावती ।
 तास्ते सन्तु विभ्वो प्रभोस्तास्ते यमो राजातु मन्यताम् ॥४२॥
 इदं पूर्वमपरं नियानं येना ते पूर्वं पितरं परिता ।
 पुरोगवा ये अभिषाचा अस्य ते त्वा पश्यन्ति सङ्गतासुःषीकाम् ४४
 सरस्वतीं देवयन्तो बहन्ते सरस्वतीमध्वरे तायमाने ।
 सरस्वतीं सुकतो हवन्ते सरस्वतीं दाशये धार्यं दात् ॥ ४५ ॥
 सरस्वतीं पितरो हवन्ते दक्षिणा यद्गमभिनघमाणा ।

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमनमीवा इव आ धेद्यच्छे ॥ ४६ ॥
 सरस्वति या सरयं ययाथोक्तैः स्वधाभिर्देवि पिबभिर्मदस्ती ।
 सहस्रावमिडी अत्र भागं रायस्त्रीयं यजमानाय धेहि ॥ ४७ ॥
 पृथिवीं त्वा पृथिव्यामा वैश्यामि देवी नो घाता प्रतिरात्वायुः ।
 परापरेता वसुविदो अस्वधा मृताः पिबपु सं भवन्तु ॥ ४८ ॥
 आ प्र चवेधामपतम्भृजेयां यदामभिभा अत्रोषुः ।
 अघ्नादेतमघ्नो तद्वशाद्य दातुः पिबत्विह भोजनी मस ॥ ४९ ॥
 एयमगन्दक्षिणा भद्रतो नो अनेन दत्ता सुदुघा वयोधाः ।
 यौवने जीवानु पपृश्चती जरा पिबभ्य उपसम्पराणयादि-
 मान् ॥ ५० ॥ ॥ २४ ॥
 इदं पिबभ्यः प्र भरामि बर्हिर्जीवं देवेभ्य उत्तरं स्तृणामि ।
 तटा रोह पुरुष मेधो भवन् प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ५१
 एदं बर्हिरसदी मेधोऽभूः प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम् ।
 यथापरु तन्वं सं भरस्य गात्राणि ते ब्रह्मणा कल्पयामि ॥ ५२ ॥
 पर्षो राजापिधानं अरुणामूर्जो वल्लं सह भोजो न आगन् ।
 आयुर्जीवेभ्यो विदधहीर्षायुत्वाय शतशारदाय ॥ ५३ ॥ -
 ऊर्जो भारो य इमं जजानाश्रान्वात्मानामाधिपत्वं जगाम ।
 तमर्चत विश्वमित्रा हविर्भिः स नो यमः प्रतरं जीवसे घात् ५४ ॥
 यथा यन्नाय हर्ष्यमवपन् प्रश्च मानवाः ।
 एषा वषामि हर्ष्यं यथा मे भूरयोऽसत ॥ ५५ ॥
 इदं हिरण्यं विमृष्टि यत्ते पिता विभः पुरा ।
 स्वर्गं यतः पितुर्हस्तं निर्मृष्टि दक्षिणम् ॥ ५६ ॥
 ये च जीवा ये च मृता ये जाता ये च यज्ञियाः ।
 तेभ्यो घृतस्य कुल्येतु मधुधारा व्युन्दती ॥ ५७ ॥
 हृषा मतीनां प्रवते विचक्षणः सुरो अङ्गं प्रतरीता उपसंदिद्य ।
 प्राणः शिभूना कलमा अचिक्रददिन्द्रस्य ह्यार्दिमाविग्रन मनी-
 प्रया ॥ ५८ ॥

स्वेयस्त्रे धूम ऊर्षोतु दिवि पं कुक्क आततः ।

सूये न हि युता त्वं ऊपा पावक रोचसे ॥ ५८ ॥

प्र वा एतीन्दुरिन्द्र स्व निष्कृतिं सखा सस्युर्न प्र मिनातिसङ्घि रः ।

मर्यं इव योपाः समर्पसे सोमः कल्पये यतयामना पया ॥ ६० ॥ २५

अचरमीमदन्त ह्यव प्रियां अधुयत ।

अस्तोपत स्वभानवो विप्रा यविष्ठा ईमहे ॥ ६१ ॥

या यात पितरः सोम्यासो गन्धीरैः पश्चिभिः पिष्टयाणैः ।

षागुरस्रभ्यं दधतः प्रजां च रायय पोषैरभि नः सचध्वम् ॥ ६२ ॥

परा यात पितरः सोम्यासो गन्धीरैः पश्चिभिः पूर्याणैः ।

अधा मासि पुनरा यात नो गृहान् हविरक्तुं सुप्रजसः सुवीराः ॥ ६३ ॥

यद्दो अग्निरजसादेकमङ्गं पिष्टलोकं गमयं जातवेदाः ।

तद्द एतत्पुनरा प्याययामि साङ्गाः स्वर्गे पितरो मादयध्वम् ॥ ६४ ॥

अभूहूतः प्रश्चितो जातवेदाः सायं न्यङ्ग उप बन्धो नृभिः ।

प्रादाः पिष्टभ्यः स्वधया ते अन्नसहि त्वं देव प्रयता हवीषि ॥ ६५ ॥

असौ हा इह ते मनः ककुत्सलमिव जामयः ।

अभ्येनं भूम ऊर्षुहि ॥ ६६ ॥

गुम्भन्तां लोकाः पिष्टपदनाः पिष्टपदने त्वा लोकं वा प्राद-
यामि ॥ ६७ ॥

वेऽक्षाकं पितरस्तेषां वह्निरसि ॥ ६८ ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्रदवाधम वि मध्यमं अयाय ।

अधा अयमादित्यं व्रते तवानागमी अदितये स्याम ॥ ६९ ॥

प्रास्रत्पाशान् वरुण सुञ्च सर्वान्यैः समामे वधत्यै यैर्व्यामि ।

अधा लीवेम शरदां गतानि त्वया राजन् गुपिता रक्षमाणा
॥ ७० ॥ (२६)

अन्तये कल्पवाहनाय स्वधा नमः ॥ ७१ ॥

सोमाय पिष्टमते स्वधा नमः ॥ ७२ ॥

तैरेवोपतिष्ठते । अघान्नेरग्निमिति च दावनी

पितृभ्यः सोमवद्भ्यः स्रधा नमः ॥ ७३ ॥

यमाय पितृमते स्रधा नमः ॥ ७४ ॥

एतत्ते प्रततामह स्रधा ये च त्वामनु ॥ ७५ ॥

एतत्ते ततामह स्रधा ये च त्वामनु ॥ ७६ ॥

एतत्ते तत स्रधा ॥ ७७ ॥

स्रधा पितृभ्यः पृथिवीपद्भ्यः ॥ ७८ ॥

स्रधा पितृभ्यो अन्तरिक्षमद्भ्यः ॥ ७९ ॥

स्रधा पितृभ्यो दिविमद्भ्यः ॥ ८० ॥ २० ॥

नमो वः पितरः ऊर्जे नमो वः पितरो रमाय ॥ ८१ ॥

नमो वः पितरो भामाय नमो वः पितरो मन्वथै ॥ ८२ ॥

नमो वः पितरो यज्ञीर तद्यै नमो वः पितरो यत्कूरं तद्यै ॥ ८३ ॥

नमो वः पितरो यच्छिवं तद्यै नमो वः पितरो यत्क्षीनं तद्यै ॥ ८४ ॥

नमो वः पितरः स्रधा वः पितरः ॥ ८५ ॥

येऽत्र पितरः पितरोऽत्र यूयं स्य युष्मास्तेऽनु यूयं तेषां श्रेष्ठा

भूयास्य ॥ ८६ ॥

य इह पितरो लीवा इह वयं सा अस्मास्तेऽनु वयं तेषां श्रेष्ठा

भूयास्य ॥ ८७ ॥

आ त्वान्न इधीमहि दुमन्तं देवाजरम् ।

यह सा ते पनीयसी समिहीदयति द्यवीयं स्त्रीवृष्य आ भरः ॥ ८८ ॥

चन्द्रमा अप्सन्तरा शुषर्षो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो विसं-मे अद्य

रीदसी ॥ ८९ ॥ २८ ॥

॥ अथर्ववेदशास्त्रम् ॥

मय्यग्ने अग्निमिति च, मय्यग्ने अग्निं यद्भ्यामि सद्यः

समारोपयेत्, व्रतवान् स्यादतन्द्रित इति ॥ १ ॥

तत्र श्लोकाः ।

ब्रह्मचर्याश्रमे खिन्नो गुरु-शुश्रूषणे रतः ।

वेदानधीत्यानुज्ञात उच्यते गुरुणाश्रमौ ॥ १ ॥

दारमाहृत्य सदृशमग्निमादाय शक्तिः ।

ब्राह्मीमिष्टि यजेतासामहोरात्राणि निर्वपेत् ॥ २ ॥

संविभज्य सुतानर्घ्येणाम्यकामान् विस्मज्य च ।

चरेत् वनचर्येण शुची देशे परिभ्रमन् ॥ ३ ॥

अत्रेण वर्चसा बलेन मयि प्रजा मय्यायुर्दधामि स्नाहा इति मन्त्रेण अथो अग्नीन् 'समारोपयेत्' आत्मानो निवेमयेत् समारोपणेन व्रतवान् 'स्यात्' भवेत्, 'तन्द्रा' आलस्य, तद्रहि तोऽतन्द्रित । 'इति' अर्थसमाप्ती ।

मन्त्रार्थां सम्प्रतिमाह, तत्रेति । प्रथममायमक्रमेण ब्रह्मचारि गृहस्थ वाणप्रस्थ लक्ष्यद्वारा सन्न्यासपीठिकामाह । ब्रह्मेति । वेद वेदी वेदान् वेत्येकशेष, अधीत्य स्थित मन् गुरुणा अनुज्ञात मन् दाराम्नीन् परिगृह्य 'आश्रमौ' गृहस्थ इत्युच्यते । शक्ति इति । अग्निष्टोमादि संस्कारान् सम्पादयेति शेष । स आश्रमौ सवशसविधये 'ब्राह्मीं' पूर्वीकाम इष्टि 'यजेत्' कुर्यात्, 'तासां' देवताना प्रीतये 'अहोरात्रेण' निवपेत् 'अहोरात्रसुपोथ' ततो निर्वपेत्, इदं हि इष्टस्यैव कर्म, तत्र च जागरणादिकं कुर्यात् । सविभज्येति 'सुतान्' पुमान् अर्थे 'संविभज्य' विभक्तधनान् कृत्वा 'दास्यकामान्' स्त्रीमज्ञा दीन् विस्मज्य चरेत्, 'वनचर्येण' वनमार्गंयेति कचित्पाठः,

वायुमर्च्योऽम्बुमर्च्यो वा विहिता नोत्तरः फलैः ।
 स्वशरीरे समारोपः पृथिव्यां नाशुपातकाः ॥ ४ ॥
 सह तेनैव पुरुषः कथं सञ्चस्त उच्यते ।
 सनामधेयस्तु स किं यस्मिन् सञ्चस्त उच्यते ॥ ५ ॥

वनचर्च्यया 'चरेत्' चरेत् विचरेत् । साम्निकयेत् ह्यादमरावीः-
 पयसा होममर्च्यो वनेऽभिनियर्च्य ततो ब्राह्मेष्टिं कृत्वा समा-
 रोप्य चरेदिति द्रष्टव्यम् । 'शुची' पवित्रे 'दिग्मे' तीर्थादी,
 परिभ्रमतीति परिभ्रमः सन् तस्मिन् काले वायुमात्राहारैः
 उम्बुमात्राहारो वा भवेत् । "मिथार्थे प्रथिमेद् साम्नाम्" इत्यादि
 पद्यस्य दीक्षाविषयत्वादस्य चाद्यापि दीक्षामुपेयादिति वक्ष्य-
 माणत्वेन दीक्षाया अकृतत्वात् ; 'फलै' ह्यष्टादिभवे' विधि-
 तम् 'अनस्य' प्राणस्य उत्तरं येन प्राणेन, उत्तरं किं मे टाप्य-
 सीति, तत्र फलदानमेवात्तरं विदधातीति विहितानोत्तरः
 फलैः शक्तितारतम्येन पञ्चदश-परिग्रहः । विविधानोत्तरफलै-
 रिति पाठे 'उत्तरफलैः' स्वर्गादिभिः न 'विविधाः' विरीयेण
 विधत्ते करोति प्रयत्नं, विविधा, उत्तरफलोद्देशेन प्रयत्नमुत्पन्नम् ।

अग्निमुपममाधयेत्युक्तं, तस्याग्नेः का प्रतिपत्तिः ? इत्यत
 पाठ, स्वशरीरे समारोप इति । 'स्वशरीरे' स्वदेहे कौष्ठान्तो
 वाद्यान्तौनां समारोपः, यतः परमहंस दीक्षायामुदरान्तो
 मोकात्तौना परमहंसोपनिषदि समारोपो विहितः । अथर्व्यां
 नाशुपातका इति । पुत्रादयो भूमौ नाशु पातयन्ति ।

नन्दशरामरं वा एतत् सप्तमिति श्रुतेः कथमग्ने परित्यागः ?
 इत्यत पाठ, सह तेनैवेति । 'तेन' अग्निना सहैव वर्तमान-
 पुरुषः कथं 'सञ्चस्तः' सततमग्र्याय उच्यते तेषोपयति इत्यर्थः ।

तस्मात् फलविशुद्धाङ्गी सद्ग्रास सहतेऽर्चिमान् ।
 अग्निवर्णं निष्क्रामति वानप्रस्थ प्रपद्यते ॥ ६ ॥
 लोकाद्भाव्यया सहितो वनं गच्छति सयत ।

ननु तर्हि कथमग्निशब्देनाभिहितवेदिति बोद्धारानी
 ध्ये अपरित्यक्ते सद्ग्रासोऽग्नित्वाविशेषादत आह, मनामधेय
 स्त्विति । यस्मिन् प्रणवानो मति पुमान् सशस्त उच्यते म
 प्रणवान्मि कि सनामधेय ? नैष नामधेयवान् यथा आह्वय
 नीयादि शब्दवाच्योऽग्नि, नैवममी शब्दवाच्य प्रणवान्तद्वा
 र्थकत्वात् ब्रह्मपतीकत्वाद्वा ब्रह्मातिरिक्त नाभिमत ब्रह्म च न
 शब्दवाच्यं, तेन सद्ग्रासे तस्य त्वागो न भवतीत्यर्थ ।

ननु स्वरूपेण तस्य दृश्यान्तर्भूतत्वात् कथं न सद्ग्रासविरो
 धित्वम् ? इति शङ्कासुपलङ्घार ध्याजेन परिहरति, तस्मा
 दिति । 'फलविशुद्धाङ्गी' फलेन ब्रह्मान्येन विशुद्ध सभारा
 तीतो योऽङ्गी सभारातीत फलप्रदो य प्रधानमाहार, 'अर्चि
 मान' अर्चिमान् अग्नि, स सद्ग्रासविरोधी न भवतीत्यर्थ ।

ननु तथापि अग्निहोत्रादि साधितस्य तप्तोक प्राप्ति ज्ञेत्
 भूतस्य सुकृताप्यस्य तेनैव क प्रतिपत्ति ? न हि तन् सुकृत
 मद्ग्रासिः तिष्ठति, तदाकप्राप्ति लक्षण फलाभावादत आह,
 अग्निवर्णामात । अग्निवर्णं इव वर्णं यस्य तन् 'अग्निवर्ण
 सुकृत तेन सद्ग्रासिन निष्क्रामति निष्क्रीति क याति ?
 स्वाव्यवहित वानप्रस्थ प्रपद्यते, सद्ग्रासाधिकारिणोऽकृतमद्ग्रा
 सस्य ये लोकाद्भे सद्ग्रासे मति वानप्रस्थस्य भवतीत्यर्थ
 'सुकृतमप्यस्य मचना दुष्कृत दुर्जना उपजीयन्ति' इति
 शुक्लुक्ते अत्रापि प्रत्यासन्ना भक्तिमन्तदति बोद्धव्यम् ।

ननु वानप्रस्थाऽपि सुक्तिफलभाक् कस्मात् भवति ? इत्यत

त्यक्त्वा कामान् सन्नस्यति भयं किमनुतिष्ठति ॥७॥

किं वा दुःखं समुद्दिश्य भोगांस्त्यजति सुस्थितान् ।

गर्भवास-भयाह्वीतः शीतोष्णाभ्यां तथैव च ॥८॥

गुहां प्रवेष्टुमिच्छामि परं पद्मनामयस् ॥९॥ २॥

इति सन्नास्याग्निमपुनरावर्तनं मन्युर्जाया
मावहदिति । अथाध्यात्ममन्त्रान् जपन् दीक्षामु-
पेयात् । कापायवासाः कक्षोपस्थ लोमयुतः
स्यादिति । जङ्घाको बाहुर्विमुक्तमार्गो भवत्य-

मन्त्रास्य पुनरङ्गीकारे दीपमाह, इति सन्नास्येति । अग्नि
सन्नास्य 'अपुनरावर्तनं पुनः परियच्छे न कर्तव्यं । कस्मा
दिति शङ्काया स्त्रियोऽभावादित्युत्तरिते सापि कस्मान्नाङ्गी-
क्रियते इत्याशङ्काह, मन्युरिति । मन्युनामा रुद्रमणो 'जाया'
मन्त्रासिपत्नीम 'आवहन्' गृहीतवान् इति श्रुतेः सन्नासि
भार्याया मन्योरधिकार इत्याद्यादेव वाक्यादवसीयते, अथ
सन्नाससत्यागरूपो न तु दीक्षारूप, तस्मिन् सति निषिद्धत्वात्
पुनरङ्गीकारस्यद्वाभावात् ।

तर्हि अग्निमन्युपाद्यभावे किं तस्य कार्यम् ? अत आह,
अध्यात्ममन्त्रानिति । एतावन्तं कालं श्यामं धामोत् न तु
दीक्षारूपं सन्नास इति, तामाह, दीक्षामुपेयादिति ।
टिष्य भाव टटाति, क्षीयन्तेऽस्य दीपा इति 'दीक्षा' ब्रह्म
विज्ञेयं तदुक्तम्, '

“ज्ञानं टिष्यं यतो दद्यात् कुर्व्यात् पाशक्षयं लघु ।

तस्मादोचेति मा प्रोक्ता देशिकैस्तन्त्रवेदिभिः ॥ इति ।

ताम् 'उपेयात्' गृह्णीयात् गृहीत्वा घानवेदिति भावः ।
कापायेति । कपायेथ रक्त 'कापाय' वासो यस्य तादृशः स्यात् ।
“कपायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने ।

निर्व्यसिच्य कापायोऽसि सुखी, लोचिनेऽन्वयत् ॥ इति विश्व ॥

• कक्षोपस्थलोमानि वर्जयेदिति, अन्धानि वापयेदित्यर्थः ।

नयैव चेद्भिचाशनं दध्यात्, पवित्रं धारयेज्जन्तु-
संरक्षणार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

कुण्डिकाञ्चमसं शिष्यं त्रिविष्टपमुपानही ।
शीतोष्णघातिनी कन्यां कौपीनाच्छादनन्तया ॥१॥

ऊर्ध्वं को वाहुरिति । ऊर्ध्वं वाहू कर्त्तव्यं । न मे कश्चित् प्रति-
बन्धोऽस्तीति भावेन तदेव कलाभिधानेन द्वारेण स्पृश्यति,
विमुक्तैति । अनयैव चेद्दृष्ट्या तिष्ठति, तर्हि 'विमुक्त' अप्रतिबन्ध
सार्गो यस्य तादृशा भवति, कुत्रापि तस्य प्रतिबन्धो न भवती-
त्यर्थः । अनिकेतयरेदिति पाठे स्पष्टोऽर्थः ।

परिग्रहविशेषानाह, भिचाशनं दध्यादिति । भिषा
अश्वत्थं भुज्यते अनेनेति 'भिचाशनं' भोजनपात्रं 'दध्यात्'
रुद्धीयात् 'पवित्रं' चामरादिपिच्छं मगकादि-निवारणार्थं,
यस्त्रयस्त्रयं वा जलजन्तुनिवारणार्थम् । श्लोकोक्तानामुपलक्षण-
मेतत् । 'कुण्डिका' भिचाशन पात्रं 'चमस' काष्ठमयः पात्र-
विशेषः 'शिष्यम्' रज्जुमयम् अन्तरिक्षे भाण्डधारणार्थं मन्त्रं
'त्रिविष्टप' त्रिविष्टपः अन्धोऽन्याश्च काष्ठमयम् 'अनामयं'
सज्जनमग्न, उपानहाविति पाठे 'उपानही' पाटव्राणे, कौपी-
नाच्छादनमिति, कूपे प्रवेशनमर्हतीति कौपीनं पुलित्तं, तस्मिन्
गुह्यत्वात् प्रकाशयितुमयोग्यमिति कूपे प्रवेशनभेदाहतिः-
स्त्रीयोनिर्वा कूप', तस्मिन् द्वि बहवो मग्ना न पुनरुपयन्ति,
तमर्हतीति कौपीन, शालीन कोपीने अदृश्याकार्ययोरिति
निपातनात् साधु; तस्याच्छादनं याम स्पृशः तत्र दध्यात्.

पवित्रं स्नानगाटीञ्च उत्तरासङ्गं विद्गडकम् ।
 अतोऽतिरिक्तं यत्किञ्चित् सर्वं तद्वर्जयेद् यतिः ॥२॥
 नदीपुलिन-शायी स्याद्देवागारेषु वाञ्छतः ।
 नात्यर्थं सुख-दुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ॥ ३ ॥
 स्नानं दानं तथा शौचमग्निः पूजाभिराचरेत् ।
 स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत् परान् ॥४॥
 भिक्षादि वैदलं पात्रं स्नानद्रव्यमुदाहृतम् ।
 एतां वृत्तिसुपासीना घातयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ ५ ॥
 विद्याया मनसि संयोगो मनसाकाशद्याका-

‘पवित्र’ पूयतेऽनेनेति पुत्र’ सञ्ज्ञायामिति इव , “पवित्र
 घर्षणे कुम्भे । पवित्रे ताम्र पयसोर्मध्ये चापि तदन्यथत्वं” इति
 विश्व । इह तु जलपात्रं जलशोधनं ब्रह्मखण्डं पिष्ट्वा वा
 गृह्यते । नदीपुलिनादन्यत्र चेहर्षं व्याघ्रादि भयात् सुम्यात्
 तर्हि देवागारेषु न पुनर्भ्रमन्तु सम्यानके गृह्यादौ । भास्वर्य
 मिति । सुखार्थं दुःखपरिहारार्थञ्च नात्यन्तं यत्र कर्त्तव्यं ,
 नापि ब्रह्माहु एव जनयेत् । ‘दानं’ तर्पणादि , ध्यानमिति
 पाठे ध्यानसाधनमाचमनादि । ‘परान्’ निन्दकान् भिक्षादि
 शयारितं न निविह यतीना , तथा ‘वैदलं’ फलाहंखण्डादि
 तदप्यवारितम् , एताम् ‘वृत्तिं’ वर्त्तनम् ‘उपासीना’ एतस्या
 वृत्तेराशयं कुर्वाणा ते ‘इन्द्रियाणि’ चक्षुरादीनि ‘घातयन्ति’
 हिंसार्थाश्चक्षुरादयः तान् घ्नन्तीत्यर्थः ।

कार्यकारणयोरैक्यात् ब्रह्मणो जातं ब्रह्मैवेति जीवस्यापि
 ब्रह्मसम्पत्तिरूपपद्यते इति दर्शयितुमाह, विद्याया इति ।

शाहायुर्वायोज्योतिर्ज्योतिष आपोऽद्वाः पृथिवी
पृथिव्या इत्येषां भूतानां ब्रह्म प्रपद्यते, अजरम-
मरमच्चरमव्ययं प्रपद्यते, तद्भ्यासेन प्राणापानौ
संयम्य ॥

तत्र श्लोकाः ।

वृषणापानयोर्मध्ये पाणी आस्थाय संययेत् ।
मन्दश्च दृग्नैर्जिह्वां यवमात्रे विनिर्गताम् ॥ १ ॥
सापमात्रां तथा दृष्टिं श्रोत्रे स्थाप्य तथा भ्रुवि ।

‘विद्याया’ स्वरूपज्ञानस्य, मनोऽधिकरण, सम्यक् आध्या-
मिक, मनस सकाशादाकाश सम्भृत इत्यादि योजना,
छान्दस सन्धि, पृथिव्या सकाशात्, ‘इति’ एवम्काराणाम
एषा ‘भूतानां’ शरीराणां सम्भव इति शेषः । तेन ज्ञानी ‘ब्रह्म
प्रपद्यते’ तद्भवतीत्यर्थः, अथवा विद्याया मनसि ‘संयम्य’
ब्रह्म ज्ञानस्योत्पत्ति, तेन मनसि ज्ञानेन लीने तत्कार्य
मर्ष लीन भवतीत्यर्थः । तत्स्वरूपमाह, अजरमिति । कि
कृत्वा प्रपद्यते ? ‘तस्य’ ब्रह्मणोऽभ्यासेन ‘प्राणापानौ’ वायु
‘संयम्य’ नियम्य निरुध्य इति पूर्वोक्तयोगातुसम्भान कृत्वा
अजर प्रपद्यते इत्यन्वयः ।

अद्विमन्नेन सिद्धिदं श्लोकं प्रयोगविशेषमाह, वृषणापान
योरिति ‘वृषणापानौ’ पापोरुर्द्धं वृषणयोरवयव पाणी ‘आस्थाय’
स्थापयित्वेत्यर्थः, संययेत् प्राणायाममिति शेषः । पुन कि
कृत्वा ? ‘दृग्नै’ दन्ते यवमात्रे विनिर्गता जिह्वा मन्दश्च
संययेत् प्राणायाममिति सम्यक् । तथा ‘सापमात्रा’ सद्दु-

श्रवणे नामिके न गन्धाय न रस्य च स्पर्शयेत् ॥२॥
 अथ शैवे पदं यत्र तद्गन्धस्तत् परायणम् ।
 तद्गन्धासेन लभ्येत पूर्वजन्मार्जितात्मन ॥ ३ ॥

चित्ता दृष्टिं 'श्रोत्रे' हृद्यत्वे 'ध्याय्य' ध्यापयित्वा, श्रुतताविति श्रुतीतिमंयत्वात् शीर्ष्यश्रवणरूपगन्धाधारत्वेन हृद्यत्वोऽपि श्रोत्रं भवति, तथा पर्यायेण भुवि स्थाप्य तदुक्तं मृतविष्टौ

"तिर्य्यगूर्ध्वं मधो दृष्टि विनिधायं मदासति" इति ।

श्रोत्रे धारणमथ, भुवि धारणगूर्ध्वं, श्रवणे तिर्य्यगिति । तथा 'नामिके' नामापे दृष्टि ध्याय्य मंथयेत् । नामापे दृष्टि किं ? गन्धेकापतया नेत्याह, न गन्धायेति । गन्धश्चक्षुषमुप लक्ष्यम् । श्रवणे दृष्टि न शब्द श्रोतुम् । एवमधो दृष्टावपि हृद्यत्वादी म्यितायां कामोद्वेगेन श्लोभरण्यात् तत्स्पर्शनाया मिमापे प्राप्ते तं नियेधति, न स्वचं काशयेत् मनसा प्रयोक्ष्येन पुनर्नेति वचनमुक्त्वाघंटाट्टाया न शब्द पथार्था वा चनेकार्थं स्वादिपातनात् नैव स्पर्शयेदित्यर्थः ।

तर्हि कुत्र मनः ध्याय्यम् ? इत्यत आह अथेति । यत्र शैव पदं शिवं मद्रं मदागिबो वा शिवं मत्तस्मिन्नि 'यत्र' स्वसे पदं व्यवसित नियय, तत्र मनः श्लापयेदिति शैव । 'पट व्यवसितं त्राणं स्वानं सप्तमाक्षि वस्तुषु' इत्यमरः । तदेवं यच्छैव पदं तत् मद्रं तदेव परमयनम् । तत् कथं मम्यते ? इत्यत आह तदिति । ध्यायामिन योमस्य, कस्य ? येन पूर्वं सन्ननि स्वात्मा 'अर्जितं साधितं प्रसन्नीकृतं, तदुक्तं

"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते" इति ।

अथ तैः सम्भूतैर्वायुः संस्थाप्य हृदयं तपः ।

ऊर्ध्वं प्रपद्यते देहाङ्गित्वा मूर्धानमव्ययम् ॥ ४ ॥ ४ ॥

अथाय मूर्धानमस्य देहेषा गतिर्गतिमतां ये
प्राप्य परमां गतिं भूयस्ते न निवर्तन्ते परात् परम-
वस्थात् परात् परमवस्थादिति ॥ ५ ॥

द्वत्यथर्ववेदे सन्नारासोपनिषत् समाप्ता ॥ १० ॥

अभ्यासे क्रियमाणे यज्ञवति तदाह, अथेति । तै 'सम्भूतै'
मिलिते साधनैः साधन प्राणायामादिभिः हृदयं तपः तत्
प्राप्त 'हृदय' मन 'संस्थाप्य' स्थिरीकृत्य 'वायु' प्राण 'देहात्'
शरीरात् ऊर्ध्वम् 'अव्ययं' ब्रह्म प्रपद्यते, किं कृत्वा ? 'मूर्धान
मित्त्वा ब्रह्मरन्ध्रेण ।

पद्यात् किं स्यात् ? अत आह, अथायमिति । 'अय
अनन्तरम् 'अय' वायु मूर्धानम् 'अव्यय' असुक्ष्मेण, चिद्या 'दिह'
दिदेह, दिह उपचये, उपचय गत ब्रह्मसैकीभूतत्वात्, दिर्ब
चने ऊर्ध्वसि वा वचनमिति द्वित्वाभाव । उपसहरति, एषा
गतिर्गतिमतामिति । गतिमताम् एषा गति, अत परा गति
नास्ति, गतिरयमवधिरित्यर्थः । पाठान्तरं दुर्योज्यम् ।

ननु ये सुतास्ते ऽपीश्वरैश्च या पुनरुश्वल्लोरन्निति साधन
वैधर्म्यमित्याशङ्क्य परिहरति, य इति । 'ये' पुरुषा परमाकृतिं
प्राप्य वर्तन्ते, 'ते' पुरुषा भूयो न निवर्तन्ते, कथात् ? इत्यत
आह, परात्परमवस्थादिति 'परादपि' हिरण्यगर्भादे यत्
'पर' स्थानं तत् प्राप्य 'अवस्थात्' अवस्थानात् इति, अवस्थानम्
अवस्थम्, सुषिष्य इत्यत्र सुषीति योगविभागात् क, नियति
रेषा परमेश्वरस्य, य स्वतो व्यवहित, त यदा व्यवहित करोति

शारुण्येयोपनिषत् ।

श्रीं शारुणिः प्रजापतेर्लीयं जगाम, तं मत्वो-
वाच, केन भगवन् कर्मांशुमीषतो विसृजामोति ।
तच्छ्रीवाच प्रजापतिस्तव पुत्रान् भ्रातृन् यन्भ्रादीन्

तदा पुनस्तमेव न व्यवधातीति मत्वप्रतिपत्त्यात् दत्तापहारा
कारित्वात् सुरुष्योश्चक्षुर्न नाम्नीति भावः । द्विरिति ममा
स्यर्था ।

नारायणेन श्रुतिमात्रोपजीविता ।

अस्यष्ट पदवाक्यानां मयसामस्य प्रदीपिका ॥

इति सन्नरासोपनिषदो दीपिका समाप्ता ।

शारुण्येयो षष्ठविंशो षण्णपञ्चकमण्डिता ।

प्रतिषुण्ठ द्विरुक्तिय षण्ठा दमति सूधिका ॥१॥

त्रिदण्ठी मयसाम उक्तं , इदानीं सर्वपरित्यागरूप परम
इम मयसामसुपदेष्टुमारुण्युपनिषदारभ्यते, शारुण्येति । या
स्याधिक्यं विद्या श्रुत्यर्था । विद्वत् मयसामोऽप्या विषयः ,
विष्णुपद दर्शन प्रयोजनम् , विद्वान् निविहम्पुरधिकारी ,
यथायोग सम्बन्ध ऊह्य । शरुण्येयापत्यशारुणि , 'प्रजापते'
मन्त्रेण , 'केन' उपायेन , 'भगवन्' ।

"वेत्तव्यस्य समप्रस्य धम्मस्य यमस त्रिय ।

ज्ञान वैराग्ययोश्चैव पथा भग इतीरणा" ॥

तद्वत् , एतेन प्रशार्हता उक्ता , 'कर्माणि संघति निमि
त्तानि , 'इति प्रश्न समाप्तौ , तच्छ्रीवाच प्रजापतिरिति श्रुते
यच्च प्रजापतेर्वच , तर्वेत्यादि । 'तव' त्वत्सम्बन्धिन त्वदीयान्

शिखां यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च सूत्रञ्च स्वाध्यायञ्च
भूर्लोक-भुवर्लोक-स्वर्लोक महर्लोक जनलोक-तपो-
लोक-सत्यलोकञ्च, अतल-पाताल-वितल-सुतल-
रसातल-महातल तलातल ब्रह्माण्डञ्च विसृजेत्,
दण्डमाच्छादनञ्च कौपीनञ्च परिग्रहेत्, श्रेय
विसृजेत् श्रेय विसृजेदिति ॥ १ ॥

ममत्वान्मनान् 'ब्रह्मादीन्' ब्रह्मणो बान्धवा ज्ञातय उपका
रिणश्च, आदिशब्देन भार्यादय, तान् 'सूत्र' योगप्रतिपादको
पन्थ, 'स्वाध्याय' वेदराशि, तदन्ता अष्टौ द्वितीयान्ता ;
यज्ञोपवीतयाग एव स्वाध्यायैषु प्रत्येक चशब्दै तत्त्वध्वन्शीनि
सन्ध्यादि धनादि पुस्तकादि पठद्वादीनि शृङ्खन्ते ; भूर्लोक-
दीना सप्ताना समाहारदण्ड, सत्यलोक चेति चकारात् प्रक
त्यादि समुच्चय ।

ऊर्ध्वलोकान् ह्येवमेवोक्ता अधोलोकानाञ्च, अतलेति ।
अतलादीना सप्ताना ब्रह्माण्डेन मह समाहारदण्ड, तानि च
पा नि वि सु रमा मद्या तला पूर्वाणि तलानि ; पाताले तल
शब्दस्य दीर्घ, नितल महातलमप्याहु । पाताल रसातल
नितल तलातल सुतल वितलानि पादतल तदय गुल्फ जहा
लानूरु तदूर्ध्व भागतयोपास्यानि, तथैव क्रमेण उत्तरोत्तराणि
तथापि ह्येतया अनास्यया धुक्कुमेण निर्दिष्टानि । ब्रह्माण्डे
विराडदेश ; चकारादसद्विषय मनोरथमपि विसृजेत् ।

सर्वत्यागे कथ शरीर यात्रा निर्वाह ५ इत्याशङ्क याद्या
श्याञ्च, दण्डमिति । गो सर्प निवारणार्थं दण्ड, राज्ञाशीतातप
हृष्टि श्लाघा निवारणार्थमाच्छादनञ्च, चकारात् ललपात्रञ्च

गृह्ण्यो ब्रह्मचारी वा धानप्रस्थो वा लौकि-
कान्मानुद्वरान्नो ममारोपयेत् । गायत्रीश्च स्ववा-
चान्नो ममारोपयेत्, उपवीतं शिखां भूमावप्सु,
वा विमृजेत् । कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्ब
विमृजेत्, पात्रं विमृजेत्, पवित्रं विमृजेत्,

परिपठेत्, व्यत्ययेन शेष परिमृञ्जीयात् । दृष्टोपयोगि चेत्
प्राज्ञं, तर्हि मद्यकोष्ठीपादीन्यपि प्राप्नुवन्ति इत्यत आह, शेषं
विमृजेदिति । 'मद्यकोष्ठीपादि प्राणाव्ययेऽपि न गृह्णीयादि
त्यादराद्योऽभ्यास' ॥ १ ॥

पञ्चकारिणो निर्दिशति, गृह्ण्य इत्यादिना । 'लौकिका
न्नोन्' नोकप्राप्ति हेतुन् श्रौत ध्यात्तान्नीन् चत्सेष्टिं कृत्वा
'उद्वरान्नो' कोष्ठान्नो मध्यमन्ने इत्यादिमन्त्रेण निर्वाणपुर मर
ममारोपयेत् । ज्ञानिनोऽर्थे प्राप्तेऽपि त्यागे निवृत्तप्रयोजनवि
पयाणां प्रसेपयत् इयमन्यादीनां गाफ्ठीय प्रतिपत्ति 'गायत्री'
मदियदेवत्वां, च गृह्यात् अन्यदपि मन्त्रजात 'स्वशाचान्नो'
स्वीया वाचा वागीवाम्नि, तत्र 'भू मावित्तीं प्रविशामि' इत्यादि
मन्त्रे ममारोपयेत्, उपवीत गृहोदकालामि भूमौ गृहाया,
तन्नामे गृह्णाम्यसु, वा 'भू मसुद्र गच्छ स्वाहा' इति मन्त्रेण विमृ
जेत् । वागृह्यो व्यवस्थितविकल्पे । 'कुटीचर' कुटीचरस्त्रि
दण्डो पुत्र एव भिक्षानिरत, उपनक्षत्रमिदं बह्मदक इमया
रपि, ब्रह्मचारिपदञ्च तस्य विशेषणम्, चाश्रमि ब्रह्मचारिण
उक्तत्वात्, प्राणाग्न वैश्वमित्यादिना तदण्डादित्यागम्य वक्ष्य
माणत्वाच्च, कुटुम्बमिति पुत्रभिक्षानिरतस्य कुटुम्बे वाममन्त्र
वात्, 'पात्रं भिक्षापात्रं' 'पवित्रं' जलपावनपक्ष 'दण्डान्'

दण्डान् लोकांश्च विसृजेत्, लौकिकान्नीच
 विसृजेदिति होवाच । अत ऊर्ध्वमनन्ववदा-
 चरेत्, ऊर्ध्वगमनं विसृजेत्, त्रिसन्ध्यादौ ज्ञानमा-
 चरेत्, सन्धिं समाधावात्मन्याचरेत्, सर्वेषु वीदे-
 ध्वारण्यकमावर्त्तयेत्, उपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषद-
 भावर्त्तयेदिति ॥ २ ॥

ब्रीन् वैणवान्, चात्पूर्वस्तादिकमपि । लौकिकान्नीनिति
 त्रिदण्डिनो वैश्वदेवाधिकारात् । लोकायेति पाठे स्वतपोऽर्जि-
 तान् तात्तद्विन्नादिकमपि प्रत्येक विसृजेदित्यावश्यकत्वाय
 मुक्तम् । 'इतिह किल 'उवाच' उक्तवान् प्रलापति भारुषिम
 'अत ऊर्ध्व' त्यागानन्तरमनन्ववत् स्नाध्यायस्य विसृष्टत्वादा
 चरेत् स्नागाचमनादिकम् ।

नन्वमन्त्रस्य कथमूर्ध्वं लोकाणि ? अत आह, ऊर्ध्वगमन
 विसृजेदिति । भूर्लौकादेख्यत्वात् पुनस्तदासनामपि त्यजे
 दित्यर्थ । तद्धोचमनादिकमपि अप्रयोजनात् त्यज्यतामित्या
 गद्वाह, त्रिसन्ध्यादाविति । तिष्ठणा सन्ध्यानाम् 'आदौ'
 प्राक्काले 'ज्ञान मौपलम् ।

सन्ध्यावन्दनकाले कि कार्यम् ? अत आह, सन्धिसिति ।
 'सन्धि सन्धान समाधिमात्रित्य 'आत्मनि' स्वस्मिन् पर
 मात्मना सन्धानमभेदम् 'आचरेत् भाषयेत् । स्नाध्यायस्य
 परित्याग उक्त, तस्य प्रतिप्रसवमाह, सर्वेष्विति । सर्वेष्विति
 निर्धारणे समभौ, 'आवर्त्तयेत्' पाठतोऽर्थतथाभ्यस्येत् ।

भारुष्यकेषु प्रवर्त्यादयोऽपि कर्ममन्त्रा दृश्यन्ते, कि तस्य

सन्नास्तं मया सन्नास्तं मया सन्नास्तं मया इति,
 त्रि कृत्वोर्द्धं वैणव दण्डं कौपीनञ्च परियहेत् ।
 औपधवदशनमाचरेद्दीपधवदशनमाचरेत् । अभयं
 सर्वभूतेभ्यो मत्त इति ब्रूयात् । सर्वं प्रवर्त्तते
 मत्तः । सखासि मा गोपाय, ओजः सखासि,
 इन्द्रस्य वच्च इति । ब्रह्मचर्य्यमहिसाञ्चापरि-

इदानीं सूत्रत्यागार्थं सन्नास्तप्रैयानाह, सन्नास्तं मया
 सन्नास्तं मया सन्नास्तं मयेति । त्रि कृत्वेति पाठेनैव
 त्रित्वे त्रयं त्रिरिति वचन प्रयाणामपि त्रि पाठार्थं तथा
 यमान्नाय, एते त्रयोऽपि प्रैया सख्याङ्कतिकास्त्रिभिर्मन्द
 मध्यसोत्तम स्वरैरुच्चारणीया, लोकत्रय आवयितु त्रिरभि
 धान प्रैयोच्चारणेन यच्चञ्च तत्पुनरभिलषन् वध्यो निन्द्यो
 वध्यश्चेति बोधयितु सम्यक् अपुनरादेयतया न्यस्त सन्नास्त
 मित्यर्थः । प्रैयानन्तर 'मत्तं कृतप्रैयात् सर्वभूतेभ्योऽभय
 मस्तु । कुतोऽभय दत्तमित्यत आह, सर्वं प्रवर्त्तते मत्त इति ।
 मत्त एव ब्रह्मणो यत सर्वं प्रवर्त्तते, न हि जनयितुरेव भय
 युक्तम् इति भावः ।

इदानीं दण्डादाने मन्त्रमाह । सखेति । त्व 'सखा
 अबन्धकोऽसि 'मा' मा गोसर्पादिभ्या गोपाय, ओजोनाम
 शक्तस्य परिणामो धातूनामष्टमी दशा तत्फल तेज शरीर
 यज्ञि, सखेति यत् त्व सखा दृष्टे कर्णसि 'असि' भयसि,
 'इन्द्रस्य परमेश्वरस्य 'वच्च' अरिभयहरोऽसि एतावत् प्रतीक
 मन्त्रस्य शाखान्तरे सम्पर्णं पठितम् । 'इन्द्रस्य वधोऽग्निर्वाचंर्षं'

यहस्य सत्यञ्च यत्नेन हे रक्षत, हे रक्षत, हे रक्षत ॥ ३ ॥

अथात. परमहंस परिव्राजकानामासन-शय-

गम्यं मे भव यत्पाप तन्निवारय्य इति' इतिशब्द इन्द्रस्य वक्ष्ये
ऽग्निरिति मन्त्र प्रतीकार्थं । द्वि कृत्वोर्द्धु वैणवं दण्डमित्यनेन
मन्त्रेण वैणवं दण्डम् 'ऊर्द्धम्' उपरि दक्षिणकरे निधायेत्यर्थं,
अत एव सप्रयासोपनिषद्यूर्द्धु गोपायुरिति दण्डविशेषणम्,
कौपीनं लज्जाहेतुत्वात्, कृप प्रवेशनमर्हति कौपीनं पुच्छिङ्ग,
तस्मात्त्राच्छादकत्वाद् यतिवासोऽपि कौपीनं शालीने अधृष्टा
कार्ययोरिति साधु, तदपि परिग्रहेत् । श्रीपधवत् प्रीति
पिना शरीरस्थित्यर्थम् 'भशन' भोजनमाचरेत्, अभ्यासस्त्वा
दरार्थं, सर्वथा रसाशक्तिं न कुर्यात्, त्यागवैयर्थ्यादित्या
दर ॥ ३ ॥

इदानीं यद्भावे मद्दापातकिषत् पातित्य, तानि पश्चा
वश्यकान्याह, ब्रह्मचर्यमिति । युवतीनां श्रमण कोर्तनं केलि
प्रेक्षणं गुह्यभाषणं सङ्गल्पाध्यवसाय क्रिया निर्हन्ति वर्जनं ब्रह्म
चर्यम्, अहिंसा च मनो वाक् काय कर्माभिर्भूतानिष्टवर्ज
नम्, 'अपरिग्रहम्' उक्तपरिग्रह व्यतिरिक्तवर्जनम्, सत्य
प्रियहितप्रसाहं दृष्टार्थवचनम्, हीं घशब्दवृक्तं समुच्चयार्थं,
तृतीयेऽनुक्ताहोय समुच्चयार्थं, एतानि पञ्च यत्नेन हे यतयो
रक्षत रक्षत पुनरेव इयो गु तृतीये पर्याये हे रक्षतेति
लुप्तिरुच्चे श्रुत्वार्था, सर्वानुच्चे श्रापयति प्रजापतिं त्रिकृत्ति
रादरार्था, प्राणात्त्रयेऽप्यतानि न परित्याज्यानीति, इति
शब्द उपदेशसमाह्वयं, हे शब्द उद्देश्याभिसुखीकरणे,
हे समुच्चयो ब्रह्मचर्यादौनि रक्षत पादयतावशमित्यर्थं ।

नाभ्यां भूमौ । ब्रह्मचारिणां सृत्पात्रं बालावु-
पात्रं दारुपात्रं वा । काम क्रोध-लोभ मोह-

इदानीं ब्रह्मचर्यादि पञ्चकस्त्रैर्यादि परमहसधर्मो पुन
विशेषेणैव, अथात परमहस परिब्राजकानामिति । धर्मो
वध्यन्त इति श्रेय । 'अथ' प्रैवोधरण दृष्टप्रहृष्टानन्तर एतो
ब्रह्मचर्यादिरक्षण विना न सिद्धिरतो धर्मो वध्यन्ते, केपा ?
'पर' केवलम् अह स न ततोऽन्योऽहमिति निश्चिता परम
हसा, परिव्रजन्ति सृष्टवन्त्य परित्यज्य परिव्राजका, ते च ते
च तेषाम्, आसन शयनाभ्या भूमाविति, भूमावैशामनेन दिवा,
शयनेन रात्रौ काल नयेदिति श्रेय, 'आसन स्वरूपावसान,
'शयन' बाह्यविषय विस्मृति, तदुक्त,

“यस्यां जायति भूतानि सा निशा पश्यती मुने” इति ।
तेन पर्यङ्गादि परिव्रजानोऽपि स्वरूपविस्मृतौ विषयचिन्तनन
चाहतायै एवेति भाव । ब्रह्मचारिणामिति । तेषामेव विशे
षणम् उपलक्षणमेतत्, अहिसामत्यान्ते यापरिदृष्टवतामिन्वपि
ज्ञेयम् ।

उदकव्यवहारार्थं पात्रास्त्राह, सत्यान् बानावुपात्रं टाह
पात्रं चेति । 'बालावु तुम्बीकनम्, अगनपात्रन्तु वधति,
पाणिपात्रञ्चेति, वा शब्दोऽनास्याया यथालाभम् तैजसानि
पात्राणि स्युरिति च तय पुत्रानि-यादिना वाह्यानि त्याज्यानि
उक्तानि, येषव दण्डमित्यादिना शाह्यानि पाह्यानि सत्यह
ब्रह्मेत्यादिनान्तर शाह्यगुरु, मन्वात्यान्तराणि त्याज्याण्याह,
काम क्रोधेत्यादिना । 'काम सेदुनेष्टः निवृत्तमाहाभिजापो
वा, क्रोध' कामाविद्यातेन कामानु १ पञ्चननात्मक,
'साम' उपात्तस्यातितिहा, 'मोह' नित्यमृचिदु पात्रानि

दम्भ-दर्पासूया-ममत्वाहङ्कारानृतादीन् परित्य-
जेत्, वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मामानेकाकी यति-
चरेत्, हावेव वा चरेत् हावेव वा चरेदिति ॥४॥

शरीरे नित्यशक्ति सुखाल्लवुद्धि , 'दम्भ' धर्मध्वजित्व , 'दर्प' गर्व परावधानेन स्वात्मन्यधिकवुद्धि , 'सूया' परीक्षार्थमहि णुता ; 'ममत्व' परस्मिन् स्वसम्बन्धित्ववुद्धि , 'अहङ्कार' जाति गुण कर्माभिमान , 'अनृतम' अप्रियाहितप्रमाण दृष्टार्थवचनम् , आदिशब्देन हर्ष शोकादि द्वन्द्वानि गृह्यन्ते, कामादीनां भवना इन्द्र तत आदिशब्देन महुमीहि , नागि परित्यजेत् न पुन चरेत् ।

परिद्वाराक सञ्ज्ञया परितो व्रजनकर्तृत्वे प्राप्ते तदपवाद मास, वर्षासु ध्रुवशील इति । अग्नेऽष्टावित्युक्ते पञ्चषतु पक्षे चत्वारो मामा वर्षा , तासु ध्रुव शीलमस्य, ध्रुव इत्येव मित्रे शोनप्रद्वेष कोटाकुलाया भूमौ सर्वथाटननिषेधाद्यं , शेषे स्वर्गसिद्धमटनमित्यनुजानाति, अष्टौ मामानेकाकी यतिचरे दिति ।

“बहूना कलङ्गो यध्मात् द्वयोर्वासा भवेद्यत ।

एक एव चरेद्विद्वान कुमार्था इव कद्वयम्” ॥ इत्युक्ते ।

समानशीलत्वे द्वितीयमनुजानाति, हावेव वा चरे दिति । अध्यात्म कथारम व्यमने तु हावेव मिलित्वा चरेत् । चरतामिति यज्ञस्ये चरेदित्युक्तिरेकचित्ततामावेदयितुम् वा शब्देऽनास्थाशाम् । एकचित्तता दशानामपि जायते पाण्ड वाना महाट्छरणात् । एवकारो भिन्नशीलत्वाहृष्यर्थ । वाक्याभ्यास आदरार्थ ॥ ४ ॥

खलु वेदार्थं यो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमे-
तानि प्राग्वा त्यजेत्, पितरं पुत्रमन्युपवीतं कर्म
कलत्रञ्चान्यदपीह । यतयो हि भिक्षार्थं ग्रामं
प्रविशन्त्युदरपात्र पाणिपात्रं वा । श्रीं हि श्रीं
हि श्रीं हौत्वेतदुपनिषदं विन्यसेत्, खल्वेतदुप-

मश्राप्ते यथा आश्रम क्रमनियमो नास्ति, तथा उपनयन-
स्यापि नास्तीत्याह, खलु वेदार्थमित्यादिना । वेदार्थं विद्वा-
निति न श्लोकेति पद्योनिषेधः ; सोपनयनादिति मन्थिरार्थः ;
'तानि' पूर्वोक्तानि, एतानीति पाठे वक्ष्यमाणानि, प्राग्वा त्यजे-
दिति, यस्तु प्राग्भवीयानस्त सुकृत यथादुपनयनमन्तरेणापि
केनचित्प्रतिभक्तन पिज्ञातवेदार्थं, स उपनयनात् पूर्वमपि
त्यजेत्, तथा श्राव्यन्ते हि भरतेतरैश्चक दुर्षामो धाम शक्रादयः,
प्राक् स्वागपञ्चे यानि धार्येण दुग्ध्याण्यानि, पितरं त्यजेत्,
पुत्रं यतिपिता त्यजेत्, आन्याद्युपवीत विषयः ; च शर्मन्
ममुद्धित सामान्येनाह, अन्यदपीहेति । 'अन्यत्' गृह्येवादि
कम्, चापिगत्याद् उदयस्य सभाषमिय तदपि त्यजेत् ।

यत्नरघामधामय कर्मण्य इत्याह, यतयो हीति । विगीय
विपि शेषनिर्बधकम् ब्राह्मणे प्रवेष्टव्यमिति वत् ; तेन
अन्यदधाम न प्रविशतीत्यर्थः । कलत्रपात्रवद्विद्यापात्रं न सह-
याहमित्याह, पापीति । पाणिपात्रमुदरपात्रञ्चेति कर्म-
धारयो. 'पाणि' चञ्चलि पाणिसौ पात्रम्, उदरं प्रासाद्यं
मुपपमारच्येन पात्रं, वा शब्दोऽनाश्रयात्, तेन भूम्यादिक
मपि भिक्षादौ ।

अथ मन्थमाह श्रीं हीति । मन्थार्थं 'हि' नियतं

निषद् विद्वान् य एष वेद, पालाश वैत्वमांश्वत्स
दण्डमजिन मेखलां यज्ञोपवीतश्च त्यक्त्वा शूरो य
एव।वेद । तद्विष्णोः परम पद सदा पश्यन्ति

सर्वम् 'ओ' परमात्मैव, त्रिराहृत्तिर्जपप्रकार प्रदर्शनार्थम्,
आहारस्यैव प्राधान्येऽपि हि शब्द सन्निव्याहृत्यर्थ । तस्य कल्पो
ज्ञान् न्यासानपि कुर्यादित्याह, एतदुपनिषद् विन्वर्षदिति ।
उपनिषद् शब्दोऽकारान्तो नपुमक्रम, यदा एषा चासादुप
निषद् ता रङ्गस्यज्ञानमुपनिषत् उपचारान् मन्त्रोऽपि । न्यास
प्रकारम्नु प्रणवकल्पादवसेय ।

उपासनफलमाह, विद्वान् य एषमिति । ब्राह्मचर्यादि
भिर्य 'एव' एतद्गुणकर्मोद्धार शब्दतोऽयंतथ वेद विदित्वा
चाभ्यस्यति, स विद्वान् भवति, यथाह ब्रह्म साक्षात् करोतीत्यर्थ ।

इदानीं तद्ब्रह्मचारिणा सश्रासे कर्त्तव्ये पूर्वदण्डेनेव दण्डि
त्वनिरासार्थमाह, पालाशमित्यादि । अप दण्डस्य पलाशादि
प्रकृतित्रय त्रैवर्णिकाभिप्राय, द्वयोरनधिकारोऽपि ब्राह्मण
स्यैव पूर्वलाभे उत्तरग्रहण सूचनार्थम् ।

"सश्रासो ब्राह्मणस्योक्तो नान्यवर्णस्य कस्यचित्" इति स्मृते ।

अजिन मेखलयो पूर्वमनुकृत्वादुपादानम् । उपवीतस्य
दण्डबन्धनशङ्का निरामार्थं यज्ञोपवीतश्चत्युक्तम्, चकारो लीकि
क्वाग्नि समिहामादीना ममुच्चयार्थं, त्यक्त्वा' परित्यज्य शूर
अन्ययानधिकार भवेदिति श्रेय , न हि त्यागमात्रेण किन्तु
शूरो मनोऽरिजये स्यात् तदुक्तं,

"न हि सश्रसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" इति ।

क शूर ? इत्यत आह, य एष वेदिति, 'य' विदित-

सूरयः दिविव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विप-
न्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पद-
मिति, एवं निर्वाणमनुशासनमिति, वेदानु-
शासनमिति, वेदानुशासनमिति ॥ ५ ॥

इत्यथर्ववेदे आरुषेयोपनिषत् समाप्ता ॥ ११ ॥

वेदार्थः सत्यासं सत्वधिकारे कर्तव्यत्वेन 'वेद' जानाति, सः
'शूरः' साधकश्रेष्ठः ।

उक्तसत्यासफलावेदकर्मगृह्यमुदाहरति, तद्विष्णोरि-
त्यादि । सूरयो दिव्यदृष्ट्या 'तत्' मुक्तोपसृप्यं विष्णोः परमं
पदं सदा पश्यन्ति । तस्य नित्यत्वात् स्वरूपे दृष्टान्तमाह
दिवीति । निर्मल आकाशे 'आततं' व्याप्तं चक्षुर्यथा आपर-
काभावादिततं निर्धकल्पकं ज्ञानं भवति, तथा विकल्पक-
शून्यं चिह्नं तदित्यर्थः ।

ननु कथं तदेवं लभ्यमित्याशङ्क्य गुरुपदेशादित्याह,
तद्विप्रास इति । छान्दसोऽसुक, ब्राह्मणानामेषोपदेशाधि-
कार इति विप्रग्रहणेन सूचितम् ; 'विपन्यवः' विमन्यवः
छान्दसो वर्णव्यत्ययः, काम-क्रोधादिरहिताः, यतस्तुतो पत्युः
मुतिः तद्रहिताः, तुल्यनिन्दास्तुतय इति वा, 'जागृवांसः'
त्यक्ताज्ञाननिद्राः, तदुक्तम्,

"या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी" इति ।

'समिन्धते' सम्यक् दीपयन्ति परहिताय प्रकाशयन्ति ; किं
तत् ? यद्विष्णोः परमं 'पदं' पदनीयं मुक्तोपसृप्यं स्थानं
स्वरूपात्मकमेव, विप्रोपदेशादेव तन्नभ्यमितिभावः । इति
शब्दो मन्त्रद्वयसमाप्त्यर्थः ।

ब्रह्मविद्योपनिषत् ।

धौं ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमाम् ।
यत्रोत्पत्तिं लयञ्चैव ब्रह्म-विष्णु महेश्वरात् ॥ १ ॥

उपसहरति, एव निर्वाणैति यातेर्भावे ऋ, निर्वाणोऽवाते इति निष्ठाभत्व, 'निर्वाणम्' उपशान्तिर्भोच इति यावत्, तस्यानुशासनमेवं द्रष्टव्यम् । ननु किमिदं प्रजापतेरनुशासनम् ? भोमिति चेत्, तथा सति पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यं गृह्यत्वादित्याशङ्क्याच्च वेदानुशासनमिति । आरुषिप्रजापत्याख्यायिका तु विद्या स्तुत्यर्थेव 'वेदस्व' शब्दराशौ सर्वज्ञस्य सर्ववर्णान्यमादिश्यावस्याहेतो राजकल्पस्थानुशासन, तदकरणे भसारश्रुते तस्करादेरिष विनिचेप स्यात् । अभ्यासोऽन्येषा मपि वेदानामेतावदर्थं पर्यवसायित्वमित्येतदर्थं । इति शब्द उपनिषत्समाख्यं ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
असष्टपद वाक्यानामारुण्येय प्रदीपिका ॥
इत्यारुण्योपनिषदे दीपिका सम्पूर्णा ॥ ११ ॥

धौं ब्रह्मविद्योपनिषदि द्विखण्डायां त्रिदेवता ।

स्वित्युत्पत्तिं लया मोक्षा प्रणवस्थापरत्रयात् ॥ १ ॥

प्रये प्रणवस्त्रिमात्रामेदेनोपास्यतयोपनिषत्, तस्यावयवशरीरवर्णस्थान-सत्या नोक्ता इति तदर्थं ब्रह्मविद्योपनिषदा रभ्यते । ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामीति श्लोकं क्वचित्पदादौ पठ्यते । 'ब्रह्म' प्रणव तस्य 'विद्या' ज्ञान, तां क्रिभूतां ? सर्वेषां 'ज्ञानम्' उपायभूतान्, तथा 'यत्र विद्यायां देवत्रयात् उत्पत्तिं

प्रसादान्तःसमुत्पस्य विष्णोरद्भुतकर्मणः ।

रहस्यं ब्रह्मविद्यायां ध्रुवाग्निं सम्प्रचक्षते ॥ २ ॥

श्रीमित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः ।

शरीरं तस्य वक्ष्यामि स्थानं कालं लयं तथा ॥ ३ ॥

नयं चकारात् पालनञ्च प्रवक्ष्यामीति पूर्वेष्वन्वयः । श्रुते प्रतिज्ञेयम् ॥ १ ॥

प्रसादेति । विष्णोर्ब्रह्मविद्यायां रहस्यं 'ध्रुवाग्निं' प्रणवतेज इति प्रचक्षते बुधा इत्यन्वयः । विष्णुनेय विद्या प्रवर्तितेत्यर्थः । कौटिल्यः १ 'प्रसादेन' भक्तकृपया 'अन्त' अन्तरात् स्तम्भमध्यात् 'समुत्पस्य' वृत्तिरूपेण प्रकटीभूतस्य, यद्वा "प्रसादो देवभूजान्" इति कोषात् धीरोदार्यं वैकुण्ठवनिगृह्यद्वारादे प्रसादस्थान्तरात् जगद्रक्षणार्थं प्रकटीभूतस्य, यद्वा 'प्रसाद' निहायवेचया प्रसन्नरूपो जीवः, तस्य आन्तरम् भावरणमविद्यादि, ततः 'समुत्पस्य' निष्क्रान्तस्य अविद्यावरणरहितस्येत्यर्थः ; यद्योक्तं जाम्बोवी 'स एव प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्पाद्य परं ज्योतीरूपं सम्यद्य स्वेन रूपेणाभिः सम्यद्यते, स उत्तमं पुरुष' इति । अद्भुतकर्मणः मख्यादिरूपेण, श्रीद्वार 'ध्रुव' अक्षरनिर्घण्टावुक्तं, तथाहि,

"श्रीद्वारो वर्तुलम्वारो विन्दुः शक्तिभिदेवता ।

प्रणवो मन्त्रगर्भयः पञ्च देवा ध्रुवः शिवः ।

मन्त्राद्यः परमं यौगं मूलमाद्ययः तारकः ।

शिवोऽपि व्यापकोऽप्युक्तः परं ज्योतिषः मविदः" । इति ।

स्थानं कालं लयं तथेति । कालमन्त्रो मेषकवापको वक्षुः

तत्र देवाम्बयः प्रोक्ता लोका वेदास्त्रयोऽम्बयः ।
 तिस्रो मात्रार्हमात्रा च वाचरस्य शिवस्य च ॥ ४ ॥
 ऋग्वेदी गार्हपत्यस्य पृथिवी ब्रह्म एव च ।
 अकारस्य शरीरन्तु व्याख्यातं ब्रह्मवादिभिः ॥ ५ ॥
 यजुर्वेदोऽन्तरिक्षञ्च दक्षिणाग्निस्तथैव च ।
 विष्णुस्य भगवान् देव उकारः परिकीर्तितः ॥ ६ ॥
 सामवेदस्तथा द्वीत्याहवनीयस्तथैव च ।
 ईश्वरः परसो देवो मकारः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥
 सूर्य्यमण्डलमिवाभात्यकारः शङ्खमध्यगः ।

लक्षयति, तेन धर्मं वक्ष्यामीत्यर्थः । धर्ममित्येव वक्तव्ये काल
 ग्रहण भाषारूप कालस्यापि सहकार्यमिति द्रष्टव्यम् ॥२॥१॥

अथयवम शरीर तावदाह, तत्र देवा इति । वाचरस्य
 शिवस्य चेति, 'शिव' अर्हमात्रार्थं तिस्रो मात्रास्त्रयस्य
 अर्हमात्रा शिवस्येत्यर्थं, प्रणवस्य देवादयस्त्रय उक्ता । तिस्रो
 मात्रा अर्हमात्रा चेति वक्तव्ये छान्दस सन्धि । तदुक्तं इदं
 प्रदीपिकायाम् ।

“अकारस्य उकारस्य मकारो विन्दु सञ्ज्ञकः ।

त्रिधा भाषा स्थिता यत्र तत्पर ष्योतिरोमिति” ॥ ४ ॥

त्रय इत्युक्तं, तदेव विभजते, ऋग्वेद इत्यादिना । अत्र
 एव चेत्त्रयं छान्दसो ऋस्य प्रकृतिभावस्य, अत्रा देव इत्यर्थः ।

॥ ५—७ ॥

उपनिषत्सु प्रत्येन शरीरमुक्तं, सम्पति स्थान वर्णसहितं

उकारश्चन्द्र-सङ्काशस्तस्य मध्ये व्यवस्थितः ॥८॥
 मकारश्चाग्नि-सङ्काशो विधूमो विद्युतोपमः ।
 तिस्रो मावास्तथा ज्ञेयाः सीम-सूर्याग्नि-तेजसः ॥९॥
 शिखाभा दीपसङ्काशा यस्मिन्नुपरि वर्त्तते ।
 भर्त्तमात्रा तु सा ज्ञेया प्रणवस्योपरि स्थिता ॥ १० ॥
 पद्मसर्वनिभा सूक्ष्मा शिखाभा दृश्यते परा ।

माह, सूर्येति । सूर्यमण्डलमिव पाभाति अकारः, 'शङ्कः'
 ललाटास्थि 'तन्मध्ये' नेत्रस्थानं तत्र वर्त्तमानः, घोऽयं दक्षिणे-
 ऽक्षपुरुष इति श्रुतेः ।

"शङ्को निध्यस्तरे कम्बु-ललाटास्थि-नखेषु च" इति विश्वः ।
 'तस्य मध्ये' शङ्कस्यैव मध्ये अर्थात् वामनेषु स्थितः । मकार
 इति । अवापि तस्य मध्ये इत्यपेक्षते, शङ्कस्य मध्ये अर्थात्
 यतीयनेत्रे ध्यवस्थितः ; अतएव याज्ञवल्क्येभोजम् ।

"इडायां पिङ्गलायाश्च परतयन्द्र-भास्करो ।

इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिङ्गलायां रविः स्मृतः" ॥ इति ।
 ये अर्थाश्च ।

"जिह्वामूले स्थितो देवि ! सर्वतीजोमयोऽनमः ।

तदप्रे भास्करचन्द्रस्तानुमध्ये प्रतिष्ठितः ।

एव यो वेत्ति तत्त्वेन तस्य सिद्धिः प्रजायते" ॥ इति ।

'तिस्रो मात्राः' अकारादयः, अनेन कास उक्तः, मोम
 सूर्याग्नि-तेजस इत्यनेन वर्षा उक्ताः, 'यस्मिन्' शङ्के 'उपरि'
 यतीयनेत्रादुपरि, अनेनार्द्धमात्रास्यानमुक्तम् ॥ ८—१० ॥

पद्मध्वेति । पद्मसूचनिभेति तस्या वर्ण उक्तः, 'शिखाभा'

सा नाडी सूर्यसङ्घाशा सूर्यं भित्त्वा तथा परम् ॥ ११ ॥
 हासप्रति सहस्राणि सूर्यं भित्त्वा तु मूर्धनि ।
 वरदः सर्वभूतानां सर्वं व्याप्यैव तिष्ठति ॥ १२ ॥

ज्वालाभा ऊर्द्धता वैपद्याभ्यां, तथा मूले खूला उपर्यपरि
 तन्वी च ।

“शिखा शिखाया ज्वालार्या चूडायामयमात्रके ।

लाङ्गल्याद्यापि शाखाया चूडयाश्च शिखण्डिनः” ॥

इति विश्वः ।

‘सा नाडी सुषुम्णा, तस्या एव वा पूर्वोणि विश्रेयथानि,
 ‘सूर्ये’ चक्षुरधिष्ठानम्, अथवा, सूर्यात् लब्धरशित्वाभ्यानां
 अधिष्ठानकन्दः सूर्यं, त भित्त्वा, तथापरम् अथस्कन्धे हास
 सति सहस्राणि नाडीर्भित्त्वा ऊर्द्धं गता, तदुक्त गौरवेष,

“ऊर्द्धं मेढ्रादधो नामे कन्दयोनि खगाण्डवत् ।

तत्र नाद्य समुत्पन्ना सहस्राणि दिशसति” ॥ इति ।

पुनरधिदैवत सूर्यं भित्त्वा ‘मूर्धनि’ प्रच्छलोके हादगान्ते
 च दृश्यते इत्यनुपह । तदुक्त याज्ञवल्क्येन

“तामां मुख्यतमास्तिस्त्रिस्तिस्रश्चैकोत्तमोत्तमा ।

मुक्तिमार्गति सा प्रोक्ता सुषुम्णा विश्वधारिणी ॥

कन्दस्या मध्यमा मार्गि । सुषुम्णा सुप्रतिष्ठिता ।

पृष्ठमथ स्थिता नाडी सा हि मूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥

मुक्तिमार्गे सुषुम्णा सा तद्वरन्त्यु प्रतिष्ठिता ।

अथक्ता सैव विश्रेया शुद्धा सा वैष्णवी स्मृता” ॥ इति ।

प्रपञ्चो नादरूपेषु सर्वव्याप्येवेत्याह वरद इत्यनेन ।

शोद्धारोऽगाहतग्रन्थे विष्णुसैक इत्युक्त भवति ॥ ११—१२ ॥

कांस्यघण्टा-निनादस्तु यथा लीयति शान्तये ।
 ओद्धारस्तु तथा योज्यः शान्तये सर्वमिच्छता ॥ १३ ॥
 यस्मिन् संलीयते शब्दस्तत्परं ब्रह्म गीयते ।
 ध्रुवं हि चिन्तयेद् ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
 सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १४ ॥

इति ब्रह्मविद्योपनिषत् समाप्ता ॥ १२ ॥

इदानीं लयमाह, कांस्यघण्टेति । यथा 'लीयति' लीनो भवति उपरतव्यापारो भवति, ओद्धारस्तथा शान्तये योज्यः। मृततरो जप्तस्य इत्यर्थः । 'सर्वे' सर्वात्मभावं ब्रह्मभावमिच्छता ॥ १३ ॥

यस्मिन् 'संलीयते' यदस्तु अत्रुभूय 'शब्दः' विषयः नोप-
 लभ्यते विलीयते, तत्परं ब्रह्म । तदुक्तं षट्पदीपिकायाम्,
 "काष्ठे प्रवर्तितो वज्रिः काष्ठेन सह गाम्यति ।
 नादे प्रवर्तितं विस्रं नादेन सह लीयते ॥
 विद्यन्तं सकलं वाद्यं नादे दुग्धाम्युवग्मनः ।
 एकीभूयास्य मनसा ब्रह्माकाशी विलीयते" ॥ इति ।
 मयलक्षणम् ।

"सद्यो लय इति प्राहुः, कीदृशं लयलक्षणम् ? ।

अपुनर्वासनोत्थानात् सद्यो विषय विमृतिः" ॥ इति ।

यदा यतो वाची निवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

उपसंहरति, ध्रुवमिति । 'ध्रुवम्' ओद्धारं हि मद्य दित्ता-
 येत् 'ध्रुवम्' एकत्वं वा एकाग्रतया वा ब्रह्म चिन्तयेत् ।
 द्विरितिः समाख्यया ।

शुक्रिकोपनिषत् ।

श्रीं शुक्रिकां सम्प्रवक्ष्यामि धारणां योग-सिद्धये ।
यां प्राप्य न पुनर्जन्म योगयुक्तः स जायते ॥ १ ॥
वेद-तत्त्वार्थ-विहितं यथोक्तं हि स्वयम्भुवा ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमाचोपजीविना ।

अस्यष्टपद वाक्याना दीपिका ब्रह्मवेदने ॥

इति ब्रह्मविव्योपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १२ ॥

* श्रीं शुक्रिकां शस्त्रिकां प्रोक्त्वा तत्तुल्या धारणा यत ।

तदाचकश्चिखण्डोऽयं शुक्रिकायन्य उच्यते ॥ १ ॥

गुरुत प्राप्तविद्यस्य तत एव सन्ध्याज्ञान प्रणव मन्त्रस्य
पङ्क्ते योगीऽधिकार इति तदर्थमुत्तरो ग्रन्थः, शुक्रिकामि
त्यादि । 'शुक्रिकामिव' समारोच्छिस्तये शस्त्रिकामिव रूपक,
'धारणाम्' आत्मनि चित्तवस्थानलक्षणाम्, उक्तञ्च योगि
याज्ञवल्क्येन,

"शमादि गुणयुक्तस्य मनस स्थितिरात्मनि ।

धारणेत्युच्यते स हि शास्त्रतात्पर्यं वेदिभिः" ॥ इति ।

न पुनर्जन्म भवतीति शेषः । 'स' धारणावान् कुत्र
यिदपराधाद् यदि योगभ्रष्टो भवति, तर्हि अन्तःकरणेन योग
युक्त एव जायते इत्यर्थं योगधित्तहत्ति निरोधः ।

"तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैर्द्विजम्" इति स्मृतेः ॥१॥

वेदेति । इदं योगस्वरूपं वेदेन तत्त्वार्थेण परमार्थेन
'विहितं' विधि विषयोक्तं 'स्वयम्भुवा' ब्रह्मणा 'यथोक्तं'

निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमवस्थितः ॥ २ ॥

कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य मनो हृदि निरुध्य च ।

यथा वर्त्तते तथोक्तं न विसवादोत्यर्थः । तथोक्तं योगि
याश्चवलक्षणेन,

“वक्ष्यामि योगसर्वस्य ब्रह्मणा कौर्त्तितं पुरा” । इति ।

“तथोक्तं परमेष्ठिना” ० ० ० इति च ।

योगस्वरूप साधयितुं षडङ्गान्याह, निःशब्दमिति । यदुक्तं,

“कान्तारे विलने देये फलं मूलोदकान्विते ।

तपस्वरत्नं धसेचित्यम् ० ० ० इति ।

षडङ्गलक्षणान्यगृतविन्दानुक्तानि । यमादीनां पूर्वकाण्डा-
देव मिहत्वादिहानभिधानं, न तु कापालिकवदनह्रीकारात् ।

यमा यथा

“पद्मिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाजं वम् ।

क्षमा धृतिर्निताहारः शौचश्चेति यमा दग” ॥

नियमा दश यथा,—

“तपः सन्तोषः शान्तिर्दक्षिणं दानमीश्वरपूजनम् ।

सिद्धान्तः श्रवणश्चैव क्लीर्मतिश्च जपो हुताम्” ॥ इति ।

‘पशुभित’ भावस्थिकं चारुटं, तदुक्तं गीतासु ।

“शुचौ देगे प्रतिहाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रित् नातिनीचं चैसाजिन कुशोत्तरम्” ॥ इति ।

तथा तन्वेषामनं पद्माद्याभ्यस्त इत्यपि बोध्यम् । तदुक्तं

चटप्रदोषिकायाम् ।

“चटम्यं प्रथमाङ्गत्वादात्मनं पूर्वमुच्यते ।

तत्कुर्वादासनस्यैवमारोभ्यशाह पाठयम्” ॥ इति ॥२॥

माता-द्वादश योगेन प्रणवेन शनैः शनैः ॥३॥
 पुरयेत् सर्वमात्मानं सर्वद्वारान् निरुध्य च ।
 उरो-मुख-कटि-पीवं किञ्चिद्दृश्यमुन्नतम् ॥ ४ ॥

कूर्पाङ्गानोवेति प्रत्याहार उक्तः, अथ इन्द्रियाणीति शेषः । तदुक्तम्,

“इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु व्यभावतः ।

ब्रह्मादाहरणं तेषां प्रत्याहारः न उच्यते” ॥ इति ।

पान्तर प्रत्याहार सिद्धये मन इति । ‘दृष्टिं हृत्पुण्डरीके । मात्रा इति । द्वादश मात्रा नाटविन्दावृक्षा ‘घोषिणी प्रथमा मात्रा’ इत्यादिना, तथैव दृष्टव्या । प्रणवेन शनैश्चारितेन वायुं पुरयेत् ; कोटगेन । ‘मात्रा’ अकारोकार मकाराद्यं माषाप्यायतस्य, तासां प्रत्येक तिष्ठन्निघो मात्रा घोषिण्या-टया भूमिपत्याटिकमा द्वादश, तासां ‘योग’ चिन्तन यद्यन् तन, यदा दाटमभि प्रणवे पुरण, तदा अष्टचत्वारिंशद्भि कुम्भन, चतुर्विंशतिभिश्च रचनम्, यदा तु षोडशभि पुरण, तदा अतु षष्टिभि कुम्भन, द्वाविंशद्भि रचनम्, अष्टभिर्यदा पुरण, तदा द्वाविंशद्भि कुम्भन, शोडशभि रचनमिति विवेकः । सर्वमात्मानं न तु कतिपयाङ्गानि, शोधेनोपविशेत्, तथा मति वायुवैषम्यं ध्यात् । ‘सर्वद्वारान्’ सर्वद्वाराण्यौत्तर्यं । उरो मुख कटि पीवमुन्नतं धारयेदिति शेषः ।

तदुक्तं गीतासु —

“मम कायं शिरो पीवं धारयन्मम शिरम्” ॥ इति ।

हृदयं किञ्चिदुन्नतं धारयेत्, अनेन जालन्धरवन्धः सृजितः, स यथा,—

प्राणान् सञ्चारयेद्-योगी नासाभ्यन्तरचारिणः ।
 भूत्वा तत्र गतः प्राणः शनैरथ समुत्सृजेत् ॥ ५ ॥
 स्थिरमात्रा दृढं कृत्वा अद्भुते तु समाहितः ।
 द्वे तु गुल्फे तु कुर्वीत लङ्घे चैव त्रयस्त्रयः ॥६॥
 द्वे जानुनि तद्योरुभ्यां गुदे शिथ्रे त्रयस्त्रयः ।
 वायोरायतनञ्चात्र नाभिदेशे समाश्रयेत् ॥ ७ ॥

“कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेच्चिवुकं दृढम् ।

बन्धो जालभ्रराख्योऽयममृताक्षय कारकः” ॥ इति ॥२-४॥

सञ्चारयेत् पूरकमात्राभिः, तस्मिन् हृदये । नासिति ।
 तेन सुखेन पूरक रचको नियिही ।

भूत्वेति । प्राणः ‘तत्र’ सर्षपरौरे ‘गतः’ प्रविष्टः भूत्वा
 तिष्ठतीति शेषः । एतेन कुम्भक उक्तः, स च पूरक भावापेक्षया
 चतुर्गुणाभिर्मात्राभिः कार्यः । अथ रचकमात्र, शनैरिति ।
 समुत्सर्जनञ्च पूरणापेक्षया द्विगुणाभिर्मात्राभिः ॥५॥

स्थिरिति, ‘स्थिराभिः’ एकरूपाभिर्मात्राभिः ‘दृढं’ स्थिरं
 प्राणं कृत्वा, केवलकुम्भकः सिद्ध इत्यर्थः । ततो धारणाभिः
 प्रत्याहारमभ्यस्येदित्याह, अद्भुत इत्यादिना । अद्भुते इत्यादी
 जातावेकवचनम्, अद्भुतयोः गुल्फयोः लङ्घयोः इत्यादि वीद-
 धम् । अद्भुतयोर्धारणे कुर्वीतित्यन्वयः, द्वे तु धारणे कुर्वी-
 दित्यर्थः । त्रयस्त्रय इति । आद्यत्र मध्येषु निरोधाः कर्तव्याः
 इति शेषः । जानुनि पादस्तयोः ऊरुभ्यां माधनाभ्याम् उर्वी-
 रपि तथा द्वे इत्यर्थः । नाभिदेशे इति । अत्र नाभिदेशे वायोः
 ‘वायतन’ मूष्य स्थानमस्ति । तत्र धारणया समाश्रये-
 दित्यर्थः ॥ ६-७ ॥

तव नाडी सुषुम्णा तु नाडीभिर्वह्निभिर्हता ।

तत्रेति । 'तत्र' नाभौ 'सुषुम्णा' मध्यनाडी 'वह्नि' हाम
मतिमहये हता ; मूलसु तस्या कन्दमध्ये । कन्दसु—

"गुद ध्वजात्तरे कन्दसुत्मेधाद् द्वाङ्गुलं विदुः" । इति ।

"गुद भिद्रात्तरे यद्वै वेसुकन्दं तदुच्यते" ॥ इति च ।

'वेसु' सुषुम्णा, सा च पट्टकवती मूनाधार दण्डात्
विंशरं मता मूर्धानं भित्त्वा ब्रह्मलोकान्तं निर्गता । तदुक्तं
छान्दोग्ये, "गतशैका च हृदयस्य नाद्यः, तामां मूर्धानमभि
विस्त्येका" इति । नामेकदंशु चक्रानुक्रमेण धारणा मूर्धान्त
ददम्या उक्तस्य योगियात्रवन्दनेन,

"ममंस्यानानि सिद्धये शरीरं योग समयो ।

तानि मयापि वक्ष्यामि यथावच्छृणु सुप्रते । ॥

पादाङ्गुली च गुल्फौ च कङ्कामधौ तथैव च ।

चित्त्वाम्बुष्व जात्योय मध्ये शीरुभयस्य च ॥

पायुमूर्त्तं ततः पदान्मध्यदेहस्य मद्दुकम् ।

नाभिस्य हृदयं गार्गिः । कण्ठकूपस्तथैव च ॥

तानुमूलस्य नामाया मूलश्यास्योय मण्डले ।

भ्रुवोर्मध्यं सप्तमिषु प्रोक्तानि मुनिसप्तमे ॥

ममंस्यानानि चेतानि" इति ।

एतेषु च तत्रैव धारणीयाः,—

"स्यान्निचेतेषु मनसा पायुमारोष्य धारयेत् ।

स्यात्पात् स्यान्तं समाह्वयं मत्थाहारं प्रकुर्वत ।

मयं रोगाय नश्यन्ति योगा मिध्यन्ति तस्य च" ॥ इति ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलीमारोहे क्लमिदसुप्तम् ; मूर्ध्नीङ्गुष्ठप्रस्यस्ताव
रोहेऽपि धारणायां क्लमसुप्तम्,—

अणुरक्ताच्च पीताच्च कृष्णास्तान्म-विलोहिताः ॥८॥

अतिसूक्ष्माच्च तन्वीञ्च शुक्लां नाडीं समाश्रयेत् ।

“स्यानात् स्यान् समाकृष्य यस्त्वेव धारयेत् सुधीः ।

सर्वपाप विशुद्धात्का जीवेदाचन्द्र तारकम्” ॥ इति ।

अणुरक्तायेति । अणुरक्तायेत्यादि नाडीनां विवेचनम्, तदुक्तं ह्यान्दोग्ये, “अथ या एता हृदयस्य नाद्यस्ताः पिङ्गल् स्याण्मस्तिष्ठन्ति शक्तस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य” इति । अथयश्च ता रक्तायेति समास ॥ ८ ॥

एव केवल कुम्भके सिद्धे प्राण मनसो स्यान्विशेषेषु मत्वा हारमध्यस्य धारणा सिद्धये सुयुम्षाया प्राण मनसो प्रवेश कर्त्तव्य , तत्रोपाय , मलोच्छिद्याण जालन्धर वन्धे शक्ति चालनेनापानमूर्हमाकुक्षय तेन देहमध्येऽग्निं प्रज्वालय तत्कालया कुण्डलीं प्रताप्येद्बोध्य ब्रह्मानाडीधार मध्यस्य तत्सुख प्रसारणेन तत्र धायु मनो बञ्चीन् प्रवेशयेदित्वागये- नोह, अतिसूक्ष्मामिति । तत्र जालन्धर वन्ध उक्त ; उच्छि- द्याणो यथा,—

“उदरे पयिम तानं नाभेरुर्ध्वं न्तु कारयेत् ।

उच्छिद्याणो ह्ययं बन्धो मृत्यु मातङ्ग केगरी” ॥ इति ।

मूलबन्धो यथा,—

“पार्श्विभागेन मर्मीष्य योनिमाकुक्षयेद्गुदम् ।

अपानमूर्हमाकृष्य मूलबन्धो निगद्यते” ॥ इति ।

शक्ति चालन यथा,—

“अश्यासनस्यस्य फयावतो सा प्रातश्च घाय प्रहराहंमात्रम् ।

प्रपूर्व्यं सूर्यात् परिधानयुक्ता प्रदद्या नित्य परिपालनीया” ॥

इति ।

ततः सञ्चारयेत् प्राधान्यार्थनाभीष तन्तुना ॥६॥
 ततो रत्नोत्पलाभासं पुरुषायतनं महत् ।
 दहरं पुण्डरीकेति वेदान्तेषु निगद्यते ॥ १० ॥
 तद्विध्वा कण्ठमायाति तां नाडीं पुरयन् यतः ।
 मनसस्तु घुर सृष्ट सुतीक्ष्णं बुद्धि निर्मलम् ॥ ११ ॥

पतिग्रन्थां 'तन्वी' ब्रह्मापगत महद्यत्न भागोपमां
 'नाडी' सुषुम्णां 'ममाशयेत्' अस्या नाडीरुक्मूष्य तत्रैष
 मनो इत्यादिस्यं । 'तत' तथैत्यर्थः, यतोपार्थं तमि,
 तन्तुनेति प्रतियोगिति यतोया श्रवणात्, सुषुम्णया प्राधान्यं
 'सञ्चारयेत्' ऊर्ध्वं नयेत् । 'ऊर्ध्वनाभी' मृताख्या कोट
 विषये तन्तुना यथा ऊर्ध्वं सञ्चरति, तथा सञ्चारये
 दित्यर्थः ॥ ८ ॥

'तत' सञ्चारणानन्तरं तद्विच्छेदपतनेनाख्य, 'तत् पुण्ड
 रीक, कीदृश ? रत्नोत्पलवदाभासं रत्नवर्षं ब्रह्मावर्षं नाडी
 योगात् रज्जुता "पुण्डरीकं सिताम्बुजे" इति कोषात् सितले
 ष्योपाधिको ज्ञेया । 'पुरुषायतनं' जीवननीडं 'महत्' मया
 यभासकत्वात्, 'दहरं' दन्त सूक्ष्मरूपं इत्थं दहराख्य
 मायायां 'वेदान्तेषु' छान्दोग्यादिषु निगद्यते' पश्यते, तद्यथा,-
 "अथ यदिदमधिन् यद्गुरे दहरं पुण्डरीकं वेग्नं दहरोज्जि-
 वन्तराकाशस्थिन् यदन्तस्त्रादन्वेष्टय्य तदायं विजिघ्रासित
 यम्" इति ॥ १० ॥

'तत्' पुण्डरीकम् अनाहताख्यं कुण्डलिनीं मनःप्राणा
 विभिर्भित्वा 'कण्ठ' विश्वरूपकं स्वानम् अर्गलां भेत्तुमायाति
 शीव, 'ता सुषुम्णां' 'पुरयन्' व्याप्तुवन् 'यत' प्रयतः धावधानं,

पादस्योपरि मर्मृज्य तद्रूप नाम कृतायेत् ।

मनोहारेण तीक्ष्णेन योगमाश्रित्य नित्यशः ॥१२॥

‘पूरयन् दिवि’ इति पाठे, दिवि इति निमित्तमसमौ, फलमपि च निमित्तं भवति, दिव प्रात्ययम् ऊर्द्धमारोहेदित्यर्थः । मन प्रकृतिक चुर शास्त्रनिष्णात मन एवेत्यर्थः ‘सुतीक्ष्ण’ तर्केण घर्षणोपलेन निर्घृष्टं गानस्थानीयया बुद्ध्या निर्मलम् ॥ ११ ॥

पादस्येति । ब्रह्मण ‘पादस्य’ शुब्यन्तरोक्तस्य मुम्याद स्थानीयस्य उपरि तदुपामनाय ‘मर्मृज्य’ निर्मोलीकृत्य, शृजे र्यङन्तात् ल्यप् छान्दस । ब्रह्मण पादा यथा,—

“तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म, वाक् पाद, प्राण पाद, चक्षु पाद, श्रोत्र पाद, इत्यध्यात्मम्, अथाधिदैवतम्. अग्नि पाद, वायु पाद, आदित्य पाद, दिश पाद, इत्युभयमेव आदिष्टं भवति, अध्यात्मस्यैवाधिदैवत्त्वेति” ।

अथवा प्रथमस्य चत्वार्यक्षराण्येव ज्ञापदादि रूपाणि पादा, “ओमित्येतदक्षरस्य पादाद्यत्वार” इत्यथर्वशिखोक्ते, ‘तत्’ प्रसिद्ध ‘रूप’ भूतादिस्वरूप ‘नाम’ तद्वाचक शब्द, तद्वयं ब्रह्मणो सोमस्थानीय स्वरूपाद् वाञ्छ ‘कृतायेत्’ निवर्त्तयेत् तद्विषयां वृत्तिं भूतशक्ति मार्गेण त्यजेदित्यर्थः । इदमेव तस्य निजन्तन यद्विषयीकरणं मनोमयत्वात् संसारस्य मन मानुपरक्तस्य स्वरूपाभावात्, इष्टपक्षे उत्तरमार्गं रोधकं सङ्घम्यनाडीचक्रं छिन्यात्, तदुक्तं,—

• “नासादक्षिणं मार्गं वाञ्छि पयसं प्रापाति दीर्घोक्तं
यन्मन्त्रं-परिपूरितामृततनु, पाण्डुं धर्मिण्युक्ताय, नार. १.
छिन्यात् कालं विशालवह्निं वसतो भूरभ्रूनाडीगणा
स्तात् कार्थं द्वावते पुनर्नवतरं छिन्नदृमस्वन्धयत्” ॥ इति ।

इन्द्रवज्र इव प्रोक्तो मर्मो जहानुकीर्त्तनम् ।
तद्धान वलयोगेन धारणाभिर्निकृन्तयेत् ॥१३॥
ऊरोर्मध्ये तु सस्थाप्य मर्मं प्राण विमोचनम् ।

किं कृत्वा निकृन्तयेत् ? अत आह, मन इति । मनसा
उपायेन 'नित्यम्' अभीष्ट 'योग' जीवात्मपरमात्मनोरैक्य,
पदान्तरे 'योगम् उद्योगम् आश्रित्य ॥ १२ ॥

कौटुम्भ योगम् ? इन्द्रवज्र इवेति । तथा प्रोक्तं यथा
इन्द्रो वज्रेण भेद्य भिनत्ति एवमयं योग छेद्य वासना
जातम्, 'इन्द्रवज्र' विद्युत् तत्तुल्या कुण्डलिन्या नाडी
नासश्च छिनत्ति । पुन कौटुम्भ ? मर्मणो जहानु अतु
कीर्त्तनं यस्मिन् स त, जहानु रूप मर्मध्यानस्यान यत्र कथि
तम् । जहानुमहामद्गुहादेरप्युपलक्षणं तुल्यन्यायत्वात्, अह
ष्टादि मूर्दान्तानां मर्मणामनुकीर्त्तनात् । 'मर्मजहानुकीर्त्तनम्'
इति पाठे, यथा नापितेन सुरस्य तैश्चक्षानाय जहा अतु
कृत्यते सुष्ठुते तथा अहृष्टादिमर्मस्थानानि नाडीमन्तानु
कृतनेन निर्मूलोक्षियन्ते इत्यर्थः । तदिति तच्छब्देन
योग्यता यथात् मर्मजहानुदि गुणोभूतमपि परामृश्यते तत्
सनाडीक मर्मोदि धारणाभिश्चिन्द्यात् । अथवा व्यर्चन
मपि रूप नाम तच्छब्देन परामृश्यते, स एवार्थः ॥ १३ ॥

ऊरोरिति । ऊरुग्रहणमुत्तरोत्तर स्थानोपलक्षणम्, ऊरा
र्मध्ये समनस्क प्राणं सस्थाप्य मर्मण प्राणस्य च विमोचन
कर्त्तव्यम् । 'अस्मिन् मर्मण्यह स्थित' इत्यभिमान त्यक्त्वा
निरालम्बस्तिष्ठेदित्यर्थः । एव स्थानान्तरिव्यूहम् । अथवा

ततो विदित-चित्तसु निःशब्दं देशमास्थितः ।
 निःसङ्गस्तत्त्व योगज्ञो निरपेक्षः शनैः शनैः ॥२१॥
 पाशं छित्त्वा यथा हंसी निर्विशदः खमुत्क्रमेत् ।
 छिन्नपाशस्तथा जीवः संसारं तरति तदा ॥२२॥
 यथा निर्वाण-काले तु दीपो दग्ध्वा लयं ब्रजेत् ।
 तथा सर्वाणि कर्माणि योगी दग्ध्वा लयं ब्रजेत् २३

इति विपरिणाम । पुष्पादि वासाद्ययो यथा गण्डुक भवति,
 तथैव नाडो वामनाद्यय इत्यर्थ । तर्हि किं कार्यम् ? अत
 आह, तामिति । चिन्तनफलमाह, तदिति । 'प्रपद्यन्ते'
 सम्पद्यन्ते ॥ १८—२० ॥

तत इति । विदित चित्त येन स विदितचित्त । 'मावा-
 धारेण' मात्रा दादशादि सदृश प्रणवमात्रा, ता एव धारा
 यन्म मन सुरस्य म तथा । 'तन्तु' वामनारूपम् । दिङ्ङि
 निश्चयार्थं , ममात्यर्थं इतिशब्द । अयमारोह प्रकार उत्-
 क्रान्तिगमये चित्तरीपटने उक्त , यथा,—

“यदा तु योगिनो दुःखिभ्यस्तु देशमिम भवेत् ।

तदा स्थिरासनो भूत्वा मूलाच्छक्ति मसुञ्जनाम् ॥

पूर्व्यंशोऽटि प्रतीकाया भायद्वेषिरमात्मन ।

आपादतस पर्येण प्रसृत शीघ्रमात्मन ॥

सङ्गत्य क्रमयोगिन मूलाधारपटं नयेत् ।

तत्र कुण्डलिनीं शक्ति मयत्तीकन शक्तिभारम् ॥

शीघ्र निजश्रेन्द्रियाणि यत्नतो चिन्तयेद्विया ।

सन्नाप्य कुण्डलावर्णां तडिञ्जस्तन भासुराम् ॥

प्राणायाम-सुतीक्ष्णेन मात्वाधारेण योगवित् ।
 वैराग्योपल घृष्टेन क्खित्वा तन्तुं न बध्यते ॥२४॥
 श्रमृतत्व समाप्नोति यदा कामान् स मुच्यते ।
 सर्व्वेषणा विनिर्मुक्ताश्चिक्त्वा तन्तुं न बध्यते ॥
 क्खित्वा तन्तुं न बध्यते ॥ २५ ॥

इति चुरिकोपनिषत् समाप्ता ॥ १३ ॥

भूनाधाराद् यतिर्देवि । स्वाधिष्ठानपद नयेत् ।
 तदस्य जीवमखिल प्रसन्तीं चिन्तयेद् व्रती ॥
 तद्वित् कोटि प्रतीकाशा तस्मादुच्योय मत्वरम ।
 मणिपूरपद प्राप्य तत्र पूर्व्ववदाचरत् ॥
 तत्र स्थित्वा चण देवि । पूर्व्ववद् योगमार्गवित् ।
 अनाहत नयेद् योगी तत्र पूर्व्ववदाचरेत् ॥
 उच्योय तस्माद् भूमध्ये नीरक्षर प्रसेत् पुन ।
 यस्त चोर महाशक्त्या कोटिसूर्य्य समप्रभा ॥
 मनसा सह वागीया भिक्ष्वा ब्रह्मार्गल चणात् ।
 परासृत महाभोघी विद्यान्ति तत्र कारयेत् ॥
 तदस्य परम देय शिव परम कारणम् ।
 शक्त्या सह समायाज्य तयारैक्य विभावयेत् ॥
 इति ज्ञातमुत्क्रान्ति काल वक्ष्यित्वा यदि ज्योवितु-
 मिच्छन् तदावरोह कुर्व्यादित्यपि ततोक्तम् । तद्यथा —
 “यदि वक्षितुमुद्युक्त काल कालविभागवित् ।
 कालसु यावद् व्रजति तावत्तत्र सुख वनेत् ॥
 ब्रह्मदारार्गलस्याधो देह कालप्रयोजनम् ।

चतुरभ्यास-योगेन छिन्देदनमिशङ्कितः ॥ १४ ॥
 ततः कण्ठान्तरे योगी समूहन् नाडि-सञ्चयम् ।
 एकोत्तरं नाडिशतं तासां मध्ये वराः स्मृताः ॥ १५ ॥
 इडा रक्षतु वामेन पिङ्गला दक्षिणेन तु ।
 तयोर्मध्ये वर स्थानं यस्त वेद स वेदवित् ॥ १६ ॥

सर्वत्रावच्छेदेन व्यवधायक नाद्यादि विदार्य स्थानात् स्थाना
 न्तरे गमनम् ।

चतुरिति । ऊरीरुत्तरेषु 'चतुर्षु' गुद शिश्न नाभि हृदय
 स्थानेषु अभ्यासयोगेन नाम रूप मन्त्रं प्राणान् छिन्देत् । अथवा
 'चतुर्वारं चतुराहृत्या प्रातर्मध्याह्ने सायं निशीथे च सर्वेषु
 स्थानेष्वभ्यास योगेन ।

नन्वेव छिन्देन देहाभिमान त्यागेन देहपात स्यादत
 आह, अनमिशङ्कित इति । अथ भाव, न ह्यभिमान
 त्यागेन देहपातो भवति सुषुम्णादिषु तथा दर्शनात्,
 ध्यानिना चिरकाल देहावस्थानस्युत्तरे, न वा चक्रादि
 भेदेनापि सा शङ्केति ॥ १४ ॥

तत इति । तदनन्तर योगी 'कण्ठान्तरे' कण्ठमध्ये नाडो
 सञ्चय 'समूहन्' सञ्चयौकुर्वन् छिन्देदित्यनुषङ्ग । कियत्यो
 नाद्य सन्ति १ इत्यपेक्षायां मध्यमसहस्रमाह, एकिति ।
 'वरा' उत्तमा ॥ १५ ॥

इडा वामेन पिङ्गला दक्षिणेन इत्येव वक्तव्ये रक्षतुशब्द
 योग शिष्याणामाशिपि शिष्यासम्प्रदायोच्छेदो माभूदिति ।
 'वर स्थानं' सुषुम्णाख्य 'त' तदधिष्ठातार पुलिङ्गनिर्दे
 शत् ॥ १६ ॥

सुषुम्णा तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी ।
 वासप्रति-सहस्राणि प्रति नाडीषु तैतिलम् ॥१७॥
 छिद्यते ध्यानयोगेन सुषुम्णैका न छिद्यते ।
 योग-निर्मालधारेण क्षुरेणानलवर्चसा ॥ १८ ॥
 छिन्देन्नाडीशतं धीरः प्रभावादिह जन्मनि ।
 जातीपुष्प-समायोगैर्यथा वास्यन्ति तैतिलम् ॥१९॥
 एवं शुभाशुभैर्भावैः सा नाडी तां विभावयेत् ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते पुनर्जन्म-विवर्जिताः ॥२०॥

ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेरिता पुनः ।
 सूयते पुरुषार्थञ्च तेनैवाधिष्ठिता पुरा ॥ ४ ॥
 गौरनादवती सा तु जनित्वा भृतभाविनी ।
 असिता सित-रक्ता च सर्वकामदुघा विभो ॥५॥

माया 'ध्यायते' चिन्तयति जगत् सृष्ट्यर्थं मन्भावयति, नारी
 मिवर्त्तु, मा ता तदुक्तम्,—

“मम योनिर्महद्वज्रं तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

मन्भव सर्वभूताना ततो भवति भारत !” ॥ इति ।

तेन 'अध्यामिता' आक्रान्ता आरूढा प्रेरिता च मती
 'तन्यते' स्वयमेष कार्यरूपेण ततो भवति, कर्मकर्त्तरि कर्म
 षत् प्रत्यय । तेनैवाधिष्ठिता मती पुरा 'पुरुषार्थं भोग्यं
 सूयते प्रभूतवती कर्म कर्त्तरि पुरि लुट् चाप् इति भूते
 ऽनद्यतने लट् ॥ ४ ॥

भोग्यवस्तु जनकत्वेन माया ध्यात्वा रूपयति, गौरिति । इय
 'गौ' दोग्धी । दोग्धो चेत् हम्मारव करोति न इत्याह, 'अनाद
 वती' नादरक्षिता अचेतनत्वाद्बहुमसमर्था ईश्वराधीनेत्यर्थ ।
 यहा 'गौरी' शक्ता सत्त्वप्रधाना मती नादवती वेदप्रवर्त्तिष्ठा.
 पुनहाव पूर्वम् । “गौर शक्तेऽरुणेऽपि च” इति विश्व ।
 'अमिता' तामसी, सिता चासी रक्ता च 'मितरक्ता' मात्त्विकी
 राजसी चेत्यर्थ । 'विभो' ईश्वरस्य 'सर्वकामदुघा' सर्वान्
 कामान् दोग्धि यवेष्ट कार्यकरी । महानारायणीये श्रुता
 श्रुतरे च अस्यान्धगौसाध्यमुक्तम्,—

“अजामेका लोहित शक्त कृपा वद्धी प्रजा सृजमाना पुरुषा ।

पिबन्ति नाम विषयससङ्घाताः कुमारकाः ।
 एकसु पिबते देवं स्वच्छन्देन वशानुग ॥ ६ ॥
 ध्यान-क्रियाभ्यां भगवान् मुङ्क्तेऽसौ प्रथमं प्रभुः ।
 सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीमिज्यमानां सुयज्वभिः ॥ ७ ॥

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जडात्येना भुक्तभोगामजोऽन्य ॥ इति ॥ ४ ॥

जीषामा बहुत्व, भोक्तृत्वमीश्वरस्वैकत्वश्चाह, पिबन्तीति । 'नाम' शब्द 'विषय' अर्थ, तयो समाहार नाम विषय 'पिबन्ति भुङ्क्ते' 'कुमारका' जीवा, 'एक' ईश्वर 'पिबते' पादयतोत्तर्यं, तद्विधम् । "प्रयोजक व्यापार कर्तृभिर्प्राय क्रियाफलन" इति कैयट । छान्दसत्वादस्त्वभिर्प्रायेऽपि क्रियाफले भ्रातनेपदम् । 'वगा' स्वविधेया 'अनुगा' परिपारा यस्य स वशानुग ॥ ६ ॥

तर्हि किमस्य सर्वथा अभोक्तृत्वं ? नेत्याह, ध्यान क्रियाभ्यामिति । प्रथमं ध्यायति भगवानिदमिति, तत पश्यति, सैव क्रिया, ताभ्यां स प्रथमं मुङ्क्ते तदुच्छिष्टमन्यो मुङ्क्ते, ध्यात्वावलीकनमेव तस्य भोजन "न वै देवा अग्रन्ति, न पिबन्ति, एतदेवाग्रत दृष्ट्वा व्यन्ति" इति श्रुते ।

मुङ्क्ते इत्युक्तम्, वा भुङ्क्ते ? तत्राह, सर्वेति । सर्वेषां 'साधारणी' ममभोग्याम् अघ्याक्ततरूपामित्यर्थ । "एकमस्य साधारणम्" इति श्रुते । दोग्ध्री तु स्वभक्षण मपेक्षते, अन्यथा दोषाद्यभयादत आह, द्रव्यमानामिति । 'सुयज्वभि' साधु-यात्रिकै 'द्रव्यमानां' एव कथ्येन पूज्यमानाम् ॥ ७ ॥

पश्यन्त्यस्यां महात्मानं सुपर्णं पिप्पलाशनम् ।
 उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्वर्यवो हवेत् ॥ ८ ॥
 शसन्तमनुशसन्ति ब्रह्मचाः शस्त्रकोविदाः ।
 रथन्तरे हृष्टत् सान्नि सप्तैवैते च गीयते ॥ ९ ॥
 मन्त्रोपनिषद् ब्रह्म पदक्रम-समन्वितम् ।
 पठन्ते भार्गवा ह्यतद्यर्वाणो भृगूत्तमाः ॥ १० ॥

पश्यन्तीति । ह्यस्यस्वामीयमेक देह त्वज्ञा देहान्तर गच्छतीति सुपर्णोपमम्, सुपर्ण 'पिप्पल कर्मफलमश्नाति, त पिप्पलाशन, वस्तुहृष्ट्या उदासीन, स्नातकाध्वर्यव 'हवेत्' होमात् पश्यन्तीत्यन्वय । बहेदिति पाठे, तानिय 'बहेत्' निर्वहेत् योग चेमादिनेति व्याख्येयम् । हवे इति पाठे, हवन कर्मणि । हयेदिति पाठे, तानिय बर्हयेत् । हये इति पाठे, 'हय' अश्व तदुपलक्षिते अश्वमेध कर्मणि ॥ ८ ॥

आध्वर्यव फलमुक्त्वा होत्रफलमाह शसन्तमिति । 'शस्त्रकोविदा' सपादबन्धो मन्त्र ऋक, तथा केवलया स्तुति शस्त्रगीयमानया तथा स्तुति स्तोत्रम् "ऋग्भि शसन्ति, यजुर्भि शसन्ति, सामभि शसन्ति" इति यास्कवचनात् । यस्मै 'कोविदा' कुशला, फल पूर्वोक्तमेवानुसन्धेयम् ।

सर्वत्र सामगाना व्यापारमाह, रथन्तरे इति । रथन्तरे गोयते हृष्टत्साभि गोयते सामगैर्दोग्धीति श्रेय । किं बहुना, सप्तैवैते च सामभेदा गोयन्ते इति विपरिणाम । रथन्तर हृष्टत्साम, वैरुष्य, वैराज, महानास्त्री, रिवती, वामदेव्यम्, इति सप्त सामानि । दोग्धी फल पूर्वोक्त ददातीति श्रेयम् ॥ ९ ॥

अथर्वशा व्यापारमाह, मन्त्रेति । मन्त्राय उपनिषदश्च

ब्रह्मचारी च ब्राह्मण स्वाम्भोष्यपलितस्तथा ।
 अनङ्गान् रोहितोच्छिष्टः पठते भृगुविस्तरे ॥११॥
 कालः प्राणस्य भगवानात्मा पुरुष एव च ।
 शिवो भवस्य रुद्रस्य ईश्वरः पुरुषस्तथा ॥ १२ ॥
 प्रजापतिर्विराट् चैव पार्थिवाः सस्त्रिलमेव च ।
 स्तूयते मन्त्रसंयुक्तेरघर्व-विहितैर्विभुः ॥ १३ ॥
 तं षड्विंशकमित्येके सप्ताविंशमथापरे ।
 पुरुषं निर्गुणं साङ्ख्यमथर्षाणः शिरो विदुः ॥१४॥
 चतुर्विंशति-सङ्ख्याकमव्यक्तं व्यक्त दर्शनम् ।

मन्त्रोपनिषदम् उपनिषदशब्दोऽकारास्तो नपुंसकमस्त्रि ।
 'मन्त्र' सङ्ज्ञापम् ॥ १० ॥

भार्गव प्रत्यामां विषयमाह, ब्रह्मचारीत्यादि साक्षिदाभ्याम् ।
 तर्ह्येतद्विरूपयेन भगवतो निरूपणमित्याशङ्क्याह, स्तूयते इति ।
 'अघर्वविहितै' अघर्वप्रतिपाद्यैरर्थे । 'विभु' ईश्वर परमात्मा,
 षड्विंशकं धौराणिका, सप्ताविंशं तद्देवा एव

“मात्रा भूतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरहङ्गति ।

महान् प्रधानं तत्त्वानि षड्विंश परमेश्वर” ॥ इति ।

चित्तेन साक्षिन्ने सप्ताविंश इति साङ्ख्ययते । अथेति ।
 'साङ्ख्य' ग्राम, तत्सम्बन्धी साङ्ख्य संज्ञानगम्यमित्यर्थ ॥११-१४॥

चतुर्विंशति साङ्ख्याकमिति । कपिला चतुर्विंशति साङ्ख्याक
 मन्तुवन्, तदुपरितनं पञ्चविंशकमित्यर्थ । तदुक्तम्,—

“मूल प्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृति विजतय सप्त ।
 षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्म विकृति मुख्य” ॥ इति ।

अद्देत हैतमित्थितत्तिधा तं पञ्चधा तथा ॥ १५ ॥
 ब्रह्माद्यं स्थावरान्तश्च पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषः ।
 तमेकमेव पश्यन्ति परिशुद्ध विभुं द्विजाः ॥ १६ ॥
 यस्मिन् सर्वमिदं प्रोत ब्रह्म स्थावर-जङ्गमम् ।
 तस्मिन्नेव लय यान्ति बुहुदाः सागरे यथा ॥ १७ ॥
 यस्मिन् भावाः प्रलीयन्ते लीनास्या व्यक्ततां ययुः ।
 नश्यन्त व्यक्ततां भूयो जायन्ते बुहुदा इव ॥ १८ ॥
 देवज्ञाधिष्ठितश्चेव कारणैर्व्यञ्जयेद्बुधः ।
 एवं सहस्रशो देवं पर्येक्षन्तं पुनः पुनः ॥ १९ ॥

स्वयम् 'अद्यात्तान' अप्रत्यक्ष 'व्यक्तदर्शन' व्यक्तस्य जगतो
 भासकम्, अद्देत वेदान्तिन, हैत काणादय, त्रिधा गुणभेदेन,
 पञ्चधा तु भूतभेदेन, "स एकधा भवति, त्रिधा भवति, पञ्चधा
 भवति, सप्तधा, नवधा, पुनर्यैकादश इति श्रुत्यन्तरात् ॥१५॥

'द्विजा' वैश्वर्णिका वैद्विद । ब्रह्मेति ब्रह्मकार्यं स्थाव
 रादि तस्मिन् प्रोत तमेव यद्देव पश्यन्तीत्यन्वय । लय
 यान्ति सर्वे भावाः 'लीनास्या' लीनम् आस्य सुख हारमपि
 यालक्षणं येषां ते तयोला । यस्मिन् प्रोता सन्ती व्यक्तता
 'ययुः' गता पुनर्यश्यन्ते नश्यन्ति भूयश्च व्यक्तता 'जायन्ते'
 जनयन्ति अन्तर्भावितस्थान्तात्वात् सकर्मक, गच्छन्ति वा ।
 हि कथने सृष्टिप्रलययोरभ्यासं ज्ञापनार्थम् ॥ १६—१८ ॥

क्षेत्रज्ञेन अधिष्ठित शरीर, 'कारणै' अनुमिति कारणै
 हेतुभिः विमतत्वेनाधिष्ठित क्रियावत्त्वाद्द्रव्यादियदित्वादिभि
 ,अञ्जयेत्' लक्षयित, 'बुध' पण्डित । एवं सहस्रशं पर्येक्षन्तं

किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं ? किं
तद्दानं ? को वा ध्याता, ? कश्चिद्देवः ? इति ।
अथैभ्योऽथर्वा प्रत्युवाच, भोमित्येतदक्षर-
मादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यम् ।

सर्वार्थसिद्धिदं शिवमाराध्य विभूत विघ्नघातो भगवन्महे
श्वरपूजनेन विभूताखिल कल्पपो देशिकं चुरियोक्तं मार्गण
साधित यमादि प्रत्याहारान्तं योगाङ्गधारणा पूर्वकं ध्यानपद्य
मारुरुचुः सर्वोन्नयोगे मन्त्रस्थापत्वात् सर्वमन्त्र शिरोमणि
प्रणवमवयवम् स्वरूपतय निर्णय ध्याने विनियोक्तुं पुनः
प्रकृत तमेवानुसन्धत्ते, पिप्यन्ताद इति । अथ प्रष्टुषा त्वित्वम्
एभ्य इत्यथेऽनुयादादवसौयते । आख्यायिका तु विद्या
स्तुत्यर्था ॥ १ ॥

प्रश्नानाह, किमादावित्यादि । 'आदौ' सर्वमन्त्रादौ सर्वं
वेदादौ मुख्यत्वेन च प्रयुक्तं, ध्यायते यत्तदिति व्युत्पत्त्या
'ध्यान' ध्येय 'ध्यायितव्य' ध्यानाहंश्च किमित्यर्थं । अथ
छान्दोग्यसिद्धवत् इट् । प्रथमप्रयुक्ती ध्येयस्य मन्त्र क इति
प्रथमप्रश्नार्थं । किं तद्दानमिति । 'तस्य' ध्यातव्यस्य मन्त्रस्य
किं ध्यानमिति द्वितीयं प्रश्नं । को वा 'ध्याता' अधिकारी
इति तृतीयं । कथं 'ध्येय ईश' इति चतुर्थं । 'चित्' इति
वितर्कं, को देवो ध्येयः ? इति विचार्यं षष्ठ्यमित्यर्थं ।
इति गच्छ प्रश्नसमाप्तिः ।

आयस्योत्तरमाह, भोमित्येतदक्षरमिति । सर्वस्य षष्ठ
व्यस्य मन्त्र वाङ्मनादेर्देवता ध्यानस्य च 'आदौ' प्रथमं प्रयुक्तम्
'आदौ' ईश्वरं वाचकत्वेन प्रतिनिधित्वेन वा प्रयुक्तमित्यर्थं ।

रुचिरा भास्वती स्वभा,

प्रथमा रक्ता ब्राह्मी ब्रह्मदेवत्या । द्वितीया
शुभा रौद्री रुद्रदेवत्या । तृतीया कृष्णा विष्णु-
मती विष्णुदेवत्या । चतुर्थी विद्युन्मती सर्ववर्णा
पुरुषदेवत्या । स एष ह्योद्धारश्चतुष्पादश्चतु-
शिराः ।

पाठेऽपठितत्वात्, अन्यथा पादाद्यत्वार इत्यत्र छन्दामि चत्वा
रीति च पठेत्, वर्णावसानत्वाच्चाहंमात्रा तुय्या, अत्र वर्ष
धर्मो अन्दसोऽसम्भवात् । नारसिंहे तु विराडित्यपि पठित,
तत्र श्रौपचारिक छन्दस्त्व' बोध्यम् । एकच्छपिर्नामान्नि ।

सूत्रावस्थितायान्तु मात्राया ध्यानमाह, रुचिरिति ।
'रुचिरा' रस्या 'भास्वती' दीप्तिमती 'स्वभा' चान्यनिरपेक्ष
प्रकाशा ।

इदानीं मात्राणां वर्णानाह, प्रथमेति । रक्ता वर्णेन सृष्टि
हेतुत्वेन राजसत्वात्, 'ब्राह्मी' ब्रह्मवती, अग्रे विष्णुमतीत्युक्त
त्वात् । ब्रह्मा देवतापि तटस्यो भविष्यति, न सम्बद्ध इति
शङ्कानिरासाय ब्राह्मोत्युक्तम् । 'शुभा' शुक्ला चन्द्रसदिभा
'रौद्री' नित्य सविहितरुद्रा, 'पुरुष' इक्ष्वरः ।

यद्यपि ब्रह्मविद्यापनिषदि अकारादोना क्रमेण ब्रह्म
विष्णु रुद्रा देवता उक्ता, तथा तृतीया मात्रा "मकारश्चाग्नि
सहाशा विधूमो विद्युतापम " इत्युक्तम्, अत्र तु ब्रह्म रुद्र
विष्णवो देवता उक्ता तथा तृतीया मात्रा च कृष्णा उक्ता
इति विरोधः । तथा अथर्वशिरसि "था सा द्वितीया मात्रा
विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन" इति देवता वर्णविपर्ययास उक्त,

चतुर्थ्यर्धमात्रा स्थूल-ऋक्ष दीर्घ भुतः ॥

शोमोमोमिति त्रिकृताद्यतुर्थं शान्तात्मा
भुतप्रयोगे नसममित्यात्मज्योतिः सकृदावर्त्तव्यः ।

तथापि षष्ठतो ब्रह्मादीनां त्रयाणामेकरूपत्वादुपासनाङ्गत्वेन
फलभेदाय तत्तद्गुणोपादानम् । एतेन वर्षभेदाऽपि परिहृतः,
ध्यानभेदेन फलभेदात् अतएव कात्यायनिरुद्रोपनिषदि
महीश्वर महाशिव शिवा शिवं प्रति प्रणव वर्षत्रये देवा
उक्ता , आगमेषु क्वचित् मातृकादिभेदेन एकस्या एव देव
तायास्त्रिधा ध्यानसूक्तम् वास्तवस्थितिस्त्वत्रैव पश्यति,—

“ब्रह्मा विश्वस्य रुद्रस्य ईश्वर शिव एव च ।

पञ्चधा पञ्चदेवत्व प्रणव परिपठ्यत” ॥ इति ॥

कल्पभेदेन वा ब्रह्मादीनामुत्पत्तिक्रमे भेदः । चत्वार
'पादा अकारोकार मकारादिमात्रा विश्वमेवैव प्राप्त तुरीय
अक्षरा यस्य, स चतुष्पादः, चत्वारि 'शिरामि उत्तमाङ्गानि
सुखस्वानीयानि अन्नयो यस्य, स चतु शिराः । अकारादीना
पादत्व प्राथम्यात्, सूर्यधर्मोऽयत्वाच्च अग्नीनां सुखत्व
सुखादग्निरजायत” इति श्रुते अग्ने सषट्क सुखत्वादस्य
निर्दिष्टत्वाच्च द्रष्टव्यम् ।

स्थूल रूप त्रिधा विभक्त सूक्ष्म पृथक् कराति, चतुर्थीति ।
चतुर्थ्यर्धमात्रा नादमञ्जरा सुममवारः । स्थूले विभागमाह
स्थूलेति । यः स्थूल वर्षकूटरूप प्रणव स ऋक्ष दीर्घ भुत
उद्देश्य विधेयवारपि शिगपथविशेषत्वमात्र विधेयता समाप्तः ।

ऋक्षादीनां स्वरूपमभिनीय दशयति शोमोमामिति ।
प्रथम एकमात्र, द्वितीयो द्विमात्र, तृतीयस्त्रिमात्र इत्यर्थः ।

स एष सर्वान् प्राणान् सकृदुच्चारितमावः,
स एष ह्यूर्ध्वमुत्क्रामयतीत्योद्धारः ॥ १ ॥

प्रणवः सर्वान् प्राणान् प्रणामयति नामयति

नन्वेवं उच्यो नास्तीति कथं उक्तं शोद्धारः ? नैषः दोषः,
पार्श्वदशुतिरियम्, यथा तत्रभवतां नारायणीयानां भुजात
पय अथ स्तुत अर्धर्षो ओम् अतिः सुतमिति व्याकरणात्
सिद्धे प्रयोगे तस्य उच्यत्वं नास्तीत्यर्थः इति विरक्त इत्यभि-
नीय तस्योपसंहारः ।

चतुर्थः पाठः क्व वर्तते ? अत आह, इतप्रयोगे इति । वर्तते
इति शेषः, तद्वैवाभिव्यक्तत्वात् ; 'नसमम्' अनुपमं रूपम्
'इति' हेतोः आत्मज्योतिस्तत् । विरम्यमाण-घण्टानादाद्युप-
मापि न भवति, ततोऽप्यतिशुद्धत्वात् । 'मङ्गदावर्तव्यः' सकृ-
दावर्तयितव्यः अनाहत-शब्दरूप इत्यर्थः । यदा मङ्गदिभागः
तदापि कुतो भवतीति चेत् ? शून्यतां, निर्विशेषत्वात् पूर्वा-
परविभागे भेदकाभावात्, तथा निर्विशेषत्वात् पूर्वापरान्तौ
भेदकाभावात् सकृदावर्तव्यः शब्दत्रयमञ्जः ।

स एष इति । वर्णित-प्रणवस्योपसंहारः । शोद्धारः-शब्दस्य
प्रवृत्ति-निमित्तमाह, सर्वान् प्राणानिति । 'प्राणाः' दशवायवः ;
तान् ममनस्कान् साग्नौन् षट्चक्र-भेदनेन सुषुम्णाद्वारिण
भूतानमानयतीत्यर्थः । पुन स एष इत्यनुवाद आदरार्थः ।
अनेकार्थत्वान्विपातानाम् । ओमित्यूर्ध्वभावे ऊर्ध्वान् प्राणान्
प्रणयति उच्यते इत्युच्यते इति शोमिभिरवश्यं ध्येय इति-
भावः ।

तस्य नामान्तरमाह, प्रणव इति । प्रणवशब्द-निमित्त-

वै; तस्मात् प्रणवद्यतुर्षावस्थितः इति वेद-
देवयोनिः, धियायेति सन्धर्त्ता सर्वेभ्यो दुःख-
भयेभ्यः सन्तारयति ।

तारणाद्यानि सर्वाणीति विष्णुः सर्वान्
जयति, ब्रह्माष्टइत् सर्वकारणानि सम्प्रतिष्ठाप्य
ध्यानात् ।

साह, सर्वाणिति : 'प्रणाम' मन्त्रजापादन, नामन भगम्भा
यापादनम् । चतुर्षा यतोऽवस्थित, ततश्चतुर्षा वेदानां
देवानाञ्च योनिः, अनेन क्रमिण पूर्वतापि वेदायत्वारो देवा-
यत्वार इति पाठेन भवितव्यम् । साम्प्रदायिकैर्निघण्टो विधेय ।

किं तद्वशानमिति यत् पृष्टं, तदुत्तरं निगमयति, धिया-
येति । धा धातो रूपं, धातव्या धारणीया यादादयो युद्धरा
न त्याज्या ध्यातव्या इत्यर्थः । धारणस्या फलमाह, सन्ध-
र्त्तति । 'सन्धर्त्ता' एव हि पादादीनां धारयिता तारयति
आत्रितान्, स्वस्य किं वक्तव्यम् ।

को ध्याता ? इति प्रश्नं ध्यात् ब्रह्म विष्णु मिटर्गंभोजर
यति, तारणासागोति । 'तारणेन' आत्रितानां दुःखमयाप
नयनेन 'सन्धर्त्ता', अष्टव्ये निष्ठा, आन्दनो जन्धमाव,
प्रस्थानि अभिभूतानि दुःखमयानि सर्वाणि 'इति' इती
विष्णुः सर्वान् 'जयति' अभिभवति देव्यादीन् । अथवा 'तार
णात्' तारकात्वात्तेतो 'तानि' पादादीनि सर्वाणीति पूर्वोक्त
प्रकारेण विष्णुर्ध्यातव्यमिति शेषः ।

ध्यानफलमाह, सर्वान् जयतीति । अथ ब्रह्मापि 'अष्टइत्'
एवम् गतवान्, कणात् ? 'सर्वकारणानि' सर्वेन्द्रियाणि

विष्णुर्मनसि नादान्ते परमात्मनि स्थाप्य
ध्येयमीशान प्रध्यायन्तीशा वा सर्वमिदं प्रयुक्तम् ।

ब्रह्म विष्णु-रुद्रेन्द्रा, सम्प्रसूयन्ते सर्वाणि
चेन्द्रियाणि सहभूतानि, कारण सर्वमैप्रवर्त्य
सम्पन्न शिवमाकाश मध्य ध्रुवस्थम् ।

‘मभतिष्ठाप्य’ स्वीरौकृत्य ध्यानात्, विष्णु ब्रह्मणोर्ध्यानकथनेन
तत्फलार्थी ध्यातेत्युक्तं भवति ।

कथितेय १ इति चतुर्थमुत्तरयति, विष्णुर्मनसीति ।
नादान्ते शक्तिद्वारा गान्ते ब्रह्मणि, प्रणवो हि पञ्चकूटात्मक
अकाराकार मकार विन्दु नादात्मक तत्र नादान्ते परमात्म
स्थाने ‘स्थाप्य आराप्य ‘ध्येय’ ध्यानाचितस ईशान मनसि
विष्णु ‘प्रध्यायन्ति’ प्रध्यायतीत्यर्थः । यच्चन अत्ययोऽन्येषा
मपि ईशस्य ध्ययत्वसूचनाय ।

ननु अन्यान् देवानपहाय ईशान एव किमिति ध्येय ?
अत आह, ईशा वेति । वा शब्द एवार्थः, ईशैव सर्वमिदं प्रयुक्तं
नान्यतः ।

ननु भवतु सर्वं प्रयुक्तं, न तु ब्रह्मादय इत्यत आह, ब्रह्मेति ।
‘इन्द्र’ मघवा, एते चत्वार ईशा ‘सम्प्रसूयन्ते’ जन्यन्ते, सह
भूतानि, भूतसहितानि इन्द्रियाणि ईशा सम्प्रसूयन्ते ।

पुन किं किमीशा प्रयुक्तम् ? अत आह, कारणमिति ।
‘कारण’ साधकतमम् उपायभूत, साधकतम सर्वमिव ईशा
प्रयुक्तमित्यर्थः, स हि प्रथमसुपायबोधक, ‘ऐश्वर्यं’ प्रभुशक्ति
सम्पन्नम् । कार्यभावात् निदर्शनाय सर्वकार्यं सूक्ष्मनाकाश
माह, शिवमिति । ‘शिव’ निर्गुण ‘मध्ये’ सर्वस्वात् ‘ध्रुवम्’

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरः शिव एव च ।

पञ्चधा पञ्चदेवतयः प्रणवः परिपद्यते ॥

तत्राधिकं क्षणमेषामास्थाय क्रतुगतस्यापि फलमवाप्नोति, क्रतुस्त्रयोदशरगतश्च सर्वज्ञान-योगध्यानानां शिव एक एव ध्येयः, शिव ओङ्कारः, सर्वमन्यत् परित्यज्य एतामधीत्य डिजो गर्भवासान्मुच्यते, गर्भवासान्मुच्यते ॥ २ ॥

इत्यथर्वशिखोपनिषत् समाप्ता ॥ १५ ॥

एकरूपेण तिष्ठति । मध्ये भुवस्त्रयम् आकाशम् ईशा प्रयुक्तं, तद्य वायुादीनामुपलक्षणं यदा सम्यग्वादि चतुष्टयं शिवस्य विग्रीयणं जन्मस्त्वशदानिष्ठस्ये ।

नादान्तपञ्चदेव सूचितां प्रणवस्य पञ्चकूटतामाह, ब्रह्मेति । 'पञ्चधा' अकारादिरूपेण ।

पञ्चात्मकस्य ज्ञाने फलमाह, तत्रैति । तत्राधिक्ये फलाधिक्यमिति न्यायात् । त्रयोदशरगतश्चेति । 'त्रयोदश' ओङ्कारपादादि ऋषे ओङ्कारगतश्च भ्यात्वा क्रतुगतस्यापि फलमवाप्नोतीत्युपपन्नम् ।

परमोपदेशमाह, सर्वमन्यत् परित्यज्येति । प्राक्तनं सम्यध्यते । ईश एव परमो ध्येय इति चतुर्थसुत्तरसुपमहरन् तदध्ययनफलमाह एतामिति । 'एताम्' उपनिषदम् अथर्वशिखा अथर्वशास्त्रम् । इति इति शूद्रनिरास । इति इति समाप्त्यर्थो, इति इति ।

ब्रह्मोपनिषत् ।

ओं शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरस भगवन्
पिप्पलाद पप्रच्छ ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे रस्ये सम्प्रतिष्ठिता भवन्ति
कथ १ सृजन्ति १ कस्यैष महिमा बभूव १ यो
क्ष्यैष महिमा बभूव, क एष १ ।

नारायणेन रक्षिता श्रुतिमाषोपजीविना ।
अष्टपद वाक्याना दीपिकाद्यैर्व शिखिके ॥
इत्यथर्वशिखीपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १५ ॥

ब्रह्मोपनिषदारभ्या ब्रह्मज्ञान प्रदायिनी ।
चतुष्षष्टा तु दशमो शमिनां हृदयह्रमा ॥ १ ॥

इदानीं चतुरस्रस्य चतुःस्थानस्य दस्यात्मनो १ निर्गुण
ध्यानसिद्धये स्वस्वरूप सर्वं ब्रह्मव्यमिति ब्रह्मोपनिषदारभ्यते,
ओं शौनक इति । 'ओम् अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि
भवन्ति, नाभि हृदयं कण्ठ मूर्ध्नेति" । तत्र चतुष्पाद ब्रह्म
विभातीति प्रथमो द्वितीयषष्ठ्यादौ पठित प्रथमषष्ठ्यादा
वपि केचित् पठन्ति, स पाठो नातिप्रयोजन, अर्थसम्बन्धा
भावात् । 'महाशाल' महत्त्व शाला वृक्षा यस्य स तथा
'अङ्गिरस गोपत अपत्यापत्यस अवाप्तरभेदोपधारात्
पिप्पलाद नामत 'पप्रच्छ पृष्टवान् ।

प्रश्नानाह, दिव्य इति । 'दिव्ये वागादिदेव निवासार्हे
ब्रह्मोपनिषदास्थाने 'ब्रह्मपुर शरीर सम्प्रतिष्ठिता भवन्ति वागा
दय कथम् १ इति श्रेय । किमाधारा वागादय शरीर प्रति
ष्ठिता १ इति प्रथमं प्रश्न । सृजन्तीत्यत्रापि कथमिति

तस्मै स होवाच ब्रह्म-विद्यां वरिष्ठां प्राणो
ह्येष आत्मा, आत्मनो महिमा बभूव ।

देवानामायुः, स देवानां निधनमनिधनम् ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे, विरजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं
यद् ब्रह्म विभाति, स नियच्छति ।

सम्बध्यते, किं बलेन स्वस्वविषयेषु ध्याप्रियन्ते ? इत्यर्थः ;
एष द्वितीयः प्रश्नः । कस्यैष महिमा ? बुद्ध्यादि-विस्तारो
जात इति तृतीयः । यो हि एक एव प्रत्यक्ष महिमा बभूव,
क एष किन्तत्त्वक ? महिम तत्त्व प्रश्नद्वारा महत एव तत्त्व
‘दृष्टं वेदितव्यमिति चतुर्थः ।

उत्तरमाह, तस्मै इति । ‘सः’ पिप्पलादयः ‘ह’ प्रसिद्धौ
‘उवाच’ परितो विद्यार्थ्ये इभाये ब्रह्म विद्यां, सर्वैरपि प्रश्ने-
र्ब्रह्मण एव पृष्टत्वात् ब्रह्मविद्येयम्, ‘वरिष्ठाम्’ अतिशयवतीं ;
प्राणो ह्येष इति । किं भौतिकः ? नेत्वाह, आत्मेति । यस्मिन्
देवाः प्रतिष्ठिता, यद्वलेन च सृजन्ति, यस्यैष महिमा, यद्य
महिम्बस्तत्वं स एष आत्मेत्यर्थः ; सामान्येनेदं चतुर्णामप्युत्त-
रम्, आत्मनः प्राणत्वं प्राणाश्रयत्वात्, अतएव तथा प्राण इति
भगवत् सूत्रम् । विशेषेण तृतीयस्योत्तरमाह, आत्मन इति ।

प्रथमस्य विशेषत उत्तरमाह, देवानामिति । ‘देवानां’
वागादीनाम् ‘आयुः’ जीवितम्, आत्मा को ह्येवान्यात् कः
प्राणायामेण ‘आत्मा आनन्दो न स्यात्’ इति श्रुतेः ।

आत्मसत्तयैव तेषां सत्तालाभात्, तदेव विदुष्यन्नाह, स
इति । ‘निधन’ मरणम्, ‘अनिधन’ जीवनम् ।

स कास्तीत्याशङ्गाह, दिव्ये ब्रह्मपुरे इति । पदार्थसुत्तर-

मधुकर-राजानं माचीकवत् । यथा माची-
केकेन तन्तुना जालं विक्षिपति, तेनापकर्षति ।
तथैवैष प्राणः यदा याति ससृष्टमाकृष्य ।

यति, विरजमित्वादि । यत् 'ब्रह्म' परमात्मा 'विमाति' प्रका-
शते तत् 'विरज' निरवद्यतत्त्व, 'निष्कल' कलाविद्याकार्यं
प्राणादि, तद्रहितम् । निषेधमुखेनोक्ता विधिमुखेनाप्याह,
शुभ्रमिति, 'शुभ्रम्' उज्ज्वल प्रकाशात्मकम् 'अक्षरम्' अश्रुते
व्याप्नोति, अश्रोतृर्षामराक्षरमिति श्रुते ।

कथं सृजन्तीत्यस्य द्वितीयस्योत्तर, न इति । 'नियच्छति'
नियमनं करोति । नियमनं बृहदारण्यके अन्तर्यामिनाह्वयि,
"यं पृथिव्या तिष्ठन् पृथिव्या अक्षर, यं पृथिवीं यमयति, यं
पृथिवी न वेद, एष त आत्मा अन्तर्याम्यसृष्ट" इत्यादि चतु-
विंशतिभिः पर्यायैर्व्याख्यातम् ।

तत्र प्रत्येकं पृथिव्यादीनां नियन्तृत्वमुक्तं, अत्र तु एकधा
इत्याह, मधुकर राजानमिति । 'मधुकरा' इन्द्रियाणि तेषां
'राजान' तदभिमानिनः जीव नियच्छति तेन सर्वाणि निय-
तानि इत्युक्तं भवति । समामान्तविधेरनित्यत्वादच् न कृत ।
एकस्य ब्रह्मनियन्तृत्वे दृष्टान्तमाह, माचीकवदिति । मच्छि-
काभिर्जीवति 'माचीक' कर्षणाभो लूताख्य कौटव्येषु,
तदत् । तद्विद्वयोति, यथेति । यथा माचीका, क्वान्दस-
मीकारस्य दोषत्व, टाप् च, लूता एकेन 'तन्तुना' लाला-
रूपेण हारेण 'जाल' स्तम्बलाय 'विक्षिपति' स्वमरीरात् बध्नि,
करोति, 'तेनैव' एकेन तन्तुना 'अपकर्षति' तत्स्थानादन्त-
र्गयति । वृत्तं,—

प्राणदेवतास्ता. सर्वा नाडाः सुस्वपे श्येना-
काशवत्, यथा खं श्येनमाश्रित्य याति स्वमाल-
यमेवं सुपुतः ।

ब्रूते, यथैवेप देवदत्तो यष्ट्यादिना ताडा-

“ऊर्णनाभियेषा तन्तून् सृजते महिरत्यपि ।

जाग्रत् स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुन ” ॥ इति ।

सूतास्थानीय आत्मा, तन्तुस्थानीय प्राण, जालस्थानीय वागादि । यथाय दृष्टान्त, तथैवेप प्राणो यदा 'याति' गच्छति, तदा मसृष्टमाक्रथ गच्छति, वागादि सद्धान् गृही-
त्वैव याति, यद्योक्तम्,—“यथा सुहृय पट्विग्र्य शङ्खून् मन्त्रि-
देभ्, एवमितरान प्राणान् ममस्त्रिददिति” ।

ननु वागाद्याकर्षणे प्राणस्य तै क सम्बन्ध ? इति प्रश्ने,
नाडीद्वारक इत्युत्तरिते, नाडीभि प्राणस्य क सम्बन्ध ? इति
शङ्का स्यात्, तामपनेतुमाह, प्राणेति । प्राणो देवता यामा-
ता प्राणदेवता 'ता' पूर्वोक्ता सर्वा 'नाश' सुषुप्त्यादय ।
यातीत्युक्तम्, तन् कदा ? इत्यपेक्षायामाह, सुस्वपे इति ।
सुतरां स्वपन 'सुस्वप' सुषुप्ति, तत्र सुषुप्तिकाले यातीत्यर्थः ।
एतत् मरण मूर्च्छादेरप्युपलक्षणम् । क्व यातीति प्रश्ने स्वान्त्य
यातीत्युत्तरम्, तत्र दृष्टान्त, श्येनाकाशवदिति । विपरस्य
यपेति । श्येनी यथा 'खम' आकाशमाश्रित्य स्वालय याति,
तथा सुषुप्त 'स्वान्त्य ब्रह्म याति ।

क्व प्रायते स्वालय ब्रह्म याति, न यत्र कुवचित् ? इति
दृष्टे उत्तरमाह, ब्रूते इति । उत्यित सन् सुषुप्तमहमस्त्राणमिति

मानो न यति, एवमिष्टापूर्त्तः शुभाशुभैर्न लिप्यते।

यथा कुमारो निष्काम भानन्दमुपयाति,
तथैवैष देवदत्त स्वप्ने भानन्दमभिधाति ।

वेद एव परं ज्योतिर्ज्योतिष्कामो ज्योतिरानन्दयते ॥

लोकान् वर्दति, तेन भानन्दं स्थानय गत, भानन्दाधागत इति प्रायते, भानन्दय ब्रह्म ।

ननु शुभाशुभेषु कर्मसु सक्तु कथमानन्दानुभव सुप्तोऽपि स्यात् । इत्याशङ्क्य शुभाशुभाभाव प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह, यथैवैष इति । यथैव एष देवदत्त 'यच्छादिना' काष्ठेनापि ताद्यामानो 'न यति' न याति कान्दसो ब्रह्म, न गच्छति न पलायते, सुप्तो तत् कस्य हेतो ? इतरानुभवाभावादित्येव तदपि कुत ? कारणाधर्माभावादेव एवमनेन निदर्शनेन 'इष्टापूर्त्त' इष्टापूर्त्तयो कर्त्ता तत्फलैर्न लिप्यते ।

ननु यथा सुप्तो दुःखहेतुरधर्मो नास्ति, तथा सुखहेतु धर्मोऽपि नास्ति, तत् कुत भानन्दानुभव ? इत्याशङ्क्य, यद्यपि धर्म हेतुक भानन्दो नास्ति, तथापि नित्यानन्दो वर्त्तते, सोऽनुभूयते इत्युत्तरिते, किं तत्र प्रमाणम् ? इति दृष्टे अनुभव प्रमाणयति, यथेति । ननु तथापि क्रोडनकादि निमित्त भानन्दो भविष्यतीत्यत आह, निष्काम इति । तदुक्तम् —

दादेव चिन्तयामुक्ती परमानन्द सम्भ्रुती ।

यो चित्तुग्धो जडो बालो यो गुणैश्च परङ्गत " ॥ इति ।

'स्वप्ने' सुप्तो ।

नन्वानन्द सुख तत् सुप्तो ज्ञानाभावेन कथं भासते ?

भूयस्तेनैव स्वप्नाय गच्छति जलौकायत् ।
यथा जलौका पयस्यं नयत्वात्मानं नयति परं
सम्यय यत् परं नापरं त्यजति, स जायद्-
भिधीयते ।

पत चाह वेद एवेति । वेत्तीति 'वेद' ज्ञानात्वेत्यर्थः । यतः
'परं ज्योतिः' परं साधन निरपेक्षम् 'आत्मज्योतिः', न हि दृष्ट-
दृष्टेर्विपरिन्वोषो विद्यतेऽविनाशित्वादिति श्रुतेः ।

ननु यद्यपि वेदस्तथापि निष्कामः कथमानन्द पश्येदत
चाह, ज्योतिष्काम इति । आत्मन्यु कामाय सर्वं प्रियं भवति
इति श्रुतेरात्मनो निष्कामत्वात् ज्योतिष्काम, सन् आत्म-
रूपं ज्योतिः 'आनन्दयते' आनन्दरूपमनुभवति सुपुत्रावन्-
कामाभावे परिमेषमिदमात्मकामत्वं विमलतः सकामं मुदय
त्वात्प्रापत् मुदयवत्, न च परमात्मनि व्यभिचारः पसतुष्य
त्वात्, आनन्दकाम आत्मकाम इति श्रुतेः यथाध्यात्मनः
सकामत्वम् ।

इदानीं चाप्रायस्यामाह, भूय इति । 'तेनेत्र' येन यथा
सुपुत्रिं गतः तेनेत्र यथाहस्य 'स्वप्नाय' स्वप्नं प्राप्नु गच्छति ।

ऋषोक्ताइदिति । 'ऋषोक्ता' यदस्य कोटविशेषः । इदानीं
त्रिहोति, षोडशिति । सा यथा 'दश' पादायम् 'दश' यत्र
पादावदेवं 'नयति' प्रापयति पादाभ्यां गच्छति, यद्वेत्ता इत्य
'आत्मानं' देहं नयति, सर्वं गच्छति तद्वेत्त्यर्थः । किं ज्ञाना +
'परं सम्यय' परम् अपेक्ष्यमानं यथादिक् यथाप्य अपिदंशं
स्यर्थः, ज्ञानार्थं धातोर्ह्रस्वम् । यदस्यर्थं, सा ददा उभर
यद्वेत्तेः पूर्वं गच्छति, पश्यत्येव चाह देहात्मानमर्थेऽत्र दुराऽऽख्या

यद्यैवै कपालाष्टकं सन्नयति, तमेव स्तन
इव लम्बते, वेद-देवयोनिः ।

यत्र जायति शुभाशुभं निरुक्तम् अस्य

सुप्तगादिरूपां त्यजति, जाग्रदाद्यालम्बैश्च स्वप्नादि त्यजति,
एव मरणे देहान्तरमालम्बैश्च पूर्वं देहं त्यजति । तदुक्तम्,—

“यथा ह्यणुजलौकैश्च देही कर्माहुगो वशः” इति । तथा,
“यथा ह्यणुजलायुका ह्यणुस्यान्तं गत्वा” इत्यादि श्रुतिषु ।

इदानीं जाग्रत् स्थानमाह, यत्परमिति । यत् ‘परम्’
उत्तरम् ‘अपर’ पूर्वं न त्यजति, अथस्वात्त्रितयानुगतं यत्र
पश्यति, स जाग्रदभिधीयते । जाग्रति हि स्वप्न सुप्तयोरप्यनु-
सन्धानं भवति । यद्वा, ‘यत्’ यत्र ‘पर’ धर्मम् ‘अपरम्’ अधर्मं
न त्यजति, शुभाशुभाधिकारी भवति, स जाग्रत् । स्वप्ने तु
कृतं शुभाशुभं न फलति ।

नन्वेकस्थानिकावस्थान्ययत्वं कथम् ? इत्याशङ्क्य दृष्टान्त-
माह, यद्यैवै इति । ‘एव’ देवदत्तादि यथा अष्टौ कपा-
लानि ‘सन्नयति’ समकालं वहति, तथा एकोऽप्यात्मा अनेका-
वस्थां वहतीत्यर्थः ।

ननु सद्बोधविकाशात्मकमवस्थात्रयं कथमेकरूपे आत्मनि ?
इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयति, तमेवेति । ‘तमेव’ आत्मानम्
आविर्भावतिरोभावस्वभावमप्यवस्थात्रयं ‘लम्बते’ श्रयति,
स्तन इव सद्बोधविकाशात्मक एकरूपा स्त्रियम्, स जाग्रदेव
‘वेददेवयोनिः’ वेदयोनिः देवयोनिश्च ।

कथं जायते जाग्रदेव वेद-देवयोनिः, न स्वप्नादिरिति,
तत्राह, यत्रेति । यत्र जाग्रति पदस्थाने अस्य देवस्य शुभा-

देवस्य, सम्प्रसारोऽन्तर्यामी, खगः कर्कटकः
पुष्करः पुरुषः प्राणो हिंसा परापरं ब्रह्मात्मा
देवता वेदयति ।

य एषं वेद, स परं ब्रह्मधाम चेतज्ञमुपैति,
स परं ब्रह्मधाम चेतज्ञमुपैति ॥ १ ॥

अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति,
नाभि, हृदयं, कण्ठं, मूर्धिति ।

शभं 'निहत्त' नितरामुक्तं शुभाशुभफलश्च वेद देवाधीनं ; तेन
ते जायदुपस्था इति भाव । नितरामुक्तमित्युक्तत्वात् स्वप्नेऽपि
क्रियामपि फलमव्यन्धो भवतीति लक्ष्यते ; अतएव स्वप्ननिमित्त
शरीरगलननाशो प्रायश्चित्त कारणं शास्त्रे । स देव 'सम्प्रसार'
सम्यक् प्रसारोऽप्यात् लोकस्थिति । 'अन्तर्यामी' अन्त स्थितो
नियच्छति प्राणादीन् । अय संवच्छतीत्यस्य उपसंशार ।
खगो देवान्तरस्थ वस्तुधाह्वित्वात्, 'कर्कट' जलधरप्राणभेद'
स एव कामितया वक्रगतिमत्त्वात् कर्कटक , पुष्कर' पृष्टि
कर एव 'पुष्कर' गमनं तद्वत् स्वच्छ 'पुरुष पुरि देहे
वसति, 'प्राण प्राणकर्ता तेन प्राण इत्यस्यै, 'हिंसा'
हिंसको हिंस्य परापरं परं कारणम्, अपरं कार्यं, शशुष
निर्गुण भेदेन वा स एव मद्रा । तर्हि किं देहिना भिद्य १
मैत्याह, चाप्तेति । चात्वा' प्राणक तेन मद्रात्मनोरभेद
इत्यर्थ । सा देवता वेदयति सवपेतमत्वात् नाभ्याऽन्तःस्थि
दृष्टेति श्रुते ।

फलमाह, य एवमिति । धाम' मर्धाधार प्रकाशात्मक
वा, 'चेतज्ञ' साक्षिणम् उपैति' स्वात्मतया प्रतिपद्यते ।

तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति, ।

जागरितं, स्वप्नं सुषुप्तं, तुरीयमिति । जागरिते ब्रह्मा, स्वप्ने विष्णुः, सुषुप्ते रुद्रः, तुरीये परमन्तरम्, स आदित्यश्च विष्णुश्चेश्वरश्च, स पुरुषः स प्राणः स जीवः सोऽग्निः सेश्वरश्च जायत्; तेषां मध्ये यत् परं ब्रह्म विभाति ।

‘पुरुषस्य’ उक्तलक्षणस्य स्थानानि, तत्र ध्याने सति शीघ्रमभिव्यक्ते । ‘नाभि’ मणिपूरचक्र, ‘हृदयम्’ अनाहत, ‘कण्ठ’ कण्ठ विशुद्धिचक्र, ‘मूढा’ आध्याचक्रम् । आधाराद्यनेक ध्यानस्थानसत्त्वेऽपि प्राशस्त्यर्थं चतुर्था गह्वरम्, यदुक्तम्,—

“आधारे प्रथमे चक्रे द्रुतकाञ्चन सन्निभे ।

नासाग्रदृष्टिरात्मान ध्यात्वा योगो सुखो भवेत् ॥

स्वाधिष्ठाने शुभे चक्रे, सम्भाणिकश्च शिखोपमे ।

नासाग्रदृष्टिरात्मान ध्यात्वा योगी सुखी भवेत्” ॥ इत्यादि ।

ननु किमेतावन्त्येव स्थानानि निर्दिश्यन्ते नाधारादीनि ? इत्यत आह, तत्रेति । ‘तत्र’ तेषु स्थानेषु ‘विभाति’ विशेषणं भाति, अल्पध्यानेन प्रकाशते ।

के पादा ? इत्यत आह, जागरितमिति । एषा पादत्वपर्याय व्यावृत्तत्वात्, धारोपितत्वेनानुत्तमाङ्गत्वात्, प्रहृत्तेन्द्रदधौमत्याच्च । ‘स’ चतुरवस्य आत्मा आदित्यादि, सेश्वरश्चेति स ईश्वरश्च । ‘जायत्’ इति ब्रह्मणो विशेषणं देदीप्यमानमित्यर्थः । ‘तेषां’ जायदादीनाम् ।

स्वयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्वर्जितम् ; न तव लोका न लोका, देवा न देवा, वेदा न वेदाः, यज्ञा न यज्ञा, माता न माता, पिता न पिता, स्रुपा न स्रुपा, चाण्डालो न चाण्डालः, पौकसो न पौकस, अमणो न अमण, पशवो न पशव, तापसो न तापस', इत्येकमेव परं ब्रह्म विभाति ।

हृद्याकाशे तद्विज्ञानमाकाशं तत् श्रुपिरमाकाशं तद्वैद्यं हृद्याकाशं, तस्मिन्निदं विचरति, यस्मिन्निदं सर्वमोत प्रीतम् ।

तस्य स्वरूपमाह, स्वयमिति । ज्योतिर्वर्जितं, किन्तु इन्द्रियादि रहितमपि ज्योतिरूपमेव, स्रुपा' पुत्रबधू, शूद्रादब्राह्मण्यं जातयाण्डाल । पौकस इति, निपादाच्छूद्रायां जातं पुकस' भिन्नं, स एव पौकस । अमण इति मोऽपि मोचजातिभेदः,

“अमणो जातिभेदे च अमणो निव्यजोविनि” । इति विश्वः ।

तं भाति ? किरूपस्य ब्रह्म ? इत्यत आह, हृदीति । 'विज्ञानं चिद्रूपम्, आकाशं स्वस्य तत् ब्रह्म । उभयोरुपस्थाशयोरविशेषमागच्छ कर्मण्य द्वयोर्लक्षणे चाह तत् श्रुपिरिति ।

मन्त्रेऽप्युक्तं—

“हृदयं तद्विज्ञानीयाद्विद्वस्वायतनं महत्” । इति ।

स्वं विभोः प्रजाः संविज्ञायैरन् ।

न तत्र देवा लोका ऋषयः पितर ईशते,
प्रतिबुद्ध. सर्वविदिति ।

हृदिस्था देवता सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिता ।

हृदि प्राणश्च ज्योतिश्च विद्वत् सूत्रञ्च यन्महत् ॥

हृदि चैतन्ये तिष्ठति ।

एतज्ज्ञानस्य जल मर्षज्ञतामाह, स्व विभोरिति । विभो
प्रजा सम्यक् ज्ञायैरन्, यस्मिन् विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञातं भव
तीत्यर्थं, यच्छान्दोग्धे, "स यदि पितृलोकं कामो भवति,
मद्गत्यादेवास्य पितरं समुत्तिष्ठन्ति, तेन पितृलोकं स मय्यधो
महीयते" इत्यादि ।

फलान्तरमाह, न तत्रेति । 'तत्र' ज्ञानिनि देवा ऋषयः
पितरश्च न ईशते, ऋषयश्चातीतो भवतीत्यर्थं । प्रतिबुद्धो यः,
स 'सर्ववित' सर्वमात्मत्वेन बुद्धवान् । न ह्यात्मन एव भयं
भवतीति हेतोः ।

विदितं वेदितव्यस्य सत्यास विवक्षुर्वाञ्छादेव पूजादिन्यागं
भाहममित्याशङ्कान्तरेव सर्वमस्तीति प्रतिपादयति मन्त्र,
हृदिस्था इति । 'देवता' ब्रह्मादयः, इन्द्रियाधिष्ठातारश्च,
'प्राणा' वागादयः, 'प्राण' मुख्यप्राण 'ज्योति' विषयप्रकाशः ।

शुद्धं ब्रह्म च सर्वमूलभूतमव्यक्तमपि हृद्येवास्तीत्याह,
विद्वदिति । मन्त्रेण रजस्तमसा परस्परसङ्गरेण नवगुणमव्यक्तं
'विद्वत्' सर्वकर्मोद्भवाद्वाह्यं नवतन्तुकञ्च सूत्रं, प्रकृतिय तन्तव,
'महत्' अव्याकृतं निष्पन्नमुपवीतम् ।

हृदि प्राणयेति मन्त्रस्य हृदोति पदं ध्याचष्टे, हृदि चैतन्ये तिष्ठतिने

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।
 आयुष्यमयां प्रतिमुञ्च शुभ यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥
 सशिखं वपनं कृत्वा वहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।
 यदक्षरं परं ब्रह्मं तत् सूत्रमिति धारयेत् ॥
 सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
 तत् सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥

सूत्रोपवीतस्य वाचक परिधानमन्वमाह, यज्ञति । यत्
 ह्याद चैतन्ये तिष्ठति यज्ञोपवीत, तत् प्रतिमुञ्चेति योज्यम् ।
 यन्मादेव ह्यदि चैतन्ये तिष्ठति यज्ञोपवीत, तस्मात् हृदयस्थो
 परि वहिर्विधाय्यमाण वैवर्णिकैरिदं यज्ञोपवीतं यज्ञोपवीत-
 स्थानत्वात् चिह्नत्वात् कायमादिसूत्रवस्त्रं वीर्यवत्तु कर्मकारणम्,
 'यस्तु' भूयात्, 'तेज' ब्रह्म वचंसादि, उभय भूयादिति पुरोधे ।
 'यज्ञस्य' विष्णा परमात्मानं 'उप' सामीप्येन 'वीत' विविध
 भाग त जीवस्वरूप 'परम्' उत्कृष्ट 'पवित्र' सर्वपवित्रभूत
 'प्रजापते' प्रजानां पालयितुं 'यत्' सिद्ध सर्वव्यवहार कारणं
 'सहजं' स्वभावभूतम्, अथवा देहिन्द्रियादिभिः सङ्गीतवत्
 'पुरस्तात्' पूर्वम् आयुष्कारम् 'अथा' येन 'प्रतिमुञ्च' सर्वतो-
 ऽविद्यादिमोक्षणं कुरु, 'यन्मम्' उच्यते कृत्वा दिविसुकृति-
 त्वये, 'परिसुञ्च' परिधेहि शिष्यवत्प्रदं 'तेज' तेज प्रदञ्च यस्तु
 तव इति मन्त्रार्थः । यय मन्त्रोऽपि ह्यदि चैतन्ये तिष्ठती-
 त्वन्यथ ।

कर्माङ्गभूत-तदुपवीतत्वानेन सञ्चासयोगमाह, सशिखं
 मिति । 'वहिसूत्र' वाज्ञोपवीतं 'बुध' विप्र, तस्यैवाधि-

तेन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
 तत् सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्व-दर्शिवान् ॥
 वह्निःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः ।
 ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
 धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ।
 सूत्रमन्तर्गतं तेषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥
 ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञान-शिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञान-यज्ञोपवीतिनः ॥
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।
 अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
 स शिखीत्युच्यते विद्वानितरे केशधारिणः ॥
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
 तैः सन्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तच्च वै स्मृतम् ॥

कारात् । सूत्रनादिति, 'सूच्यते' वेदान्तैर्निरूप्यते तत् सूत्रम् ।
 नोच्छिष्ट इति एतन्मूलनास दोषेण मस्करीति श्रुतिः ।

धानाभ्यासं विधातु वीतरागाया कर्मण्यनधिकारात्
 सरागाणामेव तदित्याह, कर्मण्यपीति । ये 'ब्राह्मणादयः' अयः
 कर्मण्यधिकृताः, वै सरागाः, तैरेव वह्निःसूत्रं सम्यक् धार्यं न
 निवृत्तैः । 'हि' यस्मात् तत् कर्माङ्गं स्मृतम्, अहि-निवृत्तौ
 अङ्गस्याप्रयोजनत्वात् ।

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतञ्च तन्मयम् ।
 ब्राह्मण्यं सकल तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥
 इदं यज्ञोपवीतन्तु परमं यत् परायणम् ।
 स विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् स यज्ञः स च यज्ञवित् ॥
 एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
 सर्वव्यापी सर्व भूतान्तरात्मा ।
 कर्माध्यक्षः सर्व-भूताधिवासः
 साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ १ ॥

निवृत्तस्य शिखा सूत्रादित्वागे प्रत्यवायाभाव यत्तु तयो
 रूपकमाह, शिखिति । 'ब्रह्मविद' वेदविद ।

वाह्योपवीतभ्यो ज्ञानोपवीति तौ विशेषमाह, इदमिति ।
 'इदं' ज्ञानाख्य यज्ञोपवीत 'यज्ञ' विश्वे आत्मा, तस्य 'उप
 वीत' वीष्टक तदाकारमिति यावत्, तत् पवित्र वाह्यापेक्षया,
 तच्च 'यत् परायण' यस्य परमयत्न स विद्वान् 'स यज्ञ' स
 विश्वे ।

यज्ञाभेन विविधत्वभ्यो निवृत्त, यत्प्रसादादित्य चक्षुराप्तम्,
 मृत्सुखाच्च निष्क्रान्ति, त प्रेष्ठतम मन्त्राभ्या स्तीति, एक
 इति । एकस्य सतो नानाभूतेषु स्थितिरलौकिको धर्म । न च
 सत्त्वादी दृष्टत्वात् लौकिक इति वाच्यम्, तत्स्वरूपातिरिक्तस्य
 सत्त्वादेरनभ्युपगमात् । 'सर्वव्यापी' एकस्य सत सर्वव्याप्ति
 रित्यद्भुतम्, 'सर्वभूतान्तरात्मा' एकस्य सर्वभूतान्तरत्वे दृष्टान्तो
 नास्ति, 'कर्माध्यक्ष' तत्फलदाता, 'सर्वभूताधिवास'
 सर्वावस्थास्वायत्वाव्यभिचारात्, 'साक्षी साक्षादीयते,

एको मनीषी निष्क्रियाणां बहूना-
मेक सततं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति धीराः

तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ७ ॥

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवद्योत्तरारणिम् ।

ध्यान-निर्मयनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निरगूढवत् ॥

तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिः

आपः श्रोत.स्वरणीषु चाग्निः ।

एवमात्मात्मनि शृङ्घतेऽसौ

सत्येनैनं तपसा येऽनुपश्यन्ति धीराः ॥

न त्विन्द्रियादिव्यवधानेन । चेता इति, चित्तेरणिष्, चेतयिते
त्वयं । अथवा, श्रुतियादि मध्ययनकर्त्ता, 'केवल' सजातीय
भेदशून्य, 'निर्गुण' अद्वितीयत्वात् ॥ १ ॥

'एको मनीषी' असाधारण पण्डित, अनेन ज्ञानशक्ति
रुक्ता । निष्क्रियाणां बहूना मध्ये 'एक' क्रियावान्, निर्धा-
रणस्य सजातीयापेक्षत्वात् । अनेन क्रियाशक्तिरुक्ता । 'एकम्'
आत्मान सतत यो बहुधा करोति नायित्वात् 'आत्मस्य'
बुद्धिश्च, 'धीरा' धीमन्ता 'शाश्वती शान्ति' मोक्ष, न 'इतरे-
षाम्' उक्तसाधन रहितानाम् ॥ २ ॥

आत्मान बुद्धि, निगूढवत् असूकानिच्छितेन तुल्य स्थित देव
'पश्येत् साक्षात् कुर्यात् ।

'आत्मा' ईश 'आत्मनि' बुद्धौ 'सत्येन' वाग्नियमिन
'तपसा' शरीरनियमेन ।

जर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते सहरत्त्वपि ।
 जायत स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुन ॥
 पद्मकोश प्रतीकाश शुषिरञ्चाप्यधीमुखम् ।
 हृदय तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतन महत् ॥
 नेत्रस्थ जायत विद्यात् कण्ठे स्वप्न विनिर्दिशेत् ।
 सुषुप्त हृदयस्थन्तु तुरीय मूर्ध्नि सम्यितम् ॥
 यदात्मा प्रज्ञयात्मान सन्वत्ते परमात्मनि ।

‘जायत जीव यथा स्वप्नदशा गच्छति, तथा पुन स्वप्नादागच्छते जापद्मः गच्छति ।

हृदये ध्येयत्वात् हृदयलक्षणमाह, पद्मेति । सुषुप्ते ‘शुषि विस्मम् भ्रम्यान्ति तत् ‘अधीमुख कदलीकोपयत् ‘हृदय मांसमयं पद्म तजज्ञेय तदेव ‘विश्वस्यायतन सर्वस्य स्थानम् । ननु कथं सूक्ष्मे विश्वं भातीत्यत आह, महदिति ।

ननु विरोध, अतएव केचित् शून्यं तस्य प्रतिपत्ता’ अपरं ज्ञानस्यैवास्तरत्वात् साकारं ज्ञानम् अनिर्वचनीयं विश्वमित्याचार्यैः, वटवीजन्यायमपरं, अस्तुतस्त्वं त्वं को देव एव प्रातुमर्हतीति अनुभवस्तु हृदयं अस्तुमात्रस्यास्ति बहिः स्थं मध्यन्तरेव भाति, अस्तु शून्यानां न किञ्चिद्भाति अताऽनु भवाद् गृहीतया नृत्या हृदयस्य महत्त्वं सिद्धम् ।

अवस्थाविशेषे पुन स्थानभेदमाह, नेत्रस्थमिति । हृदयस्थमिति । पुरीतति स्थित तुरीयमिति । यदुक्तम् —

‘मनसा मह वागीगा भित्वा ब्रह्मागमं चयात् ।

परायतं ब्रह्माधीधो विद्यान्ति तत्र कारयेत्’ ॥ इति ।

तेन सन्ध्याध्यानमेव, तस्मात् सन्ध्याभिवन्दनम् ॥
 निरोदका ध्यानसन्ध्या वाक् काय क्लेशवर्जिता ।
 सन्धिनी सर्वभूताना सा सन्ध्या ह्येकदर्शिडनाम् ॥
 यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दमेतज्जीवस्य य ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥
 सर्वव्यापिनमात्मानं घोरि सर्पिरिवार्पितम् ।
 आत्मविद्या तपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥
 सर्वात्मैकत्वं सारेण तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ।
 तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥

तृतीय. खण्डः ॥ ३ ॥

ब्रह्मसंहितावेदे ब्रह्मोपनिषत् समाप्ता ॥ १६ ॥

तद्ब्रह्मणमेव सन्ध्यात्वाह, यदेति । 'निरोदका' निर्गमनाम
 मन्तादुदकं यस्यां सा, तथा 'सन्धिनी' एकत्वबोधिका,

आनन्दम् आनन्द 'यत् एष' 'यम् आनन्दं ज्ञात्वा
 मुच्यते । यमित्यस्य विशेषणद्वयं सर्वेति ।

इदानीमेतद् ग्रन्थस्य नाम निर्वक्ति आत्मेति । ब्रह्मा आत्मा
 यस्य उपनिषत् विद्या सैव तपः, "यस्य ज्ञानमर्थं तपः" इति
 श्रुते तस्य 'मूल' परं कारणम् अथ ग्रन्थ इत्युपचारात् ग्रन्थो
 ऽपि ब्रह्मोपनिषदित्यर्थः । तदस्माच्चिरुक्तग्रन्तरमाह, सर्वेति ।
 सर्वं ब्रह्मोपनिषद्ग्रन्थं ज्ञानं यस्यां सा ब्रह्मोपनिषदित्यर्थः ।
 चिरुक्तिं समाख्यया, इति शब्दश्च तद्ग्रन्थोक्तः ।

प्राणाम्निहोत्रोपनिषत् ।

श्रीम् अघातः सर्वोपनिषत्सारं संसारज्ञान-
मधीतमद्रसूत्रं शारीरयज्ञं व्याख्यास्यामः ।

अस्मिन्नेव पुरुषशरीरे विनाप्यग्निहोत्रेण,
विनापि साध्ययोगेन संसार-विमुक्तिर्भवतीति
स्वेन विधिना अन्न भूमौ निक्षिप्य, या श्रीपधयः
सोमराज्ञीरिति तिसृभिः, अन्नपत इति द्वाभ्या-
मनुमन्वयते ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजोविना ।

अस्यष्टपद वाक्यानां ब्रह्मोपनिषदीपिका ॥

इति ब्रह्मोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ १६ ॥

प्राणाम्निहोत्रोपनिषत् चतुःपञ्च-विराजिता ।

एकादशी शौनकीये सारभूता हि सर्वतः ॥ १ ॥

अनु विरक्तम्यापि देहव्यतये अघादनमावश्यकं तच्च
सुक्तावनुपयुक्तत्वात्तन्वयकं व्यादित्यागद्वयं उपासनया गार्थक
त्वाय अग्निहोत्रोपनिषदारभ्यते, अघात इति । 'संसारज्ञान'
समगरो हेयतया ज्ञायतेऽनेनेति, अघीत धेदेषु, अघमेव 'घव'
साधनं यद्धिन्, 'शारीरयज्ञ' शरीरे भयं यज्ञम् ।

परंपरानार्थमादौ फलमाह, अस्मिन्निति । 'स्वेन' एव्यघो-
ज्ञेन, अन्नं भुमाविति न त्वन्तरिक्षे, यदादावन्नपादमारोप्य-
मित्यर्थः । यदा व्याध्नुतिभिर्बन्धितव्यं भूमौ दधेत्यर्थः ।

या श्योषधयः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविलक्षणाः ।
 वृहस्पति प्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥
 या फलिनीर्या अफला अपुष्या याश्च पुष्यिणी ।
 वृहस्पति प्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वहसः ॥
 जीवलां नधारिषां मा ते वध्नाम्योपधे ! ।
 यातयापुरुषहराद्य रक्षांसि चातयात् ॥
 अन्नपतेऽन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुष्णिगः ।
 प्रप्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥

सोमराज्ञीति । सोमो राजा यासा ता सोमराज्य इत्यर्थे
 ता 'न अस्मान्' अहस पापात् मुञ्चन्तु इत्यन्वयः । 'शतम्
 अनेकजातीया, 'विलक्षणा' रोगाद्यपनयना । तयो कर्म
 धारय । वृहस्पतिना 'प्रसूता' दर्शितवोर्या ।

'जीवलां जीव लाति आदत्ते मा विषीषधिरित्यर्थः, ता
 'नधारिषा' हर्षाजननीम् उद्देग कारिणी, यथा लाङ्गली
 गृहोपरि निक्षिप्त्वा कलह करोति कुटुम्बिना, तादृशी, हे
 'श्योषधे । हे इनमन्त्रे । 'ते तव त्वत्सम्बन्धिनी त्वत्सामिका
 ता 'मा वध्नामि न स्त्रीया करोमि । 'उपहरात् उपहरत्,
 रक्षांसि च अप 'आतयात् आयात् आगतानि बुर्ध्यात्, ता
 मा वध्नाम्योत्यन्वयः ।

'अनमीवस्य न अमोय पाप यन्त्र 'शुष्णिग तेजस्विन ।
 "शुष्म तेजोऽर्कयोस्तम्" इति विश्वः । प्रप्रदातारं "प्रथ
 सुषोद पाठपूर्वम्" इति प्रथमस्य द्विभाषः । 'तारिष तारय
 कर्तृलोक नय, 'ऊर्जम् अयं दत्तमा 'न अस्मभ्य 'धेहि' देहि

श्रीं यद्ब्रह्ममग्निर्वह्नुधा विरादि
रुद्रैः प्रजग्धं यदि वा पिशाचे ।

सर्वं तदीशानो अभयं कृणोतु शिवमीशानाय स्वाहा ॥
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुख ।
त्वयज्ञस्त्वब्रह्मा त्वरुद्रस्त्वविष्णुस्त्ववपट्कार ॥
आपो ज्योतीरसोऽमृतब्रह्म भूर्भुवस्वरो नमः ।
आप पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वीं पूता पुनातु माम् ।
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्व्रह्मपूता पुनातु माम् ॥
यदृच्छिष्टमभोज्यञ्च यदा दृश्यरितं मम ।
सर्वं पुनन्तु मामापो अमताश्च प्रतियहन् ॥

“दुधाञ्जलि धारणे पुष्टौ दाने” इति वीषदेव । ‘द्विपदे मनुष्याय ।

‘विरादि विद्विर्विरोधि विराडेषाञ्च रुद्रैरिति । रुद्र पिशाचादिभ्यो यजमानेनार्पितमित्यर्थं सर्वं ‘तत् अथम् ईशान परमात्मा अभय भयाजनकं ‘कृणोतु करात् तदर्थम् ईशानाय स्वाहा आहुतिं ददामीत्यर्थः ।

जठराग्ने प्रार्थना, अन्तरिति ।

अपार् प्रार्थना, आपो ज्योतिरित्यादि । ॐ आप । सूर्यं ज्योति आदिश्रुत्या स्य, ताभ्य श्रीं नम इत्यन्वयः ।

आप पुनन्त्विति तामाभवापरो मन्त्रः । पूता मती मां पुनातु । ब्रह्मणस्पति ब्रह्मणस्पतय पृथिवी पुनन्तु ‘ब्रह्म पूता ब्रह्मभिः साधनैः पबितिता पृथिवी मां पुनातु । मम उच्छिष्टादि धर्मे तदाप ‘पुनन्तु’ ग्रीधयन्तु इत्यन्वयः ।

आपोऽमृतमस्यमृतोपन्तरणमस्यमृतञ्च प्राणे जुहोमि, अमा शिष्यान्तोऽसि प्राणाय प्राधानाय स्वाहा, अपानाय स्वाहा, व्यानाय स्वाहा, समानाय स्वाहा, उदानाय स्वाहा, इति कनिष्ठया हुल्या अङ्गुष्ठेन च प्राणे जुहोमि, अनामिकया अपाने, मध्यमया व्याने, प्रदेशिन्या समाने, सर्वाभिरुदाने, तूष्णीमेकामेकच्छधौ जुहोति । हे आहवनीये एकां दक्षिणाग्नावेकां गार्हपत्ये एकां सर्वप्रायश्चित्तीये ।

प्रथम खण्डः ॥ १ ॥

अथापिधानमस्यमृतत्वाय उपदधामीत्युपस्पृश्य पुनरादाय पुनरुपस्पृशेत् । न ते प्राणा वापो गृहीत्वा हृदयमन्वालयन् लपेत् ।

आपोऽमृतमसीति, हे आप । आप्नोतेरमन विधेय वच नातुरोधेन वा अमीत्येकवचनम् । अमा सह ङी शिष्य प्राण । 'अन्तोऽसि' अमितोऽसि भोजितोऽसि । अमगतौ भोजने शब्दे । अनामिकया इत्यादी अङ्गुष्ठ सर्वत्वान्नेति । 'एकच्छधौ अग्नी तत्ताद्वि सूर्ये' 'आहवनीये दर्शनाग्नी मुखस्ये, 'दक्षिणाग्नी' यरीराग्नी हृदयस्ये, गार्हपत्ये काष्ठाग्नी नाभिस्ये, सर्वप्रायश्चित्तीये नाभेरध स्थिते ।

'अपिधानम्' च'च्छादनम् । अनेन मन्त्रेण हिराचम्य

प्राणो अग्नि, परमात्मा पञ्चवायुभिरावृतः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो न भवेऽहं कदाचन ॥ इति ।

विश्वोऽसि वैश्वानरो विश्वरूपो

विश्वं त्वया धार्यते जायमानम् ।

विश्वन्तु त्वाहुतयः सर्वा

यत्र ब्रह्मा विश्वामृतोऽसि ॥ इति ।

महानवोऽयं पुरुषो योऽहुष्टाय प्रतिष्ठितः ।

तमहिः परिपिञ्चामि सोऽस्यान्ते अमृताय योनौ ॥ इति

एष एवात्मा ध्यायेताग्निहोत्रं जुहोमीति ।

सर्वेषामेव सूनुर्भवति ।

ततो वामेन उदकं गृहीत्वा दक्षिणेन हृदयम् 'षान्मध्य' स्पृष्ट्वा
अमृतोऽमीत्यन्त जपेत् ।

अभयमिति । सर्वभूतेभ्योऽभयं भवेत् । अहं 'कदाचन'
कदाचिदपि न भवे अपि तु भवेद्यमेवेत्यन्वयः ।

इमं हे प्रार्थने । विश्वस्त्विति । विश्वमिदं 'त्वं' तव सर्वा
आहुतयः । 'यत्र' विश्वमिदं ब्रह्मा वर्त्तते, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं
जगत् तव आहुतय इत्यर्थः । तर्हि तमपि कस्यचिदाहुतिः
स्याः ? अत आह, विश्वामृत इति । 'विश्वामृतोऽसि'
विश्वेषु नित्योऽसि ।

महानिति । 'अयं' अयं तपस्क इत्यर्थः, 'अमृताय योनौ'
निपेक्षस्थाने अमृतभावाय, अनेन दक्षिणाहुष्टाय मिक्षेत् ।

'एष' भोक्ता अहुष्टाय स्थितः, स एवात्मा ज्ञेयः । अत्रा-
ग्निहोत्रं बुद्धिः कर्तव्येत्याह, ध्यायेतीति । 'सूनु' जनकः

अथ यज्ञपरिवृतयाहुतीर्हीमयति स्वे शरीरे
यज्ञं परिवर्त्तयामीति, चत्वारोऽग्नयः ; ते किं
नामधेयाः ? । तत्र सूर्योऽग्निनाम सूर्य्यम-
ण्डलाकृतिः सहस्ररग्निभिः परिवृत एककृषि-
भृत्वा मूर्धनि तिष्ठति । यस्मादुक्तो दर्शनाग्नि-
नाम चतुराकृतिराहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति ।

शारीराग्निनाम जराप्रणुदा हविरविस्कन्दति ।
अर्द्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निभृत्वा हृदये तिष्ठति ।

सोता, सूर्त इति व्युत्पत्त्या, न तु रुढ्या "सुनु पुत्रेऽनुले रवौ
इति विश्वाम्ने । यद्वा 'सुनु पुत्र यथा पितुस्तर्पक, एव
सर्वेषा तर्पको भवतीत्यर्थ ।

यज्ञपरिवृते इति । यज्ञपरिवर्त्तनाय, सम्पदादित्वात्
क्विप् । 'अथ अग्निहोत्रबुद्धयन्तरग अधिकारप्राप्ती आहु-
तयो यास्या यज्ञबुद्ध्या 'होमयति' मुखे क्षिपति यज्ञ परि-
वर्त्तयामीति बुद्ध्या । चत्वार इति । पञ्चमस्य प्रायश्चित्तीयस्य
षमार्वात्रिकत्वात् ।

उपामनार्य नामानि पृच्छति, वे इति । यस्मादुक्त इति
पूर्वेण सम्भ्रजते, यस्मात् सूर्ये भस्त्रदनाधिष्ठानेति वेदेषु
उक्त । तदधस्तनमग्निमाह, दर्शनाग्निरिति । 'चतुराकृति'
चतुरसाकृति । मुखे इति । तदुक्तम् —

"जिह्वामूले स्थितो देवि । सर्वतेजोमयोऽनल ।

तदग्र भास्करवन्द्रस्तालुमूले प्रतिष्ठित " ॥ इति ।

दशोपाग्निमाह, शारीरति । 'शारीराग्नि' जठराग्नि

तत्र कोष्ठाग्निरिति, कोष्ठाग्निर्नामाशित-
पीत-लीङ्-खादितानि सम्यक् अपयित्वा गार्ह-
पत्यो भूत्वा नाभ्यां तिष्ठति । प्रायश्चित्तीयस्त्वध-
स्तात् स्त्रियस्त्रिस्तो हिमांशुप्रभाभिः प्रजननकस्मां ।

५ द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ज्ञानाग्निः शुभायुग्मभोक्ता, 'जराप्रणुदा' जरां प्रणुदति, कनित्
प्रत्यय । अजरो न जीवो म्रियत इति श्रुतेः । हृदये इति ।
तदुक्तम्, "हृत्तरोरुहमध्येऽग्निम्" इत्युपब्रास्य,

"विश्वाश्चिप महावह्निं ज्वलन्त विश्वतो मुखम्" इत्यादि ।

'हविः' भुक्तम् 'अविस्कन्दति' अपस्कन्दति शोपयति तद्रथं
यद्विहातीत्यर्थः ।

तत्र कोष्ठाग्निरिति य उक्तं, म निरूप्यते इति शेषः ।
प्रतिप्रातमर्थं दर्शयति, कोष्ठाग्निर्नामेति । 'अशितं' चोर्थं
'लीङ्' खेद्यम् । नाभ्यामिति । तदुक्तम्,—

"नाभिमध्ये भवत्येव भास्वरो देहनायकः" । इति ।

प्रायश्चित्तीयस्तु अधस्तादुर्ध्वं सर्वेषामिति शेषः । तदुक्तम्,—

"त्रिकोणञ्च पुरं वज्ररथो भेद्रादवस्थितम्" इति ।

स्त्रियस्त्रिस्तो यस्य वर्त्तन्ते इति शेषः । नाड्योनां बाहुस्येऽपि
सुख्या नाद्यस्त्रिय एव, इडा पिङ्गला-सुषुम्णाः । ताभिः किं
करोति ? इत्यत आह. हिमांश्विति । 'हिमांशोः' सत्ता-
टस्थ-चन्द्रमण्डलात् नाडीद्वारा च्युताभिः 'प्रभाभिः' शुक्ररू-
पाभिः 'प्रजननं' प्रजोत्पत्तिः कार्यं यस्य स', तथा पुंलिङ्गमूलं
ह्यग्निं कुण्डमध्येऽस्ति ; तेनाग्निबुण्डे पतितं यज्ज' प्रायेण

अस्य शरीरयज्ञस्य यूप रशना-शोभितस्य को
यजमानः ? का पत्नी ? के ऋत्विजः ? कोऽध्यर्ष्युः ?
को होता ? को ब्राह्मणाच्छंसी ? कः प्रतिप्र-
स्थाता ? कः प्रसोता ? को मैत्रावरुणः ? क
उद्गाता ? के सदस्वा. ? कानि यज्ञपात्राणि ?
कानि हवींषि ? का वेदिः ? का उत्तरवेदिः ?
केडा ? को द्रोणकलशः ? को रथः ? कः पशुः ?
कः धारापोता ? के दर्भाः ? कः सुवः ? का
आज्यस्थाली ? का वाघारौ ? का वाज्यभागौ ?
के प्रयाजाः ? के अनुयाजा. ? कः सूक्तवाक ?
क शंयोर्वाकः ? का अहिंसा ? के पत्नी
संयाजा ? को यूपः ? का रशना ? का द्रष्टयः ?
का दक्षिणा किमवभृधमिति ।

तृतीय. खण्डः ॥ ३ ॥

अस्य शरीरयज्ञस्य यूप-रशना शोभितस्य आत्मा

लट लिङ्गाद्येण गर्भाशय प्रविश्य प्रजा भवति, तेनाम्नी
योमात्मक शरीरमुच्यते ।

शरीरयज्ञस्य यूपेनोद्धारं रशनयाश्रया शोभितस्य उप-
करणानि पृच्छन्ते, पृथ्या चोत्तारार्थं क्वचित् क्रमेण, क्वचि-
दुत्क्रमेणानाखया दृष्टि सम्पादन एव तात्पर्यात् । 'केडा'
का इडा, ।

यजमानः, बुद्धिः पत्नी, वेदा महर्त्विजः, प्राणो
 ब्राह्मणाच्छरी, अपानः प्रतिप्रस्थाता, व्यानः
 प्रस्रोता, समानो मैत्रावरुणः, उदान उद्गाता,
 अहङ्कारोऽध्वर्युः, श्रोत्रा चित्तं, शरीरं वेदिः,
 नासिकोत्तरवेदिः, मूर्धा द्रोणकलशः, दक्षिण-
 हस्तः सुवः, सव्यहस्त आज्यस्थालो, श्रोत्रे
 आघारी, चक्षुषी आज्यभागौ, ग्रीवा धारापीता,
 तन्मात्राणि सदस्याः, महाभूतानि प्रयाजाः,
 भूतान्यनुयाजाः, जिह्वेडा, दन्तोष्ठो सूक्तवाकः,
 तालुः संयोर्वाकः, स्मृतिर्दयाच्चान्तिरहिंसा
 पत्नीसंयाजाः, श्रोङ्गारो यूपः, आशा रशना,
 मनो रथः, कामः पशुः, केशा दर्भाः, बुद्धौन्द्रि-
 याणि यज्ञपात्राणि, कर्मेन्द्रियाणि हवीषि,
 अहिंसा इष्टयः, त्यागो दक्षिणा, अवभृथं मर-
 णात् ।

वेदा 'महर्त्विज' ऋत्विजामपि ऋत्विज् संवधामुपदेष्टु
 त्वात् । सामान्य प्रश्नस्य विशेष पर्यवसायित्वात् विशेषेणो
 त्तर प्राण इत्यादिना । आत्मादीना यजमानादिसाम्य
 स्वातन्त्र्यादिना ययामश्चद्वैमूर्च्छनीयम्, 'पीता' कश्चरा 'धारा
 पीता' धाराभिरुपलक्षित पीता पावमानाप्येता, 'जिह्वेडा'
 जिह्वा इडा पात्रविशेषः, स्मृतिः, दया, चान्तिः, अहिंसा,

सर्वा ह्यग्निन् देवताः शरीरेऽधिसमाहिताः ।
 वाराणस्यां सृतो वापि इदं वा ब्रह्म यः पठेत् ।
 एकेन जन्मना जन्तुर्मीक्षञ्च प्राप्नुयादिति ।

मीक्षञ्च प्राप्नुयादिति ।

चतुर्थं खण्ड. ॥ ४ ॥

इत्यथर्ववेदे प्राणाम्निहोत्रोपनिषत् समाप्ता ॥१०॥

नीलरुद्रोपनिषत् ।

ओम् अथष्टयं त्वावरोहन्तं दिवित. पृथिवीमव. ।

चत्वार पत्नोसयाजा, 'मनो रय' मग एव रय, 'भरणात्'
 देहाख्य मत्नापनयनात्, 'अवभृथ' यजमानस्य यज्ञान्तस्नानम् ।

ननु भवन्तु यज्ञोपकरणानि, तथापि देवताऽभावे कथं
 यज्ञं स्यात् ? इत्यत आह, सर्वा हीति । यावदधिदेवत
 तावदध्यात्मं वर्त्तते, चक्षुरादीनां सूर्याद्यधिष्ठितत्वादिति
 भावः । ननु ज्ञानाभावे कथं मीक्ष ? इत्याशङ्क्य वाराणसी
 मरणं दृष्टान्तः, । दिङ्मि समाह्वर्या ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपनीविना ।

अस्यष्टपद वाक्यानामग्निहोषस्य दीपिका ॥

इति प्राणाम्नि होत्रोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥१०॥

ओं नीलरुद्रोपनिषदि षोडश्या खण्डकत्रयम् ।

श्रुतिरूपेण त देव स्तौत्यप्यमिति क्रमात् ॥ १ ॥

अस्मद्योगमुक्ता तत्काम्रदाय प्रवर्त्तक परमगुरु योगसिद्धि

अपश्यमस्यन्त रुद्र नीलश्रीवं शिखण्डिनम् ॥ १ ॥
 दिव उद्यो अवारुचत् प्रत्यष्ठाहूम्यामधि ।
 जनास पश्यते महं नीलश्रीवं विश्वाहितम् ॥ २ ॥
 एष एत्यवीरहा रुद्रो जलास भेषजा ।
 यत्तेऽचेममनीनशद् वातीकारोऽप्येतु ते ॥ ३ ॥

प्रष्ट नीलरुद्र स्तौति अपश्यमिति । 'दिवित' दिव 'पृथिवीं
 भूमिम्' 'अव अवस्तात् अवरोहन्तं त्वा त्वाम्' अपश्यमपश्य
 मिति मन्वद्रदुर्वच । अस्यन्तम्' असुक्षेपणे, सिपस्त दुष्टान्,
 'शिखण्डिन "शिखण्डो बर्हं चूडयो" इति विश्व । तयोरन्य
 तरदस्यास्ति शिखण्डी, तम् ।

दिव सखाशात् 'उद्य रुद्र 'अवारुचत् अवतीर्षवान्
 प्रत्यष्ठात् प्रतिष्ठा स्थिति कृतवान्, 'भूम्यामधि' अधिरीम्भरे
 इति, अधि कर्मप्रवचनीय, यथादधिक यस्य चेश्वर वचन
 मिति तत्र सप्तमी, भूमेरीम्भर इत्यर्थे ।

जनास आञ्जसेरसुक सम्बोधने चेति प्रथमा । 'एति
 आगच्छति, न वीरहा अवीरहा सौम्य, यहा 'अवीरानि
 पापानि हस्तीत्यवीरहा जले पास ईवो यामा ता
 जलासा, ताव ता भेषजाय, ता एतीत्यन्वय, जलक्षिताना
 मोपधोनामचेम—भिर्वैजकत्वं रुद्रसन्निधानादेव । यत् त
 तव अचेममनीनशत्, अनेन चेमकारित्वसुक्तम् ।

अस्यलाभो योग तत्कारित्वमप्याह वातीकार इति ।
 'वाति प्राप्ति, अयस्य प्राप्त करोतीति वातीकार मोऽपि
 ते तव अपूर्वसाभकार एतु आगच्छतु योग चेमकरोऽभि

नमस्ते भवभावाय नमस्ते भाममन्यवे ।
 नमस्ते अस्तु वाहुभ्यामुतो त इषवे नमः ॥ ४ ॥
 यामिपुं गिरिशन्तं हस्ते विभर्ष्यस्तवे ।
 शिवां गिरित्र ! तां क्लृणु मा हिसीत् पुरुषान्मम ५
 शिवेन वचसा त्या गिरिशाच्छावदामसि ।
 यथा न. सर्वमिज्जगद्यत्नं सुमना असत् ॥ ६ ॥
 या ते द्रुपुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः ।
 शिवा शरव्या या तव तथा नो मृड जीवसे ॥७॥

पिकजले सञ्चिहितो भवत्वित्यर्थ । मन्त्र निहादभिपेके
 विनियोग ।

'भाम' क्रोध, 'मन्यु' तत्पूर्वावस्था, 'उत' उ ते 'इषवे'
 वाणरूपाय ।

'अस्तु' असुचेपणे तयेत्प्रत्ययभ्रुमर्थे, अस्तु चेत्प्रमित्यर्थ ।
 क चेत् १ 'गिरिशन्त' श्रुति श्यन्, गिरे श्यन् गिरिश्यन्,
 सम्प्रसारमान्य षष्ठोऽसमास । त गिरिशन्त, क्लृणु मा हिसीत्
 लोप । ६ 'गिरित्र' गिरिरक्षक । तां 'शिवा' कल्याणी
 'लणु' कुह ।

'अच्छावदामसि' 'अच्छ' निम्नान् षट्मास, अच्छशब्दस्य
 निपातस्येति दोषः । इदमो मसि इदमर्थको निपातस्य ।
 'अयत्नं' नीरोग 'सुमना' सुमनस्कम् 'असत्' भवेत् निडय
 सेट् तिप्, इतय लोप परञ्चे पदेषु सेटोऽडादावित्यट् ।

'शरव्या' शरमन्त्रायिनी ज्या, "शरो दध्यय वाणयो" इति

या ते रुद्र ! शिवा तनूरघोरा पापकाशिनो ।
 तथा नस्तन्वा शन्तामया गिरिशं त्वाभिचाकशत् ॥८॥
 असौ यस्तासौ अरुण उत वभ्रुर्विलोहितः ।
 ये चेमे अभितो रुद्रा दिक्षु श्रिताः स्रहस्रशो
 वैषां हेड ईमहे ॥ ६ ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अदृशन् त्वावरोहन्त नीलयौवं विलोहितम् ।
 उत त्वा गोपा अदृशन्नुत त्वोदहाय्यः ।
 उत त्वा विश्वा भूतानि तस्मै दृष्टाय ते नमः ॥१०॥

विश्व । शरमर्हति यत् “अथ शरष्य” इति अवादेश । यदा
 शरु हताद्वा मित्र “शररायुध कोपयो” इति विश्व । उग
 यादिभ्यो यत् । ‘जीवसे जीवितु ‘सृड’ भोदय , यदा हे
 सृड । ‘तया तन्वा ‘न’ अक्षान् जीवयति ।

‘शन्तामया’ अतिशयेन शं शन्तामा तथा, ‘अभिचाकशत्’
 कशेर्यङ्लुगन्ताङ्गोट तिप्, अट्, अतिशयेन प्रकाशयत्विति
 प्रार्थना ।

‘वभ्रु’ पिङ्गल , वा एषां उ ‘ईड’ स्तुतये ‘ईमहे’ कामया
 महे ॥

‘गोपा गोपाला’ ‘अदृशन्’ अपश्यन् ‘उदहाय्य’ पानीय
 चारिष्य । ‘विश्वः विश्वानि भूतानि अदृशन्, योगिनामप्य
 दृश्य त्वां ज्ञपया आविर्भवन्तान् आदित्यपत् प्रकाशमान पामरा
 अपि ददृशदित्यर्थः । ‘याजिने’ नेत्रयते वाणरूपाय वा, भौद-
 न्तीति ‘सत्वान’ गवा ।

नमोऽस्तु नीलशिखण्डाय सहस्राक्षाय वाजिने ।

अथो ये अस्य सत्वानस्तीभ्योऽहमकारं नमः ॥ ११ ॥

नमांसि त आयुधायानातताय धृष्यावे ।

उभाभ्यामकारं नमो वाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १२ ॥

प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयो राज्ञीज्याम् ।

याद्य ते हस्त इपवः परस्ता भगवो वप ॥ १३ ॥

अवतत्व धनुस्त्व' सहस्राक्ष ! शतेषुधे ! ।

निशीर्य्य शल्यानां मुखा शिवो नः गम्भुराभरः १४

विज्यं धनुः शिखण्डिनो विगल्यो वाणवानुत ।

अनेशन्नस्येपवः शिवो अस्य निपङ्कतिः ॥ १५ ॥

‘नमामि’ नमस्कारा, ‘न चातताय’ अनातताय, ‘धृष्यावे’ प्रगल्भाय, वाहुभ्यां कृत्वा धन्वने नमोऽकारवमित्यर्थ ।

‘उभयो’ अरि प्रत्वरि भूतयो राज्ञीर्धन्वनो ज्या ‘प्रमुञ्च’ अनातता कुरु, राज्ञीर्विचष्टे लोकाना क्रीणो भवति, ततस्त शमय इति भावः । हे भगवन् यास्ते हन्ते ‘इपव’ वाण, ता ‘परावप’ पराश्रुणु मुञ्च, त्वमपि कोप लोकेषु मादृथा इति भावः ।

इन्द्ररूपेण जगद्गता इति प्रार्थयन्त । अवतत्येति । धनु त्वमधिभ्य कृत्वा ‘सहस्राक्ष ।’ शक्ररूप । शता ‘इषुधय’ तूणा यज्ञरूपा यस्या तत्सम्बोधनं, निशीर्य्य’ तोक्षीकृत्य ‘मुखा’ मुखाणि ‘न’ अस्मान्, ‘शिव’ कल्याणरूप ‘गम्भु’ सुप्रहृत् सन् ‘आभर’ धारय पीपय यः ।

‘वाणवान्’ तूष्णीः विगल्योऽस्तु तोमररहितो भवतु, वैरिष

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः ।
 अथो य इपुधिस्तवारि ! अस्मिन्निधेहि तम् ॥ १६ ॥
 या ते हेतिर्मोदुष्टम् ! इस्ते बभूव ते धनुः ।
 तथा त्वं विश्वतो अस्मानपक्ष्मया परिभुज ॥ १७ ॥
 नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।
 ये चन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ १८ ॥
 ये चामी रोचते दिवि ये च सूर्यस्य रश्मिषु ।
 येषामप्सु सदस्कृत तेभ्य सर्पेभ्यो नमः ॥ १९ ॥
 या इपवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीनाम् ।
 ये वाऽवृष्टेषु शरते तेभ्य सर्पेभ्यो नमः ॥ २० ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इनेषु तत् प्रयोजनाभावात् । 'धनेशन्' अदृश्या अभूवन,
 गग्निपसुमो वलिष्येत्वमिति धार्मिकेन सुडि शुपाद्यडि एत्वम्,
 'निपङ्गति' निपङ्ग ।

'विश्वत' सर्वत, अस्मान् परिवृणक्तु परिरक्षतु, अरे
 मन्वोघने, 'अथो पयात् रक्षानन्तरं य तव इपुधि, अग्निन्
 'न' हेति धाण निधेहि स्थापय ।

हे भीदुष्टम् । शेषकृतम् 'अपक्ष्मया अपक्ष्मया 'तया'
 हेत्या 'परिभुज परिपालय ।

'सदस्कृत' मृह यातुधानानां रक्षता, वनस्पतीना ये
 सर्पा, ते हि जनान् दशति । 'अवृष्टेषु' गर्तेषु ।

यः स्वजनान्नीलघोषो यः स्वजनान् हरिरुत्त ।
 कल्माष-पुच्छमोपधे ! लम्भयाश्वरुन्धति ॥ २१ ॥
 वभ्रुश्च वभ्रु, कर्णश्च नीलगलमालः शिवः पश्य ।
 शर्वेण नीलशिखण्डेन भवेन मरुतां पिता ॥ २२ ॥
 विरूपाक्षेण वभ्रूणां वाच वद्विष्यतो हतः ।
 सर्वनील-शिखण्डेन वीर ! कर्मणि कर्मणि ॥ २३ ॥
 द्रुमामस्य प्राशं जहि वेनेट् विभजामहे ।

केदाराधीन मद्दिपरूप स्तौति, य इति । 'य' शिव
 'स्वजनान् भक्तान् प्रति नीलघोष, यद्य स्वजनान् भक्तान्
 प्रति 'हरि' हरित्यर्था भक्तवात्मान्येन भवति । मद्दिपरूप
 हि तादृशेषु सम्भवति । ई शोपधे । 'वभ्रुन्धति' रीधरहितं त
 'कल्माषपुच्छ' कल्माषाण्डरपुच्छम् 'प्राश' गोप्त 'जन्धय' स्ववी
 ख्यंण घोष्ययन्ता कुह, शोपधीनां पशुभ्यो वलप्रदत्वात् ।

"कल्माषो राक्षसे लण्ये कल्माष लण्य पाण्डुर" इति विश्व ।
 केदारेश्वरस्य मद्दिपरूपत्वात् पुच्छवत्ता सम्भवति ।

वभ्रु लसितवयवे पिङ्गलवर्णं, यत पिङ्गलवर्णकर्णं,
 नीला गले मान्ना यस्य स, शिव इत्यत्र नीलघोषश्च य शिव
 इति पाठा दृक् । पितेति तृतीयायें प्रथमा, पिता इत्ययं ।

यद्य वाच वद्विष्यत पिता देहमात्मस्य जनको ब्रह्मा येन
 इत्यत्र हत, त त्व पशुत्वान्वय । 'द्वे वीर । कर्मणि कर्मणि'
 विहित प्रतिविद्धरूपे ।

द्रुमाम् 'पश्य जनस्य 'प्राश इत्यतीति प्राट् तां प्राशं
 पश्यितीति वाचं 'जहि वेद विहित प्रतिविद्ध कर्मविषयं संगम

नमो भवाय नमः सर्वाय नमः कुमाराय शतवे २४

नमो नीलशिखण्डाय नमः सभाप्रपादिने ।

यस्य हरी अश्वतरो गर्दभायभितः सरो ॥ २५ ॥

तस्मै नीलशिखण्डाय नमः सभाप्रपादिने ।

नमः सभाप्रपादिने ॥ २६ ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ ३ ॥

इति नीलरुद्रोपनिषत् समाप्ता ॥ १८ ॥

कण्ठश्रुत्युपनिषत् ।

ओं योऽनुक्रमेण सद्यमति, म सद्यस्ती

निराकुह इत्यर्थः । 'येन' कर्मिणा 'ददं' जगत् 'विभजामहे'
कर्मभूमि-भोगभूमि-रूपेण विभक्तं कुर्महे । 'कुमाराय' कामा-
मभिभूताय, 'शतवे' संख्ये ।

'सभाप्रपादिने' सर्वा प्रपद्यते तच्छीलः सभाप्रपादी तस्मै
सभ्याय इत्यर्थः । 'अश्वतरो' ईषदशमन्त्रत्वं ययोः तौ अश्वतरो,
गर्दभादश्यायां जातो द्विसरो, अभितः सरत इति अभितः सरो
गर्दभो वर्तते । द्विरुक्तिः समाख्यर्था ।

नारायणेन शक्तिता श्रुतिगार्थोपजीविता ।

अण्णष्टपद-वाक्यानां गौतमद्रव्य दीपिका ॥

इति नीलरुद्रोपनिषदो दीपिका समाप्तम् ॥ १८ ॥

यशुर्वदे तु शरणा दादमेधा कण्ठाश्रयः ।

सव्यागोपनिषत्पुत्रा ऋतुःषण्ण जतश्रुतिः ॥ १ ॥

य आश्रमाश्रुतमीय सव्यागः, स एव मुत्तुपयोगी, न तु

भवति । कोऽयं सत्र्यास उच्यते ? कथं सत्र्यस्तो
भवति ? ।

य आत्मानं क्रियाभिः सुगुप्तं करोति,
मातरं पितरं भार्यां पुत्रान् सुहृदो बन्धूननु-
मोदयित्वा, ये चास्यत्विजस्तान् सर्वांश्च पूर्व-
वहृणीत्वा वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात्, सर्वस्वं
दद्यात्, यजमानस्याङ्गान् ऋत्विजः सर्वैः पात्रैः
समारोप्य,

मति रामे आश्रमश्रुतक्रमेण, इत्याह, योऽनुक्रमेणेति । ब्रह्मणो
देवान् मनुष्यरूपा आश्रयायिका विद्या सम्प्रदाय-प्रदर्शनायां ।
'अनुक्रमः' "ब्रह्मचारो वेदमधीत्य" इत्यादिवक्ष्यमाणः । कोऽय-
मिति सत्र्यास-स्वरूपप्रश्नः । कथमिति प्रकारप्रश्नः ।

'क्रियाभिः' ब्रह्मचर्यादारभ्य नित्य-नैमित्तिकाभिः 'सुगुप्तं'
रक्षितं पापास्पृष्टम् । 'पूर्ववत्' यथा अग्निष्टोमादीं हतवान्,
तथा हृणीत्वा सत्र्यासकालेऽपि 'वैश्वानरीं' विद्यानर देवत्यां,
'सर्वस्वं' यथायोग्यं मात्रादिभ्यः । यद्वा ऋत्विग्भ्यः सर्वस्वं
दद्यात्, ऋत्विजः हत्वेत् पूत्विक् हृणीत्वा कारणात्,
'अङ्गान्' अङ्गानि अन्तः सुख-नासिकादीनि, ऋत्विजः प्रयोज्य-
कर्तॄन् सर्वे. 'पात्रैः' स्यास्यादिभिः अधिकरणभूतैः करणैः,
यथा म्यास्या पचतीति, 'समारोप्य' समारोप्यं कारयित्वा,
अग्निषु प्राणान् समारोपयेत् इत्यन्वयः । अद्यमयैः । प्रेतं
यजमाने चितायां यत्प्रियङ्गे यत् पात्रं म्याप्यते, तस्याङ्गं
तदग्निं पात्रे ऋत्विग्भिः समारोपः कारयितव्यः । यथा स्यास्यां

यदाहवनीये गार्हपत्ये अन्नाहार्य्य-पचने
सभ्यावसध्ययोश्च प्राणापान-व्यानोदान-समा-
नान्, सर्वान् सर्वेषु समारोपयेत्, सर्वान् सर्वेषु
समारोपयेत् ।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सशिखान् केशान् निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञो-
पवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्मा त्वं
यज्ञस्त्वं सर्वमित्यनुमन्तयेत् । यद्यपुत्रो भवति,
आत्मानमेव ध्यात्वाऽनपेक्षमाणं प्राचीमुदीचीं
वा दिशं प्रव्रजेत्, चतुर्षु वर्षेषु भैत्रचर्य्यं चरेत्,

दक्षिणहस्तस्य, सुषयोर्नामिकाया, इत्येवं तत्तत्पात्रेषु तत्त-
दङ्गानां समारोपः ।

एवं कस्मिन्नग्नौ कस्य प्राणादेः समारोपः ? इत्यत आह,
यदाहवनीये इति । 'आहवनीये' पूर्वदिशागच्छे प्राणं 'गार्ह-
पत्ये' पश्चिम-दिग्भागस्थे अपानम्, 'अन्नाहार्य्य-पचने'
दक्षिणदिग्भागस्थे व्यानं, 'सभ्यावसध्ययोश्च उत्तरदिग्भाग-
स्थयोः क्रमेण उदान समानौ समारोपयेत्, 'सर्वान्' प्राणान्
'सर्वेषु' अग्निषु वा । अयमङ्गानां प्राणानाञ्च समारोपो यतीनां
विदेहत्व-मिहये, अङ्गादिषु हि पात्रादिषु समारोपितेषु
शब्दोऽवतिष्ठते ॥ १ ॥

सशिखान् न तु शिखावर्जं 'निष्कृत्य' मुञ्चयित्वा, विसृज्य
अपसु, 'निष्क्रम्य' पुरत उत्तरतो वा गन्तुमारभ्य अनुमन्तयेत्

पाणिपावेणाशनं कुर्व्यात्, औपधवत् प्राञ्चीयात्,
यथालाभमञ्चीयात् प्राणसम्भारणार्थं, यथा मेदो-
वृद्धिर्न जायते ।

कृशीभूत्वा ग्रामे एकरात्रं, नगरे पञ्चरात्रं,
चतुरो मासान् वार्षिकान् ग्रामे वा नगरे वापि
वसेत्, विशीर्षं वस्त्रं वल्कलं वा प्रतिगृह्यमाणो
नान्यत् प्रतिगृह्णीयात् । यद्यशक्तो भवति, यो
न क्लेशः, स तप्यते तप इति ।

यो वा एवं क्रमेण सन्नसति, यो वा व्युत्ति-
ष्ठति, किमस्य यज्ञोपवीतं ? का वास्य शिखा ?
कथं वास्योपस्पर्शनमिति ।

पुत्रम् । 'पवम्' एवं ध्यात्वा अहं ब्रह्मा अहं यज्ञः अहं सर्व-
मिति । 'भैक्षचर्यं' भिक्षैव भैक्षं, प्रज्ञादिभ्यो षः, भिक्षायाः
मसूहो वा भैक्षं, भिक्षादिभ्योऽण् इत्यण् । तस्य चर्यं चरणं,
गद-चर-यम-यानुपसर्गं इति यत् । 'चरेत्' आचरेत् ।

'कृशीभूत्वा' कृशीभूयः कामादि-विकार-निरासार्थम् ।
'विशीर्षं' लीर्षं यतीनां हृद्दक्ष स्वीकाराचारस्तु श्रुतिविरुद्धः ।
'अन्यत्' नूतनम् अधिकं वा ।

यद्यशक्तो भवति, तर्हि गृह्णीयादित्यनुषङ्गः । 'यो न
क्लेशः' तपसि शीतोष्ण-क्षुधादि-सहने न क्लेशः क्लेशरहितः
समर्थः, स तप्यते तपः, तत् सहितैवेत्यर्थः ।

'एवं-मातरं पितर-मित्यादि-प्रकारेण 'क्रमेण' ब्रह्मचर्या-

तान् होवाच, द्रुदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं
यदात्मध्यानं, विद्या सा शिखा, नीरैः सर्वत्राव-
स्थितैः कार्यं निर्वर्त्तयन्न, द्वात्रिं जलतीरे निकी-
तनं हि ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।

अस्तमित आदित्ये कथं वास्योपस्यर्गनमिति ।
तान् होवाच, यथाहनि तथा रात्रौ नास्य नक्तं
नवा दिवा । तदप्येतद्विषयोक्तं सकृद्दिवाहैवास्मै
भवति । य एवं विद्वान् नैतेनात्मानं सम्बन्धे,
सम्बन्धे ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अनुक्रमेण । 'वा' अथवा य 'व्युत्तिष्ठति' व्युत्क्रमेण भवत्यस्यति,
यदि चेतरेष्वप्युक्तत्वात् यदहरेण विरजेदित्येवकारेणा
विलम्बोक्तं । किमस्येति । यज्ञोपवीताद्यभावे कथं ब्राह्म-
णम् ? इति प्रश्नः । कथं वेति । परमहृद्यस्य यात्राभावात्
'उपस्यर्गनम्' आचमनादि ।

'विद्या' ज्ञानम् । कथं वेत्यस्योत्तरं नीरैरिति । 'उदपात्रे'
परकीये ।

अस्तमिते इति । अत एव सिद्धादायी तडाकाद्युदकं न
अदृश्यमिति गम्यते । यथाहनीति, सरायविषय प्रतिषेध
इति भावः । 'नदपिषा' वेदेन, 'सकृद्दिवा एक दिनमेव नित्यं
ब्रह्मदर्शितत्वात् । 'एतेन सत्यासोपायेन, इयं शाश्वान्तर
व्याप्तोप्यनुति,

"न हि अश्मनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" इति सूत्रे ।

देवा ह वै समेत्य प्रजापतिमब्रुवन्, न विदामो
न विदाम इति । सोऽब्रवीत् ब्रह्मिष्ठेभ्यो, मे तद-
दतो ज्ञास्यथेति ।

ततो वै ते ब्रह्मिष्ठा न वदन्तो न वदन्त इत्येतत् सर्वम् ।

देवानां सार्ष्टितां सालोक्यतां सायुज्यतां
गच्छति । य एवं वेद, सशिखान् केशान् निष्कृत्य,
विमृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्राम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं

सत्यासेनाकृतार्थता मन्वानास्वरमाणा ऊचुः, देवा ह वा
इति । 'देवा' पण्डिता 'प्रजापति' गुरुम् 'अब्रवीत्' 'ब्रह्मि-
ष्ठेभ्य' ब्रह्मविद्वा, तमतिशयेन ब्रुवन्तो ये ते ब्रह्मिष्ठा,
वेदनिष्ठान् देवान् प्रह्लूचिषानित्यर्थं । ईक्षिततमस्यापि
क्रिययाभिप्रेषमाणत्वविवक्षया सत्यादानत्वम् । वेदत एव
ज्ञानप्राप्तिर्नान्यथेति दर्शयितुं देवानां ब्रह्मिष्ठत्व विशेषणम् ।

किमुक्तवान् ? इत्याह, मे तदिति । 'मे' मम 'वदत'
ब्रुवत सम्बन्धेन 'तत्' ब्रह्म 'ज्ञास्यथेति' ज्ञान प्राप्तायेति
सोऽब्रवीत् ।

'तत' अनन्तर गुरुप्रसादेन ज्ञानप्राप्त्यनन्तर 'वै' निश्चित
'ते देवा ब्रह्मिष्ठा वेदवित्तमा 'न वदन्तो न वदन्त' प्रत्येक
मोनिन. स्मिता; यैर्वैज्ञानं प्राप्त, ते तेभ्योऽनु कृतार्थत्वादित्यर्थं ।
वाक्यत्रयीच्छान्दसि । 'इति' उपदेशसमाप्ती । उक्त सत्यास
पूर्वकत्वमुपसहरति एतत् सर्वमिति । तत् 'एतत् सर्वं' परम
इसमस्यास ज्ञान कथितमित्यर्थं ।

ज्ञानस्य फलमाह, देवानामिति । 'सार्ष्टिता' समानर्ष्टिता

ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं षषट्कारम्ब्रह्मोङ्कारस्त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं धाता त्वं विधाता त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठासौति । अथ पुत्रो वदति, अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं षषट्कारोऽहमोङ्कारोऽहं स्वाहा अहं स्वधाऽहं धाताऽहं विधाताऽहं त्वष्टाऽहं प्रतिष्ठासौति तान्येतानि ।

अनुब्रजन्नाशुमापातयेत् । यदशुमापातयेत्, प्रवां विद्यां छिन्द्यात्, प्रदधिषमावृत्य एतश्चेत-
ज्ञानवेद्यमाणाः प्रत्यायन्ति, स स्वर्गी भवति, स स्वर्गी भवति ।

द्वितीयः खण्डः ॥ ३ ॥

‘साशौच्यतां असौक्यतां ‘सायुज्यतां संयुक्तताम् पितृं व्याधेभ्य
जन्ताभ्यां भावे तत् ।

परमहमविधि संक्षेपत उक्त, विस्तरेणाह, मग्निप्राप्ति ।
‘धाता’ धारयिता, विधाता कर्ता । प्रतिवचनेऽपि षट्
स्वाहा अहं अपेति द्रष्टव्यम् । ‘तान्येतानि प्रतिवचनानोति
मिथ ।

पितरि प्रजति मातिदूरमनुप्रजने कर्त्तव्यं, शोकय न
कर्त्तव्य इत्याह, अनुप्रजनाशुमिति । अनुपाते होषमाह
यदिति । ‘यत्’ यदि, तत उदकाना चेत्यहचपर्यन्त वा
गत्वा निवर्त्तमाना प्रदधिषमावृत्य पितरं पदतिनीलस्य
धुमादय ‘एतश्चेतश्च’ इति ह्याराम तद्भाकादि ‘अनवेद्यमाणा’

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदो वेदान् वा चरित-
 ब्रह्मचर्य्यो दारानाहृत्य पुत्रानुत्पाद्य ताननुरूपा-
 भिर्हृत्तिभिर्वितत्येष्टा च शक्तितो यज्ञैस्तस्य
 सन्नासी गुरुभिरनुज्ञातस्य वाम्बवैश्च सोऽरथ्य
 परेत्य द्वादशरात्रं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात्,
 द्वादशरात्रं पयो भक्षः स्यात्, द्वादशरात्रस्यान्ते-

अनवलोकयन्त 'प्रत्यायन्ति' प्रत्यागच्छन्ति, यमुद्दिश्य न
 शोचन्ति, स पुमान् पित्रादि, 'स्वर्गं' नित्यमुग्र भोजं तमनु-
 भवति ॥ ३ ॥

क्रमसंश्लेष प्रकारमाह, ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचारी मन्
 वेद वेदो वेदान् वा अधीत्येति शक्त्यपेक्षो विकल्पः । चरित
 'ब्रह्मचर्य्यं' ब्रह्मचर्य्य-व्रतानि येन, विद्या व्रतं ज्ञातो न्याया
 गताभि 'हृत्तिभि' जीविकाभि 'वितत्य' विस्तृतधना
 कर्त्तव्या इत्युक्तत्वात्, यज्ञै शक्ति इष्टा च यः स्वित, तस्य
 सन्नासी नान्यस्य, तदुक्तं याज्ञवल्क्येन,—

“अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।

शक्त्या तु यज्ञकर्मोचे मनः कुर्यात्तु नान्यथा” ॥ इति ।

तत्रापि विशेषो गुरुभिरिति । 'वाम्बवै' पत्रादिभिस्तानु
 ज्ञातं “आयमादायम गच्छेत्” इति वचनात् वानप्रस्थायम
 पूर्वकं संश्लेष इति, तमादावाह, सोऽरथ्यमिति । 'परत्य'
 यत्वा । एक द्वादशरात्र होम भोजने पयसा कार्यं इत्याह
 द्वादशेति । “यद्यत्र पुरुषो स्त्रीके तदसस्तस्य देवता” इति
 श्रुते पयसा भोजनवशोऽपि युक्तं ।

ऽग्नेयै वैश्वानराय प्रजापतये च प्राजापत्यं चरुं
वैश्वानं त्रिकपालम्, अग्निसंस्थितानि पूर्वाणि
दारुपादाण्यग्नी जुहुयात्, मृगमयान्यसु जुहु-
यात्, तैजसानि गुरवे दद्यात् ।

मा त्वं मामवहाय परागाः, नाहं त्वामव-
हाय परागामित्वेवं गार्हपत्यमेवं दक्षिणाग्निमेव-
माहवनीयमरणिटेशाद् भस्ममुष्टिं पिवेदित्येके ।

सशिखान् केशान् निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोप-
धीतं भूः स्वाहेत्यसु जुहुयात् । अत ऊर्ध्वमन-

सश्यामविधिमाह, द्वादशरात्रस्येति । अग्नेये आग्नेय,
वैश्वानराय वैश्वानर, प्रजापतये प्राजापत्यं चरुं जुहुयादित्य-
न्वयः । 'त्रिकपालं' त्रिषु कपालेषु संस्कृतं पुरोडासं त्रिषु-
देवताकं जुहुयात्, 'अग्निसंस्थितानि' अग्न्यर्थं स्थापितानि
अरण्यादीनि "यज्ञाद् यज्ञ गच्छ" इति मन्त्रेषाम्गौ 'जुहुयात्'
प्रक्षिपेत् । 'गुरवे' आचार्य्याय ऋत्विजे ।

अग्निप्रायेणमाह. मात्वमिति । माम् 'अवहाय' हित्वा
त्व मा 'परागा' परागच्छ । अहमपि त्वा हित्वा 'न परागां'
न परागच्छेयमिति व्रीनम्योन् प्रार्थयते । अरणिदेशादिति ।
यत्र अरणिर्दग्धा, ततो देवात् 'उद्धृत्य' गृहीत्वा मुष्टिमाह
भस्म पिवेदित्येके ।

'निष्कृत्य' समूलान् निष्काश्य स्वानाहृष्टिं कृत्य, द्रुहज-
करणे, यदा हस्तोच्छेदने, 'निष्कृत्य' निरीय क्षिप्त्वा 'सशि-
खान्' शिखाहृष्टितान्, शिखापि न रक्षणीयेत्यर्थः । 'विसृज्य'

शनमपां प्रवेशमग्निप्रवेशं वीराध्वानं महाप्रस्थान
वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् ।

स य. साय प्राश्रीयात्, सोऽस्या. साय होमः,
यत् प्रातः सोऽयं प्रात, यद्दर्शं तद्दर्शं, यत् पौर्ण
मास्ये तत् पौर्णमास्ये, यद्दसन्ते केश श्मश्रु-लोम-
नखानि वापयत्, सोऽस्याग्निष्टोम, सोऽस्याग्नि-
ष्टोम ।

चतुर्थं खण्ड ॥ ४ ॥

कण्ठादुत्तार्य । अत ऊर्ध्वमिति । पतायत् स्वयं कृत्वा अत
न्तरमनशनादि कुर्यात् इच्छाविकल्पोऽयम् । 'वीराध्वान'
हि युवे सन्मुखतयाऽकातर्येण मरणम् । तदुक्तम्—

“हावेव पुरुषो लोके सूर्यमण्डल भेदिनी ।

परिव्राडयोग युक्तात्मा रणे याभिसुखो हत” ॥ इति ।

यदा वीराध्वान नामक तीर्थं तदुक्तं वायुपुराणे उत्तर
खण्डे तीर्थावलिबर्णने,—

“शाङ्कर मानसश्चैव देवखातमद्यापरम् ।

वीराध्वान महापीठ पश्चिमोत्तर दक्षिणे” ॥ इति ।

महाप्रस्थानं यायन्मरणसुत्तराशा गमनम् इहा
ज्ञानिन, तेषामाश्रम स्थानं निवासं वा गच्छेत् । अघ्नान
पक्षे हृदेभ्यो दीक्षासुपेयात् दीक्षोपादाने महावाक्त्रोपदेशा
योग यज्ञदानश्च ।

ऋषीं परित्यागं प्रयुक्तं प्रत्यवायं शर्दां निरस्पति, स य इति ।
अनेन द्विरशनमनुज्ञायते, कादाचित्काभिप्रायश्चेद, यद्दर्शं

सन्नास्त्राग्नीन् न पुनरावर्त्तयेत्, यन्मन्वुर्जा-
यामावहेदिति । अथाध्यात्म मन्वान् जपेत्, स्वस्ति
सर्वजीवेभ्य इत्युक्त्वा दीक्षामुपेयात्, काषायवास,
कक्षीपस्यलोमान् वर्जयेत् ; लघुमुण्डोऽसूतोदर-
पात्रं कक्षादित्वध्यात्मस्य ध्यायत ऊर्ध्वगो
वाहुः ।

विमुक्तमार्गी भवेदनिकेतश्चरेत्, भिजागी

प्राश्रीयात् तद्गं कर्त्तव्यं, दर्गं दृष्टिं न चितं कर्मं करोतीत्यर्थं ।
केनेति, कक्षीपस्यवर्जम् । अत्रादेव लिङ्गादसतो क्षीरमिति
गम्यते । दिक्त्वि खण्डममाख्यार्थं ॥ ४ ॥

मशस्येत्यादि सश्रागोपनिषदि ध्याप्यातम् । शाखाभेदात्
क्षचित् पाठभेदः । 'इत्युक्त्वा' अभयं दशैत्यर्थं । 'दीक्षा'
मश्रासदीक्षाम् एतावन्तं कालं चैतन्यमवस्थितं । कक्षी
पस्य श्रितानि लोमान् लोमानि वर्जयेत्, अतएव 'लघु
मुण्ड' न गुरुमुण्डनक्रियं, लघुमुण्डं शिरो यस्य इति च ।
'असूत्रं अयक्षीपक्षीतसूत्रं कान्दम सन्धिः । उदरपात्रं कक्षा
दिति प्रत्यस्ययपियय, अक्षीदरमेव पात्रम् असूत्रस्य मुण्ड
गिरस्त्वक्षं कक्षादित्यर्थः । अध्यात्मस्य ध्यायत इति भवे
दित्यन्तम् उत्तरम् । 'असूत्रं' यतं अध्यात्म ध्यायत सत ऊर्ध्वगा
वाहुः 'भवेत्' यत्तं प्रभिदाऽयमध्यात्मनिष्ठ इति किं वाद्याप
क्षीतादिना इत्यर्थः । ऊर्ध्वगापादुरिति पाठे ऊर्ध्वगोवाख्याय
'शाखायु' इत्येकं वापिष्ट स्त्रीके प्रत्येकत्वात्प्रीत्यर्थं । ऊर्ध्व-
'गोपायु' दण्डो यस्य इति वा ।

न दद्यात् लवैका धारयेज्जन्तु सरक्षणार्थं वर्षा
वर्जमिति ।

तदपि ज्ञाक ।

कुण्डिका चमस शिष्य त्रिविष्टपमुपानहौ ।
शीतोपघातिनीं कन्या कौपीनाच्छाटनन्तथा ॥१॥
पवित्र स्नानशाटीञ्च उत्तरासङ्गमेव च ।
यज्ञोपवीत वेदाय सर्वं तद्वर्जयेद्यति ॥ २ ॥
स्नान दान तथा शौचमङ्गि पूताभिराचरेत् ।

ननु शिष्यादिक परलाकोपयोग्यपि भवत्येव इत्यत आह
विमुक्तमार्ग इति । अनेन दक्षिणीत्तरमार्गो विमुक्ताविहैव
सम्बन्धीयत इति श्रुतेरिति भाव । भिक्षामग्रातीति भिक्षागौ,
'न दद्यात् लवैकम्' अन्नमध्ये एक लवमपि न दद्यात् अधि
काराभावात्, 'धारयेत् एकत्र तिष्ठेत् । किमर्थम् ? जन्तु
सरक्षणार्थम्, कदा ? 'वर्षावर्जं विरोधिलक्षणया वर्षावर्ज
त्यर्थ ।

अथवा अनिकेत, सन् चरेत् अटेदेय, वर्षावर्जं वर्षास
नाटेत् । तत् कुत ? जन्तु सरक्षणार्थमित्यन्वय, वर्षास्रष्टने
हि जन्तवो म्रियन्ते । न दद्यात् भिक्षास भिक्षुकान्तराय,
लवैक धारयेदित्यत्र न इत्यत्र भिक्षास लवस्य सङ्ग्रह न कुर्या
दित्यर्थ । इति शब्दो ब्राह्मण समाप्तौ ।

कुण्डिकादिक विद्विष्टन प्राप्तं परमहमस्य निषिध्यते,
कुण्डिकामित्यादिना । यति' परमहस' । ननु स्नान शीषा
दिक पात्राद्यभावे कथं स्यात् ? अत आह, स्नानमिति ।

नदी-पुलिन-शायी स्वाहेवागारीषु वा स्वपेत् ॥३॥
 नात्वर्यं सुख-दुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ।
 स्तूयन्मामी न तुष्येत निन्दितो न शपेत् परान् ॥४॥
 एतां वृत्तिमुपासन्ते घातयन्तौन्द्रियाणि च ॥

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इति कण्ठश्रुतिरुपनिषत् समाप्ता ॥ १८ ॥

पिण्डोपनिषत् ।

श्रीं देवता ऋषयः सर्वे ब्रह्माणामिदमब्रुवन् ।

‘दानं’ जलदानं प्रणवतर्पणम् ; ध्यानमिति पाठे ‘ध्यानं’
 ममर्पणम् । ‘पूतामि’ शुद्धनद्यादिनिष्ठाभि । जनाकुसे देशे
 गयन निषेधति, नदीति । ‘स्वपेत्’ सुष्यात् । न मिष्टात्र
 रुचिर्नापि कृच्छ्रादिपर स्वादित्वाद्, नात्वर्यमिति । गमनादि-
 ममर्थे शरीर धारयेदित्यर्थः । तुष्यनिन्दात्मसन्तुति स्वादि
 स्वाद्, स्तूयमान इति । ‘घातयन्ति’ धमिभवन्ति । अन्ते
 द्विरुक्तिर्द्रष्टव्या ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविनां ।

अस्यष्टाद वाक्याना दौषिकेय कण्ठश्रुते ॥

इति कण्ठश्रुत्युपनिषदो दौषिका सम्पूर्णा ॥ १८ ॥

श्रीं खण्डनिक पिण्डहेतु समधिग्रति पूरणी ।

पिण्डोपनिषदुद्दण्ड वैराग्य जननाय सा ॥ १ ॥

संसार विमुक्तये परमहंससंन्यास उक्त ; तद्रहितानां विप

सृतस्य दीयते पिण्डं कथं गृह्णन्त्यचेतसः ? ॥१॥

भिन्ने पञ्चात्मके देहे गते पञ्चसु पञ्चधा ।

हंसस्यक्त्वा गतो देहं कस्मिन् स्थाने व्यवस्थितः ? ॥२॥

ब्रह्मोवाच,—

अहं वसति तोयेषु अहं वसति चाग्निषु ।

अहमाकाशगो भूत्वा दिवमेकन्तु वायुगः ॥ ३ ॥

प्रथमेन तु पिण्डेन कलानां तस्य सम्भवः ।

द्वितीयेन तु पिण्डेन मांस-त्वक्-शोणितोद्भवः ॥ ४ ॥

तृतीयेन तु पिण्डेन मतिस्तस्याभिजायते ।

चतुर्थेन तु पिण्डेन अस्थि-मज्जा प्रजायते ॥ ५ ॥

पञ्चमेन तु पिण्डेन हस्ताङ्गुल्यः शिरो मुखम् ।

ब्रानां या गतिः ? इति संशये वैराग्यजननाय संसारिणां पराधीनां गतिं निरूपयितुं पिण्डोपनिषद्धारभ्यते, 'देवता इति । आख्यायिका विद्या सम्प्रदायाविच्छेद-प्रदर्शनार्था दीयते पिण्डं लोकैरिति शेषः । तच्च शरीरमन्तरिण चेतनारहिता सृताः कथं गृह्णन्ति ? इति प्रश्नः ।

'पञ्चसु' भूतेषु विषये पञ्चधा देहे गते सति चंसः कस्मिन् स्थाने व्यवस्थितः ? इति द्वितीयः प्रश्नः ।

द्वितीयस्योत्तरमाह, अहमिति ।

भोगोचित-शरीरोत्पत्तिद्वारा चेतनः सन् पिण्डं गृह्णातीति ।

आद्यस्योत्तरमाह, प्रथमेन त्विति । 'कलाः' षोडश पञ्च-प्रश्नोक्ताः, यथा,—

षष्ठेन कृतपिण्डेन हृत्-करुणं तालु जायते ॥ ६ ॥

सप्तमेन तु पिण्डेन दीर्घमायुः प्रजायते ।

अष्टमेन तु पिण्डेन वाचं पुष्यति वीर्यवान् ॥ ७ ॥

नवमेन तु पिण्डेन सर्वेन्द्रिय-समाहृतिः ।

दशमेन तु पिण्डेन भावानां प्रवर्धनं तथा ॥ ८ ॥

पिण्डे पिण्डे शरीरस्य पिण्डदानेन सम्भवः ।

पिण्डदानेन सम्भवः ॥ इति ॥ ६ ॥

इत्यथर्ववेदे पिण्डोपनिषत् समाप्ता ॥ २० ॥

“कला षोडश भूतानि प्राणोऽच षण्ण कर्म च ।

यथा यन्नस्तपो मन्वा मनो मात्र शरीरकम्” ॥ इति ।

दश पिण्डा दशसु दिनेषु पुत्रादिभिर्दीयमाना प्रथमादि
शब्देनोक्ता । ‘भावा’ चुत्तृपादयः, ‘प्रवर्धनम्’ उद्बोध । अथ
सर्वे गरुडपुराणे पतञ्जलिमूल एव सोपपत्तिको भगवता
गरुड प्रत्युपपादित । देहावयवोत्पत्तौ च मूर्धादिक्रम उक्तः,
तथा हि,—

“प्रथमेऽहनि यः पिण्डस्तेन मूर्धा प्रजायते ।

षीवास्त्रान्त्र द्वितीये च तृतीये हृदय भवेत् ॥

चतुर्थे च भवेत् पृष्ठि पञ्चमे नाभिरेव च ।

षट् सप्तमे कटिर्गुह्यमूर्धु चाप्यष्टमे तथा ॥

आनु पादौ तु नवमे दशमेऽङ्गं शुधा भवेत् ।

देहभूतं शुधाविष्टो गृहहारे च तिष्ठति ॥

दशमेऽहनि यः पिण्डस्तु दद्यादाभिषेच तु ।

यतो देहे समुत्पन्ने प्रेती जीवः शुधान्वितः ॥

आत्मोपनिषत् ।

ओम् अथाङ्गिरा-स्त्रिविधः पुरुषः ; तद्यथा,—
वाद्यात्मा, अन्तरात्मा, परमात्मा चेति ।

त्वगस्थि मांस-मज्जालोमाङ्गुल्यङ्गुष्ठ पृष्ठि वंश-
नख-गुल्फोदर-नाभि-मेढ्र-कव्यूस-कपोल भू-
ललाट-वाङ्गु पार्श्व शिरो-धमनिकाक्षीणि श्रोत्राणि
भवन्ति, जायते, म्रियते, इत्येष वाद्यात्मा नाम ।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अतस्त्वामिष वाद्येन युधा तस्य न नक्षति ।
एकादश दादग्रश्च प्रेतो भुङ्क्ते दिनद्वयम् ॥ इति ।
नारायणेन रक्षिता श्रुतिमात्रोपलौबिना ।
अस्यष्टपद वाक्याना पिण्डोपनिषद्दीपिका ॥
इति पिण्डोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २० ॥

आत्मत्रयी परात्मोपनिषत् खण्डत्रयान्विता ।
अष्टाविंशो यत्रसङ्घे शाखा शौनकवर्णिता ॥ १ ॥

पिण्डग्रहणे विरक्तस्य परमात्मानं बोधयितुं शाखाचन्द्र-
न्यायेन आत्मद्वय निरूप्य निरञ्जन ससारतीत परमात्मान
निरूपयितुमियमारभ्यते, अथाङ्गिरा इति । 'अथ' ब्रह्मणा
देवर्षीन् प्रति पिण्डनिरूपणानन्तर तद्विमोक्षार्थी अङ्गिरा
उवाचेति श्रेय । वाद्यादादयो वक्ष्यमाणलक्षणा ।

जायते म्रियते इति, प्रत्याहारेण पङ्कभावविकारा यास्कोक्ता
गृह्यन्ते । ते यथा, "जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते,

वटकणिका श्यामाक-तण्डुलो बालाग्रशत-
सहस्रविकल्पनादिभिर्न लभ्यते, नोपलभ्यते, न
जायते, न म्रियते, न शुष्यते, न क्लिद्यते, न
दह्यते, न कम्प्यते, न भिद्यते, न छिद्यते,
निर्गुण साक्षी भूतः शुद्धो निरवयवात्मा केवल-
सूक्ष्मो निष्कालो निरञ्जनी निरभिमानः शब्द-
स्पर्श रूप-रस गन्ध-वर्जितो निर्विकल्पो निरा-
काङ्क्षः ।

अप्राज्ञत्वात् सस्कारानाह, प्राणायामेति । प्राणायामादिभि
योगानुमानेन च अध्यात्मचिन्तक प्रति प्रकाशते इति शेषः ।

नन्वसौ विभुर्विज्ञाधिक प्रमाण कथमप्रत्यक्ष ? इत्या
शङ्क्याह, वटकणिकेति । यथा 'वटकणिका' वटबीज सूक्ष्मापि
महान्त वट सूते, एवमसौ सूक्ष्मोऽपि जगत् सूते । श्यामाक
तण्डुलोऽपि सूक्ष्मोऽपि महान्त स्तम्ब इति, तद्वदसावित्यर्थः ।

ननु बीजवह्मिणीना प्रत्यक्षोऽपि किं न स्यात् ? अत आह,
घान्ताप्रेति ।

“बालाग्र शतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीव स विज्ञेय स चामन्ताय कल्पते” ॥

इति श्रुतेः । अतिसूक्ष्मत्वात् सर्वथा अप्रत्यक्ष इत्यर्थः । न
लभ्यते कर्मेन्द्रियैः, नोपलभ्यते ज्ञानेन्द्रियैः, कश्चिन्नरण शोष
ह्येद दाह कम्प भेद च्छेद निषेधे क्रियामात्र निषिद्धम् ।
'साक्षी' साक्षाद्द्रष्टा 'भूत' सिद्ध 'शुष' महजगन्तुक्त मल
इहित 'निरवयवात्मा' सावयवात्मभेदशून्यः 'केवल' सजा

रामपूर्वतापनीयोपनिषत् ।

श्रीं चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ ।
रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः ॥१॥

नाद-शक्ति-शान्ताख्यावस्था-चतुष्टयात्मकं द्रष्टव्यम् । 'संस्कारः'
पूर्वप्रज्ञा, स नास्ति स्वतोऽसङ्गत्वात् ।' द्विरुक्तिः समाख्यार्था ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रीपजीविना ।

अस्यष्ट पद-वाक्यानामात्मोपनिषद्दीपिका ॥

• इत्यात्मोपनिषदो दीपिका-सम्पूर्णा-॥२१॥

श्रीं श्रीराम-तापनीयेऽस्मिन् पञ्चत्रिंशत्तमे मते ।

आद्यवर्णे तथा खण्डा दश पूर्वाभिधे मताः ॥ १ ॥

• "यस्याश्वसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।

नाभिच्छदाभ्युजादासोत् ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः ॥

यस्यावयव-संस्थानैः कल्पितो लोक-विस्तरः ।

तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्वसूर्जितम् ॥

एतन्मानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्" ॥ 'इति-स्मृतेः'

नारायण-कथनानन्तरं सदवतार-कथनावसरे प्राप्ते सुख्यत्वात्

रामावतारमादौ निरूपयति, चिन्मये इति । श्रीरामस्वरूपं तु

नारसिंहे निर्णीतम् । 'दशरथे' अधिकरणे 'रघोः' दिलीपाल-

जस्य सूर्यवंशस्य कुले 'चिन्मये' ज्ञानस्वरूपे 'महाविष्णौ'

नानावतार मूलकारणे हरौ जाते सति रामाभिधा प्रवृत्तति

शेषः । अनेनास्य पूर्णावतारता सूचिता । तस्य निर्वचनम्

अखिलं रातीत्यादि ।

स राम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृत ।
 राक्षसा येन मरणं यान्ति स्रोत्रेकतोऽथवा ॥ २ ॥
 रामनाम भुवि ख्यातमभिरामेण वा पुन ।
 राक्षसान् मर्त्यरूपेण राहुर्मनसिजं यथा ॥ ३ ॥
 प्रभाहीनास्तथा कृत्वा राज्यार्हाणां महीभृताम् ।
 धर्ममार्गं चरित्वा ज्ञानमार्गञ्च नामत ॥ ४ ॥

‘म’ हरि विद्वद्भिः लोकेषु राम इति प्रकटीकृत । ‘मही स्थित’ भूमौ नित्यं धमन् ‘राति ददाति साधुभ्योऽखिल वाञ्छितम् ‘राजते शोभते च इत्यन्वयता यद्यपि राम इति लोकेषु विद्वद्भिः स्मृत । राते प्रकृतिमावशेष, महीस्थित शब्दस्वाद्याचरशेष ।

राक्षस मरण शब्दयोराद्याचर शेष इत्याह राक्षसा इति । “रामो राक्षस मर्दन” इति प्रसिद्धे । अथवा इत्यादि शब्द धृद् यदृच्छाशब्द एवाय न क्रिया शब्द गुणातिशयात् प्रसिद्धि गत इत्याह, सेति । स्रोत्रकत स्वमहिमतो गुणातिशयाद्वा पनलाकारिव ॥ १ ॥ २ ॥

राम इति नाम भुवि ‘ख्यात प्रसिद्धिमार्गत्, नित्य क्रियानिमित्त इत्यथ । चतुष्टयी शब्दानां प्रकृतिरिति पक्षे गुणक्रिया जाति शब्दयदृच्छाशब्दोऽस्ति स्वरूपनिमित्त । निमित्तान्तरमाह अभिरामेति । रमयतीति राम स्वनिमित्त कामन्तभ्यो ण । विग्रहान्तर राक्षसानिति । राक्षसान् मर्त्यरूपेण राम’ आद्याचरशेष । ‘मममित्र चन्द्र’ “चन्द्रमा मरणो प्रात” इति मन्त्रवलात् यथा प्रभाहोने करानि तथा राक्षसान् प्रभाहीमान् एवा विख्याता ये स राम

स्वस्य ध्यानेन वैराग्यमैश्वर्यं स्वस्य पूजनात् ।
 तथा रामस्य रामाख्या भुवि स्यादय तत्त्वतः ॥५॥
 रमन्ते योगिनीऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
 इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥ ६ ॥
 चिन्मायस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
 उपासकानां कार्याधि ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ७ ॥

इत्यर्थः । निमित्तान्तरमाह, राज्यार्हाणामिति । धर्ममार्ग
 मिति । स्वस्य चरित्रेण श्रुतेन धर्ममार्गं राति, 'नामत'
 उच्चारितात् ज्ञानमार्गं राति, स्वस्य ध्यानेन वैराग्यं राति,
 स्वस्य पूजनात् ऐश्वर्यं 'राति' ददाति, राज्यार्हाणा महीश्वता
 तथेति समुच्चये । अतोऽस्य रामस्य रामाख्या भुवि स्यात् ।
 अथ तत्त्वतः' वस्तुतः अर्घत उच्यते इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 • रमन्ते इति । 'रमन्ते' देश काल कृत परिच्छेद शून्ये
 'नित्ये नियते अवयव विकार शून्ये च, 'ज्ञानन्दे' सुखैकरूपे
 'चिदात्मनि' चिद्व्यने अमूर्तब्रह्मणि योगिनः' निरुदेन्द्रिय
 यामा 'रमन्ते' ध्यानेन व्यप्यन्ति इति द्वैती रामपदेन
 'असाधिव दशरथात्मजः' 'पर' सुखं ब्रह्म अभिधीयते, अधि
 करणे धनः ।

ननु मूर्तस्य कथमानन्द्यादि ? नन्वमूर्तस्यापि कथमान
 न्द्यादि ? इति चेत् सम समाधिः, अपरिदृष्टार्थं श्लोकार
 साभयत्वापि सम, तस्मात् "डाधिव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चा
 मूर्तं च" इति श्रुतेरसद्वोच एव न्यायः, वचनानि त्वपूर्वत्वा
 दिति न्यायादलीकिकार्थं बोधन श्रुतेरलङ्कार एव ॥ ६ ॥

रामशब्दार्थं निरूप्य ब्रह्मणः कथं शरीरित्वमिदं शब्दः

रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्रुहास्त्रादि-कल्पना ।
 द्वि चत्वारि षड्ष्टासां दश द्वादश षोडश ॥ ८ ॥
 अष्टादशापि कथिता हस्ताः शङ्खादिभिर्यताः ।
 सहस्रान्तास्तथा तासां वर्ण-वाहन-कल्पना ॥ ९ ॥
 शक्ति-सेना-कल्पना च ब्रह्मरथैव हि पञ्चधा ।

उत्तरमाह, चिन्मयस्येति । चिन्मयस्य ब्रह्मण 'रूपकल्पना,
 भायिक रूपमित्यर्थ' । अरूपानतिरिक्तया मायाशक्त्या नृ-
 थैवैकस्यापि विद्मन्मानाधर्माविरोध इति भावः ॥ ७ ॥

तदायुधादिकमपि कल्पितमेवेत्याह, रूपस्थानामिति ।
 रूपे तिष्ठन्तीति रूपस्था, तासां, देवतानां पुंस्त्रकल्पना
 यथा राम पुमान्, स्त्रीत्वकल्पना यथा सीता स्त्री, अस्त्र-
 कल्पना यथा दिनयनघतुर्भुजत्वादि रुद्र विष्णुादीनाम्, पद्म-
 कल्पना यथा शार्ङ्ग धनुः, नन्दश्च खट्वः ; पादिसप्याङ्गुल
 वाहनादि कल्पना ।

उक्तमर्थमुदाहरति, द्वि चत्वारोति । 'षासा' देवतानां
 'द्वि' द्वौ हस्तौ कथिताविति विपरिणामोऽविभक्तिक्रम
 निर्देशः । तथा 'चत्वारि' चत्वारो हस्ता कथिताः, यथा चर-
 निर्द्वयत्वय । तथा षासा षड्भुजाः कथिताः, यथा मूर्ति
 भेदानामखिलाया अष्टहस्ता सुदयोत्तमज दश गह्वरस्य
 द्वादश षोडशाष्टादश अष्टादशामूर्तिभेदानाम् । शङ्खादिभि
 षायुधै । महत्सहस्रा विद्यन्त्यस्य । 'वर्णा' आस देतादयः,
 'वाहनानि' पत्नीभ्रातृदि तेषां कल्पना न तु यस्तुहति ३८३८३

शक्तेरपि कल्पना, अरूपानतिरिक्तया पृथक् शक्तेरभावात्
 तस्या पार्थक्यं कल्पयति । अथवा इमु मन्त्रात्माह मन्त्रा

कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादि-कल्पना ॥१०॥
 ब्रह्मादीनां वाचकोऽयं मन्त्रोऽन्वयादि-सञ्ज्ञकः ।
 जप्तव्यो मन्त्रिणा नैवं विना देवः प्रसीदति ॥११॥

स्त्रिजः शक्तयः, तासां कल्पना, 'सेना' सैन्यं, तस्याः कल्पना ।
 एष ब्रह्मणि पञ्चधा कल्पना, रूपकल्पना, १। पुंस्त्वद्वासादि-
 कल्पना ।२। वर्णवाहन-कल्पना ।३। शक्ति-कल्पना ।४। सेना-
 कल्पना चेति ।५। अथवा, ब्रह्मण्येवं हि पञ्चधेति परिणान्वेति ।
 ब्रह्मणि पञ्चायतनभेदेन कल्पितस्य देहस्य मतः तस्य सेनादि-
 कल्पना ॥१०॥

'ब्रह्मादीनां' स्थावरान्तानां वाचकोऽयं 'मन्त्र' राममन्त्र ।
 पद्यति हि "तथैव रामयीजस्य वगदितवराचरम्" इति । यद्वा
 "इति रामपदेनामो पर ब्रह्म" इत्यादीनां पूर्वोक्तानामर्थानां
 'वाचक' रामनामात्मको मन्त्र । आदिशब्द पूर्वोक्तसन्नि-
 वेशापेक्षः ।

यद्वा 'ब्रह्म' अद्वैत-परमानन्दात्मा, तदादीनां वक्ष्यमाण
 मत्तत्त्वारिशब्दोद्धानां, "रमन्ते योगिनोऽनन्ते" इत्याद्युक्तस्य
 मूलश्लोकस्य च वाचक, 'अन्वय' सर्वार्थानुगत ब्रह्म तत्त्वादि-
 प्रपञ्चार्तं, तस्य 'मञ्जु' ज्ञानं यस्मात् सोऽन्वयसञ्ज्ञ',
 स्वार्थं क, सर्ववाचक इत्यर्थः ।

यद्वा इन्द्रगर्भो बहुव्रीहि, अन्वयं सञ्ज्ञक, आदिमञ्ज्ञ-
 कस्य, अन्वयेता "मननाक्षाणनाम्नन्" इति, "राक्षसा मरण
 यान्ति" इत्यादिषु, आदिमञ्ज्ञक आदिमन्त्रत्वात् । स च
 'मन्त्रिणा' शुकतो लब्धमन्त्रेण जप्तव्यः । विपक्षे वाचकम् एव
 मिति । 'एव विना' पर्यस्परण पूर्वकमन्त्रजप विना 'देव'
 परमेश्वरः न प्रसीदति ॥ ११ ॥

क्रिया-कर्मेति कर्तृणामर्थं मन्वी वदत्यथ ।

मननात्वाणनान्मन्त्र सर्ववाच्यस्य वाचक ॥१२॥

सोभयस्यास्य देवस्य विग्रहो यन्त्रकल्पना ।

विना यत्नेन चेत् पूजा देवता न प्रसूदति ॥१३॥

स्वभूज्योतिर्मयोऽनन्तरूपी स्तेनैव भग्नते ॥

‘क्रिया’ पाहानादिरूपा, कर्म’ रघोमारणादि, ‘इति’ इदमानकं कर्तृणा मता देवानाम् अर्थं मन्वी वदति । मन्त्रत्व कस्मादत आह, अथेति । ‘मननात्’ बाधनात् ‘वाणनात्’ वाणात् मन्त्र, वाणस्य कारण वाणन, मननेन वायते इति विग्रह । अथ सम्पदादित्वात् क्लिबन्त अन्त्य सुपिस्थ इति कान्त । भर्षस्य ‘वाच्यस्य’ वक्तव्यस्य व्यूहद्वयात्मकस्य वाचकं प्रणववत् ब्रह्माभिधायकत्वात् ब्रह्मणि च सर्वान्तर्भा वादित्वर्थं ॥ १२ ॥

सेति । मा’ यन्त्रकल्पना उभयस्य पुम्प्रत्ययात्मकस्य सूत्रात्मकस्य मूनखून व्यूहात्मकस्य वा अस्य देवस्य ‘विग्रह’ शरीर, यन्त्रस्य दद्याना सेनारूपत्वात्, तस्य सेनादि कल्पनेति युतेय सर्वदेव शरीरमित्यथ ।

अथवा ‘म’ मन्त्र ‘अभयस्य’ निर्मयस्य ‘देवस्य’ रामस्य ‘विग्रह’ शरीर “मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत्” इति स्मृते, ततो यन्त्रकल्पना कतव्या, अथ विधि । अकरणं वाचक, विनेति ॥ १७ ॥

देवस्वरूपमाह, स्तभूरिति । ‘स्वयम्’ अन्वनिरपेक्ष भवति विद्यते स्वभू, ‘ज्योतिर्मय’ प्रकाशात्मा, ‘अनन्त’ देवत कान्ततय परिधमातिरहित । अनन्त इत्येव वक्तव्ये

जीवत्वेनेदमो यस्य सृष्टि-स्थिति-लयस्य च ॥१४॥

कारणत्वेन चिच्छक्त्या रजःसत्त्व तमो-गुणैः ।

यद्यैव षट्बीजस्यः प्राकृतश्च महाद्रुमः ॥ १५ ॥

तद्यैव रामबीजस्यं जगदेतच्चराचरम् ।

रेफारूढा मूर्त्तयः स्युः शक्तयस्त्रिस्त एव चेति ॥१६॥

मीता-रामौ तन्मयावत्र पूज्यौ

जातान्याभ्यां भवनानि द्विसप्त ।

रूपीतिप्रद रूपवस्त्रेऽप्यनन्तताऽप्याहृतिमूषनार्थम् । स्त्रेनैव
भासते न त्वन्वेन स्वप्रकाशत्वात् । अथच 'स्त्रभू' विन्दु
'ज्योतिर्मय' रेफमिलित आकारेण निरूपितो मध्य आनि
द्वितो रामितिमन्त्र 'स्त्रेनैव' स्वात्मनैव भासते, शब्दस्य हि
स्व स्व रूपमर्थो वाच्येति । यदा स्तोत्रस्य ब्रह्मरूपत्वात्,
तस्य च स्वप्रकाशत्वात् ।

जीवत्वेनेति । यस्य जीवत्वेन स्थित्युत्पत्ति लयस्य च
कारणत्वेन चिच्छक्त्या रज-सत्त्व तमो गुणै यद्यागद्वर मिदं
वर्तते, यस्य चिच्छक्त्या जीवत्वेन गुणै कारणत्वेन च 'इदं'
भवं भातीत्यर्थ । कथं भूतम् इदम् ? 'यो' परमात्मरूपमेव,
यन्मुक्त्वा यद्येवोदात्त, तद्यैव रामबीजमिति ।

षट्बीजं दृष्टान्तमाह, यद्यैवेति । प्राकृतं प्रकृतिर्यद्वीजा
दुत्पन्न ॥ १४ ॥ १५ ॥

रेफारूढा इति । रेफोपरिम्या 'र' कृष्ण 'आ' ब्रह्मा
'म' महेश्वर' तिस्रो मूर्त्तयः, तिस्र 'शक्तयः' उत्पत्ति म्यिति
महारामाय ॥ १६ ॥

मीता रामौ 'तन्मयो' प्रकृति पुरुषमर्थो अत्र बीजेन पूज्यौ

मन्त्रोऽयं वाचको रामो वाच्यः स्याद्योग एतयोः ।

फलदृश्यैव सर्वेषां साधकानां न संशयः ॥ २० ॥

यथा नामी वाचकेन नाम्ना योऽभिमुखो भवेत् ।

तथा बीजात्मको मन्त्रो मन्त्रिणोऽभिमुखो भवेत् ॥ २१ ॥

बीज-शक्तौ न्यसेद्दक्ष-वामयोस्तनयोरपि ।

कीलो मध्ये विना भाव्यः स्ववाञ्छा-विनियोगवान् २२

तद्योच्यते, जीवात्म-परमात्मनोरैक्यमेवोच्यते ; तेन यस्तत्त्वम-
स्याद्विवाच्यार्थः, स एवास्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थः ॥ १८ ॥

वाक्यार्थमाह, मन्त्रोऽयमिति । अयं मन्त्रो वाचको
रामस्य ; रामोऽस्य मन्त्रस्य वाच्यः स्यात् ; 'एतयोः' वाच्य-
वाचकयोः 'यामः' बीजनमात्मना सहैक्यापादन, सर्वेषां
साधकानां फलप्रदः इति निश्चितमेव, तत उक्तम्,—

“देवता गुरु मन्त्राणां भावयेदैक्यमात्मना” । इति । २० ॥

यथेति । यथा य 'नामो' नामवान्, स वाचकेन नाम्ना
आकारितः सन् अभिमुखो भवेत् आकारयित्तरिति शेष ।
यद्वा, 'आययति' आकारयति आय, अयुगतापाद्पूर्वः क्षिप्,
तस्य, आकारयित्तरित्यर्थः । तथा बीजात्मकः नामयञ्छातव्यः,
येन आकारितो देवो मन्त्रिणोऽभिमुखः शीघ्रफलदो भवेदिति
पदार्थ-वाक्यार्थं ज्ञानफलमुक्तम् ॥ २१ ॥

न्यासमाह, बीजेति । 'बीजम्' आद्यपद, 'शक्तिः' उत्तर-
पदम्, तदुक्तं शौनकाकर्ये,—

“जरणीयात् प्रथमं वर्षं बीजं शक्तिं नतिन्तया” ॥ इति ।

बीजं दक्षिणस्तने, शक्तिं वामस्तने न्यसेत् । केषुचन आयेति
शक्तिमाहुः । कील इति । कीलो य इति वर्षो 'मध्ये' स्तनयोः

सर्वेषामेव सन्वाणामेव साधारणः क्रमः ।

अथ रामोऽनन्तरूपस्तेजसा वद्विना समः ॥ २३ ॥

मध्ये विना भाष्यः, नियोगेन न्यसनीयः । न केवलं इति कीलो न्यायः, किन्तु एष 'वाङ्मय' अभिज्ञाप्यो विनियोगश्च, तावपि न्याय्यावित्याह, खेति । प्रयोगस्तु, गौराम-श्रीत्यर्थं लक्ष्मणादि प्राप्तये वा जपे पूजायां वा विनियोग इति इति व्यस्यमिति । यदा ननु हृदये कौलन्यासस्य किं प्रयोजनम् ? अत आह, खेति । एष्य वा 'वाङ्मय' साधकस्य योऽभिज्ञापः, तस्याः यो 'विनियोगः' विनियेण नियोगः भवेदिति प्रेरणं, तद्वान् साधकेष्ट्यापूरक इत्यर्थः ॥ २२ ॥

सर्वेषामिति । वीजं, शक्तिः, कौलकमिति अयं स्वयान्ता-विनियोगाभ्यां सङ्घितसुक्तस्थानेषु न्यसनीयमिति, सर्वमन्त्रस्य साधारणो विधिरित्यर्थः । उच्चारः शिष्टस्यागा पट्यादयः पङ्क्तानि च यथा,—

“अनन्तो न्यासतः शिन्दुवीजं रामाय प्रथमम् ।

पङ्क्तारोऽयमादिष्टो भजता कामदेो मणिः ॥

मन्त्रा मोक्तो मुनिच्छन्दो गायतं देवता मनोः ।

देविकेन्द्रैः प्रमाण्यासी रामो राघव-मर्दनः ॥

दीर्घभाजा स्ववीजेन तुर्यादङ्गानि पट् प्रमात् ।

मन्त्र-रन्ध्रे श्रुवोर्मध्ये द्वेषाम्यन्युषु पादयो ॥

पङ्क्तराणि विश्वस्येभ्यस्तस्य महुविस्तारः” ॥ इति ।

अथ वीजस्तु रां, तस्य ध्यामताह, अथेति । 'रामः' दामरधिः, 'अनन्तरूपः' मन्त्ररूपः 'तेजसा' ब्रह्मैत वद्वितुल्यः, अथ च रामः 'अनुष्णमुना' अन्तरेण सीतया विभो ध्यातः वेष्टितयेत्, तदा पुण्यलयात्मकं जगत् विहाय, अथ 'अन्तरे'

सत्वनुष्णागु विप्रवशेदग्नीषोमात्मकं जगत् ।
 उत्पन्नं शीतया भाति चन्द्रश्चन्द्रिकया यथा ॥२४॥
 प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवासा जटाधरः ।
 द्विभुजौ कुण्डली रत्नमालौ धीरो धनुर्धरः ॥२५॥
 प्रसन्नवदनो जेता धृष्ट्यष्टका विभूषितः ।
 प्रकृत्या परमेश्वर्या जगद्योन्याङ्किताङ्गभृत् ॥२६॥
 हेमाभया द्विभुजया सर्वालङ्कृतयाचिता ।
 श्लिष्टः कमल धारिण्या पुष्टः कोशस्तजात्मजः ॥२७॥

विश्वविन्दुमाविष्टयेत्, तदा अग्नीषोमात्मकं जगत्, तदाचक
 रानिति सिद्धम् । उत्पन्नमिति पूर्वेषु सम्बन्धते । स राम
 'शोता' लाङ्गल पद्वति, शीते शीता, शीष्णादिकस्तन् प्रत्यय ।
 तज्जत्वाम् जगत्कात्मजापि शीता, तथा भाति, दृष्टान्तचन्द्र
 इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इदानीं ध्यानार्थं देवस्वरूपमाह, प्रकृत्येति । श्यामो वर्णं
 'धीर' निर्भयः ।

'दृष्टि' प्रागलभ्य सा च 'अष्टकम्' अविमाद्यष्टकञ्च, तेन
 'विभूषित' शोभितः । अथवा, धृष्ट्याद्यष्टकावरणेन । 'प्रकृत्या'
 मूलप्रकृतिरूपया 'परमेश्वर्या' परमया ईश्वर्या जगतां 'योन्या'
 उत्पत्तिहेतु भूतया 'अङ्किता' अङ्कित य, 'अङ्ग' उच्छ्रय, स
 धिर्भक्तिः ॥ २५ ॥ २६ ॥

'सर्वालङ्कृतयाचिता' सर्वेषु अलङ्कृतेन अलङ्कारेण 'आधि
 तया' श्यामया । सर्वालङ्कृताचितया इति वक्तव्ये द्वान्द्वो
 (वामश्रीमंथे) प्रयोगः । यदा, सर्वरत्नदारैरलङ्कृतया, तथा

दक्षिणे लक्ष्मणेनाथ सधनुष्याणिना पुनः ।

हेमामेनानुजेनैव तदा कोणत्रयं भवेत् ॥ २८ ॥

तथैव तस्य मन्त्रस्य यस्याणुश्च स्वडेतया ।

एवं त्रिकोणरूपं स्यात् तं देवा ये समाययुः ॥ २९ ॥

स्तुतिं चक्रुश्च जगतः पतिं कल्पतरौ स्थितम् ।

कामरूपाय रामाय नमो माया-भयाय च ॥ ३० ॥

‘चिता’ चिच्छक्ति-रूपया । सर्वयालङ्कृतया तथा श्लिष्ट इति युक्तः पाठः । ‘पुष्टः’ विपुलाङ्गः, ‘कीमलाङ्गः’ कीशलजायाः कीश-
स्वायाः चात्मजः पुत्रः ॥ २७ ॥

दक्षिणे इति । दक्षिणे भागे लक्ष्मणेन श्लिष्टः, भर्षात् वामे
शीतया श्लिष्टः । तदुक्तम्—

“वामभागे समासीनां शीतां काञ्चन-मदिभाम्” इति ।

‘तदा’ देवतात्रय उपविष्टे सति ‘कोणत्रयं भवेत्’ एकं
त्रिकोणं भवेदित्यर्थः । अतुजेनैवेत्येवकारेण अस्मिन् त्रिकोणे
देवतान्तर-पूजा धार्यते ॥ २८ ॥

तथैवेति । यथा वीजमुक्तम्, एवं तस्य ‘मन्त्रस्य’ राम-
मन्त्रस्य शेषोऽंश उच्यते इति शेषः । तस्य कस्य ? यस्य स्वडे-
तया सह अणुः ‘स्व’ रामस्वरूपं शब्दः, तस्य ‘डेटा’ विभक्ति-
यतुर्थेकवचन तेन सह ‘अणुः’ सूक्ष्मो भागः नन्वांशो नतिः
नमःशब्द इत्यर्थः । डेतो रामो नमःशब्द स्वमन्त्रशेषोऽंश
इत्यर्थः । ‘एवं’ सति षडक्षरे मन्त्रे द्विदे सति द्वितीयं त्रिकोण-
रूपं स्यात्, त्रिकोणद्वये कोणषट्क षडक्षर समावेशार्थं, तं
देवा इति । ये देवाः तं समाययुः ॥ २९ ॥

• द्रष्टुं स्वभावसंराप्ते तं स्तुतिं स्तूयते य., स स्तुतिः, तं

नमो वेदादिरूपाय श्रीङ्काराय नमोनमः ।
 रामाधाराय रामाय श्रीरामायात्ममूर्त्तये ॥ ३१ ॥
 ज्ञानकीदेह-भूपाय रक्षोघ्नाय शुभाङ्गिने ।
 भद्राय रघुवीराय दशास्यान्तक-रूपिणे ॥ ३२ ॥
 रामभद्र ! महिष्वास ! रघुवीर ! नृपोत्तम ! ।
 भो दशास्यान्तकास्त्राकं रक्ष, देहि श्रियञ्च ते ॥३३॥
 त्वमैश्वर्य्यं दापयाथ सम्प्रत्याखरमारणम् ।
 कुर्विति स्तुत्य देवाद्यास्तेन सार्धं सुखं स्थिताः ॥३४॥

'स्तुति' स्तुतिविषय चक्रुः । स्तुतिमाह, कामेति । 'कामेन'
 स्तोत्र्या रूप यस्य, तस्मै, 'रामा' स्त्री, तस्या 'धाराय' धर्म,
 रामाधारायेति युक्त पाठः । 'शुभाङ्गिने' शुभमङ्गलमस्यास्ति
 शुभाङ्गी, तस्मै । छान्दसत्वात् कर्माधारयादपि मत्वर्थीय भाधुः ।
 शुभधासावङ्गी चेति वा, 'अङ्गी' प्रधान पुरुष ॥३०॥३१॥३२॥

रामभद्र इत्यादि मन्त्रोपनिषत्तुष्टयम् । भो भगवन् 'दशा
 स्यान्तक ।' दश आस्यानि यस्य सः दशास्य रावण, तस्य
 अन्तक । अस्त्राक 'रक्ष' रक्षणं कुरु, 'ते' तव श्रियञ्च अम्रभ्य
 देहि । यदा 'ते अस्त्रान्' त्वदीयानस्त्रान् स्तियं देहीत्यन्वयः ।
 त्वम् 'ऐश्वर्य्यम्' ईश्वरभावात् 'दापय' राक्षसैर्गृहीतं प्रत्यर्पय,
 'अथ सम्प्रति' इदानीं सद्देषेण प्रार्थयामहे, 'आखरमारण
 खरो नाम राक्षस तस्य मारणं पर्य्यन्तं कुरु, भो दशास्या
 न्तक । अस्त्राक रक्षेत्यादिना प्रार्थितन्तु पौरुषं पयात् खरि
 चमि । 'इति स्तुत्य' एव स्तुत्या 'देवाद्या' सुग्यदेवा, 'तेन'
 रामेण सार्धं सुखं यथा स्यात्तया स्थिता रावणबधेन निज

स्तुवन्त्येवं हि ऋषयस्तदा रावण आसुरः ।
 रामपत्नीं वनस्थां यः स्वनिवृत्त्यर्थमाददे ॥ ३५ ॥
 स रावण इति ख्यातो यद्वा रावाच्च रावणः ।
 तद्वराजिनेचित्तुं शीतां रामो लक्ष्मण एव च ॥३६॥
 विचेरतुस्तदा भूमौ देवीं सन्दृश्य चासुरम् ।
 हत्वा कवचं श्वरीं गत्वा तस्याज्ञया तया ॥३७॥

श्रीलाभ प्रतीचमाणा । अन्तिस्तुत्येति पाठे 'अन्ति समीपे स्थिता इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

न केवलं देवाद्याः, किन्त्वन्वेषीत्याह, स्तुवन्तीति । यथा च देवाः स्तुवन्ति, एवमुपयोऽपोत्यर्थः । 'तदा' खरादिषु वर्तते रावणनामा 'आसुर' असुर एव आसुर 'य' प्रसिद्ध, स रामपत्नीं वनस्थां 'स्वनिवृत्त्यर्थं' स्वविनाशार्थम् आददे ॥ ३५ ॥

स इति । रामपत्नीं वनस्थामाददे यः, स रावण इति रावणपदव्युत्पत्तिः । 'यद्वा' अथवा, 'रावात्' शब्दात् कैलासतालनावसरे ईश्वरेण भारे दत्ते रीति सा, तेन रावण, ततः पूर्वन्तु दशानननामाभूत् । तदिति । 'तत्' तस्मात्, यत रामपत्नीमाददे, तस्मात् कारणात् शीतामीचित्तुं यद्वराज, तेन । शीताशब्दो दन्त्यादिस्तालाद्यादिरपि ॥ ३६ ॥

विचेरतुरिति । न सीतेचणमुद्देश्यम्, किन्तु दशास्य बधण्योद्देश्य, यदर्थं देवप्रार्थनया भवतीर्षः । भूमौ उपनिषदाद्यन्तर्हिताया विचेरतु देवी राजपत्नीं सोता 'सन्दृश्य' इति स्तुतो विलोच्य असुर कवचं हत्वा 'श्वरीं' तापसी गत्वा प्राप्य तत्र तत् स्वागतं गृहीत्वा तस्य रामस्य आज्ञया 'तया'

पूजितावीरपुत्रेण भक्तेन च कपीश्वरम् ।
 आह्वय शसतां सर्वमाद्यन्त राम-तत्त्वज्ञौ ॥ ३८ ॥
 स तु रामे शङ्कित सन् प्रत्ययार्थञ्च दुन्दुभे ।
 विग्रहं दर्शयामास यो रामस्तमचिच्चिपत् ॥ ३९ ॥
 सप्ततालान् विभिद्याशु सोदते राघवस्तदा ।
 तेन हृष्ट कपीन्द्रोऽसौ सरामस्तस्य पत्तनम् ॥ ४० ॥

शक्यया पूजिता सन्ती ईर वायु तस्य पुत्रेण 'भक्तेन' भजन
 परेण हनूमता करणेन प्रयोज्यकर्त्ता वा 'कपीश्वर सुग्रीवम्
 आह्वय 'शसताम्' अशमता कथितवन्ती सर्वम् 'आद्यन्तम्
 आदिय अन्तय आद्यन्तो तम् आद्यन्त, वाहिताग्न्यादिषु,
 आदित आरभ्य अन्त यावत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ततो रामेण सुग्रीवस्य राज्ये प्रतिज्ञाते सति, स तु रामे
 शङ्कित' वालिवधे रामस्य सामर्थ्यमस्ति न चेति सन्दिग्ध सन
 'प्रत्ययार्थं स्वविश्वासायम् । 'तत्रत्ययार्थम् इति पाठे 'तस्मिन्'
 रामे पौरुषस्य विश्वासार्थं 'दुन्दुभे' दैत्वस्य वालिहतस्य 'विग्र
 हम्' अस्थिपुत्र रामाय दर्शयामास, अय दैत्वो वालिना हत
 इति । ततो य' रामो दुन्दुभेर्द्रष्टा, स त' दुन्दुभिम 'अचि
 चिपत् अनन्तिप्रयत्नेनैव चिप्तवान् । अथवा "यस्तु मातरि
 खनि" इति निर्घण्ट , 'य' मातरिखा इव वायुरिय तूलपुष्पं
 शोभकारौ राम 'त विग्रहम् अचिच्चिपत् ॥ ३९ ॥

ततो बलनिष्ठये सत्यपि धानुष्यता सन्देह निरसार्थं सप्त
 तान्दान् एकेन बाणैः 'आशु शोभ्र विभिद्य निर्भिद्य सोदते
 रघोरपत्य 'राघव राम । वर्तमानकाल निर्देशन्तु कस्ये
 कस्य एव भवतीति द्योतनार्थम् । तेन सुग्रीवो हृष्ट सन्

जगामागर्जदनुजो वालिनो वेगतो गृहात् ।
 वाञ्छी तदा निर्जगाम तं वालिनमथाहवे ॥ ४१ ॥
 निहत्य राघवो राज्ये सुर्याव स्थापयेत्ततः ।
 हरोनाह्वय सुर्यावस्त्वाह चाशाविदोऽधुना ॥ ४२ ॥
 आदाय मैथिलीमद्य ददत प्रवाशु गच्छत ।
 ततस्ततार हनुमानब्धिं लङ्कां समाययौ ॥ ४३ ॥
 सीतां दृष्ट्वासुरान् हत्वा पुरं दग्ध्वा तथा स्वयम् ।
 आगत्य रामाय स्वयं न्यवेदयत तत्त्वतः ॥ ४४ ॥

‘सराम’ रामसहित ‘तस्य’ वालिन ‘पत्तन’ नगर ‘जगाम’
 गतवान् । तत ‘अगर्जत्’ सिद्धनाद कृतवान् ‘अनुज’ कनिष्ठ,
 वालिन इत्युभाभ्यां सम्बध्यते । ‘वेगत’ वेगेन गृहात् जगाम,
 अगर्जत् इत्यन्वय । ‘निर्जगाम’ गृहान्निर्गत ॥ ४० ॥ ४१ ॥

‘आशाविद’ दिङ्गुशलान् । ‘अधुना’ शीघ्र गच्छत, आशु
 मैथिलीमादाय अद्य ददत, ‘शु’ आशु स्वरूपतो दा मन्देशता
 वाशु आदाय आशु ददतेत्यर्थ । शशब्द आश्वर्थ । ददत,
 शु आशु, इति पदच्छेद ।

‘तत’ तदनन्तर ‘हनुमान्’ ईरपुत्र ‘अब्धिं समुद्र’ ततार
 तीर्णवान्, तीर्त्वा लङ्कां समाययौ । कथाविस्तरस्तु वाञ्छी
 कीयाद्योद्वय ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अशोकवनिकाया सीतां दृष्ट्वा ‘असुरान्’ रच कुमारादीन्
 हत्वा ‘पुरं’ लङ्कां पुच्छान्दिना दग्ध्वा तथा स्वयं राम प्रति
 आगत्य रामाय ‘स्वयं स्वमुखेन तत्त्वतः’ न्यवेदयत’ नितरा
 बोधितवान् । द्वि स्वयम्पदमादरातिशयार्थम् ॥ ४४ ॥

तदा रामः क्रोधरूपी तानाह्वयाथ वानरान् ।
 तैः सार्द्धमादायास्त्रांश्च पुरीं लङ्कां समाययौ ॥४५॥
 तां दृष्ट्वा तदधीशेन सार्द्धं युद्धमकारयत् ।
 घट श्रोत्र-सहस्राक्षजिह्वां युक्तं तमाहवे ॥ ४६ ॥
 हत्वा विभीषणं तत्र स्थाप्याथ जनकात्मजान् ।
 आदायाह्वस्थितां कृत्वा स्वपुर तैर्जगाम सः ॥४७॥
 ततः सिंहासनस्थः सन् द्विभुजो रघुनन्दनः ।
 धनुर्धरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरण-भूषितः ॥ ४८ ॥
 मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये वामे तेजः-प्रकाशनम् ।

'क्रोधरूपी' क्रोध रूपयति निरूपयति आत्मना दर्शयति,
 तदर्थी । तैः सार्द्धं लङ्का समाययौ । किं कृत्वा ? 'अस्त्रान्'
 एकोनपञ्चाशत् प्रयोग मन्त्रान्, एकोनपञ्चाशत् सहस्र-
 मन्त्रान् विश्वामित्रोपादिष्टान् कृत्वाह्वयितान् 'आदाय'
 गृहीत्वा ॥ ४५ ॥

तामिति । 'ताम्' लङ्का दृष्ट्वा 'तदधीशेन' रावणेन सार्द्धं
 युद्धम 'अकारयत्' कृतवान्, कारितवान् वानरैरिति वा । 'घट-
 श्रोत्र' कुम्भकर्णं, 'सहस्राक्षजित्' इष्टजित् मीचनाद । 'तैः'
 वानरविभीषणादिभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

याम्ये' दक्षिणे बाहो । ज्ञानमुद्रा, तप्तक्षणन्तु,—

"तर्जन्यङ्गुष्ठयोः सहावप्रतो हृदि विन्यसेत् ।

वामे दृष्ट्वास्त्रज वामे जातुमूर्धनि विन्यसेत् ।

ज्ञानमुद्रा भवेदेया रामचन्द्रस्य राजभा" ॥ इति ॥

वामे 'तेज प्रकाशन' धनु दृष्ट्वा, यदा 'प्रकाशन तेज'

धृत्वा व्याख्यान निरतश्चिन्मयः परमेश्वरः ॥ ४८ ॥

उद्ग-दक्षिणयोः स्वस्य शत्रुघ्न भरतौ धृतः ।

हनूमन्तश्च श्रोतारमद्यतः स्यात्त्रिकोणगम् ॥ ५० ॥

भरताधस्तु सुयोव शत्रुघ्नाधो विभीषणम् ।

पश्चिमे लक्ष्मणं धृत्वा धृतच्छव सचामरम् ॥ ५१ ॥

पुस्तकाख्यमुद्रा धृत्वा वाममुष्टि स्तामिमुखी कृत्वा पुस्तक
मुद्रिकाव्याख्यान निरतः स्थित । व्याख्यानमुद्रा तु,—

“दक्षिणाद्गुह्यं तर्जन्यावयलम्ने पराङ्गुली ।

प्रसार्थं सप्तसोप्ताना एषा व्याख्यानमुद्रिका ।

रामस्य च सरस्वत्या चत्वन्त प्रयसी मता” ॥ इति ॥

ख्यान व्याख्यान पुस्तकाना युगपत् सम्भव । धनुर्मुद्रा तु,—

“वामस्य मध्यमायन्तु तर्जन्यधे नियोजयेत् ।

अनामिका कनिष्ठाश्च तस्माद्गुह्येन पीडयेत् ।

दृश्येद्वामके स्कन्धे धनुर्मुद्रेयमीरिता” ॥ इति ॥ ४९ ॥

‘स्वस्य रामस्य । धृत इत्यत्र धृतचामरी इति पदलोपो
दृश्य । तदुक्तम्,—

उसी भरत शत्रुघ्नौ पार्श्वयोर्धृतचामरी” ॥ इति ॥

यदा धृङ् स्वीयं, व्यत्ययेन परसौपदम्, छान्दस्य गप्लुक् ।
‘धृत’ स्थिरीभूय तिष्ठत । हनूमन्तश्च श्रोतारं रामि व्याख्या
तरि शिष्यम् ‘अपत गुरोरधे त्रिकोणम् पूजयेदिति प्रकार
स्यात् । अथवा भरत शत्रुघ्नौ धृतयान् राम स्यात् अपतो
हनूमन्तश्च धृत स्यात् कर्त्तरि ङ न लोकाव्ययेति पठौ
निषेध ॥ ५० ॥

‘भरताध’ रामात् भरतस्यवधानेन धृत्वा स्थापयित्वा

तदधस्तौ तालहन्तकरो त्रासं पुनभवेत् ।
 एवं षट्कोणमादौ स्वदीर्घाङ्गैरेष संयुतः ॥ ५२ ॥
 द्वितीयं वासुदेवाद्यैराग्नेय्यादिषु संयुतः ।
 तृतीयं वायुसूनुञ्च सुपीवं भरतन्तथा ॥ ५३ ॥
 विभीषणं लक्ष्मणाञ्च अङ्गदञ्चारिमर्दनम् ।
 जाम्बवन्तञ्च तैर्युक्तः ततो धृष्टिर्जयन्तकः ॥ ५४ ॥
 विजयश्च सुराष्टश्च राष्ट्रवर्धन एव च ।
 अकोपो धर्मपालश्च सुमन्वैरेभिराहतः ॥ ५५ ॥
 सहस्रदृग्वह्नि-धर्मा-रघो-वरुणानिलाः ।
 इन्द्रोऽग-धावनन्ताश्च दशभिस्त्वेभिराहतः ॥ ५६ ॥

राम कर्ता । 'तदध' लक्ष्मणाध 'तौ' भरत गत्रुघ्नौ धृत्वा
 व्याप्यान निरत स्थित इत्यनुपङ्ग । पुनस्त्रास भवेत्, तेन
 एव षडस्र जातम् । इदानोमावरणाद्याह, आदाविति ।
 'एष' देव 'आदौ' प्रथमावरणे 'स्वदीर्घाङ्गै' स्वस्य दीर्घाङ्गै
 रा० री० रु० रे० रौ० र' इत्येतैः संयुक्त स्यात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इदं दशममूले । तृतीयमिति । वायुपुत्रादीन् प्राप्य तैर्युक्तौ
 देशो यदा भवति, तदा तृतीय भवेदित्यर्थः । एते पूर्वादिष्व
 षट्शु क्रमेण पुण्याः । 'तत' अमन्तर 'सुमन्वै' सुमन्व महितै
 यभिराहतयेत्, तदा चतुर्थ भवति । धृष्टिस्त्वानि धृष्टिरिति
 कैश्चित् पठन्ति । इदं दशमेषु ॥ ५२—५५ ॥

पञ्चममाह, सहस्रदृगिति । 'सहस्रदृक्' इन्द्र 'धर्मै'
 यम, 'रघोवरुण वायव' इति युक्तं पाठः । 'इदु' चन्द्र
 'ईग' ईमान ; 'धाता' पुत्राद्या, सर्वैर्गानयोर्मध्ये

वङ्गिस्तदायुधै पूज्यो नलादिभि रलङ्कृतः ।
 वशिष्ठ वामदेवादि-मुनिभि समुपासित ॥५७॥
 एवमुद्देशत. प्रोक्तं निर्द्देशस्तस्य चाधुना ।
 त्रिरेखापुटमालिख्य मध्ये तारद्वय लिखेत् ॥५८॥
 तन्मध्ये वीजमालिख्य तदधः साध्यमालिखेत् ।
 द्वितीयान्तश्च तस्योर्ध्वं षष्ठान्त साधक तथा ॥५९॥

पूज्य , 'अनन्त शेष स निर्कर्त्तित्ति वरुणयोर्मध्ये , ततो
 वङ्गि , 'तदायुधे इन्द्राश्यायुधे आहत पूज्य , तदायुधान्यु
 क्तानि, यथा —

“वज्र शक्ति दण्डमणि पागमद्वयक गदाम् ।

शूल चक्र पद्ममेवामायुधानि क्रमाद्बिदुः” ॥ इति ।

‘नल नाम वानर अनलावतार’, येन वज्र सेतुर्नलसेतु
 इत्यते । आदियद्वाच्यान् नीलाद्यान् षोडश द्वापरणे
 वक्ष्याम । वशिष्ठादिभिश्च द्वादशभि सेवित , तेष्व्यावरणे
 पूज्या इति भाव । तानपि वक्ष्याम , एतेन दशावरण पक्ष
 सूचित ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एवम् ‘उद्देशत’ सङ्क्षेपत पूजन प्रोक्त, तस्याधुना ‘निर्देश
 नि शेषतो देव उपदेश क्रियते अष्टतरम् धारण यन्मसुष
 दिश्यते, तदेव चाङ्गादि देवता सङ्घित मन्त्रवर्णसङ्घित पूजन
 यन्त्रमित्यर्थ । त्रिधा रखा ‘त्रिरेखा त्रिकोण, तस्या पुट
 द्वय षट्कोणम् मालिख्य ‘मध्ये षट्कोणमध्ये ‘तारद्वय
 प्रणयद्वय सव्यवधान लिखेत् ॥ ५८ ॥

तयोर्मध्ये आद्यवीजमालिख्य तस्याधः साध्य षट्प्राप्त
 छान्दतर विषयमालिखेत् । कौट्य ? द्वितीया विभक्त्यस्त

कुरुद्वयञ्च तत्पाश्र्वे लिखेद्वीजान्तरे रमाम् ।
 तत् सर्वं प्रणवाभ्याञ्च वैष्टयेद्बुद्धि-वृद्धिमान् ॥६०॥
 दीर्घभाजि षड्क्षेपु लिखेद्वीजं हृदादिभिः ।
 कोणपाश्र्वे रमा-माये तदग्रेऽनङ्गमालिखेत् ॥६१॥
 क्रोधं कोणाग्रान्तरेषु लिख्य मन्त्राभितो गिरम् ।

'तस्योर्द्ध' वीजस्योर्द्धभागे षष्ठोविभक्त्यन्त 'साधक' धर्म्यादि
 कारक लिखेत् । कुरु कुरु इति वर्षद्वय 'तत्पाश्र्वे' वीजपाश्र्वे
 वीजस्य धाम दक्षिणयो लिखेत् । 'वीजान्तरे' वीजमध्ये
 साध्यस्योर्द्धभागे 'रमा श्रीवीज लिखेत् । 'तत्सर्वं' वीजादि
 'प्रणवाभ्या' पूर्वोक्ताभ्या यथा वैष्टित स्यात्, तथा लिखेत् ।
 बुद्धेर्वृद्धि, तद्वान् लिपिविचक्षण. ॥ ५८ ॥ ६० ॥

दीर्घति । 'षड्क्षेपु' षट्कोषेषु 'हृदादिभि' सह, हृदयाय
 नम इत्यादि जातिसहित मूलस्य वीज लिखेत् । कीदृश
 वीज । 'दीर्घभाजि' दीर्घान् भजति तच्छील दीर्घभाजि
 षड्दोषंयुक्तमित्यर्थ । कोणपाश्र्वे त्रिकोण गण्डेषु रमावीज
 मायावीज लिखेत् । 'तदग्रे' कोणाग्रे 'अनङ्ग' कामवीज
 लिखेत् । तेषामुद्धारो यथा—

“धाम्तं यश्चि समाहृद् धामनेत्रेन्दु मयुतम् ।

वीजमेतच्छिष्य प्रोक्तं चिन्तारत्नमिवापरम् ॥

नकुलीमोऽग्निमारुटो धामनेर्षार्धचन्द्रवान् ।

वीज तस्या समाख्यात मिवितं सिद्धिकादिभिः ॥

यद्वा भूम्या समासीन शान्तिविन्दु समन्वित ।

वीज मनोभुव प्रोक्तं जगद्य दिमोहनम्” ॥ इति ॥६१॥

क्रोधमिति । 'क्रोध' हृद्धार “हृ क्रोधवीज करणम्”

वृत्तत्रयं साष्टपदं सरोजं विलिखेत् स्वरान् ॥६२॥
 केसरेष्वष्टपत्रेषु वर्गाष्टकं तथा लिखेत् ।
 तेषु मालामन्त्र-वर्णान् विलिखेद्द्रुग्मिसह्यया ॥६३॥
 अन्ते पञ्चाक्षरानेवं पुनरष्टदलं लिखेत् ।
 तेषु नारायणाष्टार्यं लिखेत् तत् केसरे रमाम् ॥६४॥
 तद्वह्निर्द्वादशदलं विलिखेद् द्वादशाक्षरम् ।
 तथो नमो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥ ६५ ॥
 आदिद्यान्तान् केसरेषु वृत्ताकारेण सं लिखेत् ।

इति सध्मीकुलार्थवे । त स्तोत्रं कोषाग्रेषु कोषान्तरेषु च
 'लिख्य' लिखित्वा 'अमित' परित 'गिर' सारस्वत वीजम्
 ऐमिति लिखेत् । वृत्तत्रय पट्कोशस्त्रीपरि एक वृत्त, मध्ये
 चैक, पत्राग्रे चैकम्, षष्टपत्र सहित 'सरोजं कमल विलि
 खेत् । स्वरान् केसरेषु च द्विगो लिखेत् । षष्टपत्रेषु स्वरो-
 परि वर्गाष्टकम् क च ट त प य श लाप्य लिखेत् । तेषु पत्रेषु
 यक्ष्यमाण मालामन्त्र वर्णान् पट् सख्यया विलिखेत् ॥६२॥६३॥

'अन्ते' चरमपत्रे पञ्चाक्षरान् तावतामेवावशिष्टत्वात् ।
 'एय' पूर्वोक्त वृत्तत्रय साष्टपत्रमित्यादि मार्गेण पुनरष्टदल
 लिखेत्, 'तेषु' दलीषु नारायणस्य षष्टाक्षरम् श्रीं नमो नारा
 यणायेति प्रत्येक भिकैकाक्षर लिखेत् ।

केसरेषु 'रमां' शोबीज लिखेत् ॥ ६४ ॥

'तद्वह्नि' तदुपरि द्वादशदल पदा विलिखेत् । द्वादशाक्षर
 माह, श्रीं नम इति । अथ द्वादशार्थो श्रेय इत्यर्थ ॥ ६५ ॥

'आदिद्यान्तान्' अकारादि अकारान्तान् वृत्ताकारेण न तु

तद्वहि, षोडशदल विलिखेत् कीसरे द्वियम् ॥६६॥

वर्मास्त्र नति-सयुक्त दलेषु द्वादशाक्षरम् ।

तत्सन्धिष्वीरजादीनां मन्त्रान् मन्त्रौ समालिखेत् ॥६७॥

हं स्रं भ्रं ह लृं शृं जृञ्च लिखेत् सम्यक् ततो वहि ।

द्वाविंशार महापद्म नाद विन्दु समायुतम् ॥६८॥

विलिखेन्मन्त्र राजार्णान् तेषु पत्रेषु यतत ।

ध्यायेदष्टवसूनेकादश रुद्राश्च तत्र वै ॥ ६९ ॥

वैषम्येण प्रतिकेसर चतुरथतुरो लिखित्वा अन्तिमे सति
मन्त्रव 'द्विय माया, 'वष्म ह 'अस्त्र' फट 'नति' नम
शब्द 'दलेषु षोडशसु प्रत्येक मेकैको वर्ण 'तत् सन्धिषु
षोडशपत्रसन्धिषु, ईरजादीनामिति । 'ईर' वायु, तच्छो
हनुमान्, तदादीनाम् आवरणोक्तानां षोडशानां स्यादाक्षरा
दीनि ऋकारविन्दु संहितानि षोडश वीजानि, अष्टदश त्व
मिति, अकोपस्थाप्यमिति घृष्टैर्धर्मपासस्य छमिति, राद्रुषर्ह
नस्य ऋमिति, वीजानि, चकारसमुच्चितानि हनुमतो ह्रमिति,
सुपीव सुराद्रयो छमिति, भरतस्य भ्रमिति, विभीषण यिज
यथोर्ध्वमिति, लक्षणस्य छमिति, शकुमर्दनस्य ऋमिति, साम्य
वक्ष्यन्तयोर्जुमिति सप्तैतानि पृथक् षोडश सन्धिस्थानेषु
लिखेत् ।

नादेति । 'नाद अर्धचन्द्र 'विन्दु' चन्द्र, ताभ्यां प्रान्ते
अद्वितम् । यद्वा नाद विन्दु समायुत यथा स्यात्तथा 'मन्त्र
राजार्णान्' नारसिंहान् सविन्दुकान् लिखेत् ।

ध्यायेदष्टवसूनेति । ते यथा,—

“प्रथो धरस्य सोमस्य प्रापथैवानिसोऽगस ।

द्वादशीनांश्च धातारं वपट्कारश्च तद्वहिः ।

भूयश्च वच्च-शूलाद्य' रेखाद्य-समन्वितम् ॥७०॥

प्रत्युपय प्रभामर्थं वमवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता" ॥ इति ।

रुद्रानिति । ते यथा,—

"वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायमा ।

अजेकपादद्विभ्रश्च पिनाकी चापराजित ॥

भुवनाधीश्वरयैव कपालो च विगाम्पति ।

स्यानुभवेयश्च रुद्रश्च" इत्येकादश ।

महायमा विगाम्पतिरिति विशेषणे । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ ॥

'इतान्' सूर्याय , ते यथा,—

"धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽग्नौ भगस्तथा ।

इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्यन्तो दशम' धृत' ।

ततस्त्वष्टा ततो विश्वरजघन्यो जघन्यञ्च" ॥

इति द्वादश । धातारमिति, 'धाता प्रथमादित्य , अयन्तु वपट्कारस्य विशेषणम् । पुनरुक्तौ वपट्कारी द्वि दानार्थं, दानेन लोका धीयन्ते इति वपट्कारी धाता भवति । ध्रुवादि वपट्कारान्तान् द्वादशित् पत्रेषु न्यसेत् । ततो वह्निर्भांगि 'भूयश्च' भूपुर , तद्वचनन्तु "भूमौ चतुरस्रं भवश्चक पीतञ्च" इति । द्विष्टं वच्चाय्य, कोणेषु शूलाय्यश्च । वज्रलक्षणन्तु, "चतुरस्रं सम्यातरंखा । सम्बुद्ध्याष्ट वच्चाणि कुर्यात्" इति केचित् । सम्प्रदायविदस्तु चतुरस्ररखास्त्रेवाष्टवच्चाणि कार्याणि इति वदन्ति । स्वरूपन्तु अन्वोऽन्वाभिमुखतमात्रिचक्र रेखा द्वय परस्परं सस्यश्च परस्परसम्बद्धमधोरेखाद्वयं सिति केचित् । रेखेति । सात्त्विकराजस तामस भेदेन ॥ ७० ॥

द्वारोपेतञ्च राश्यादि-भूपितं ऋषिसंयुतम् ।

एवं मण्डलमालिख्य तस्य दिक्षु विदिक्षु च ॥७१॥

नारसिंहञ्च वाराहं लिखेन्मन्त्रद्वयं तथा ।

क-प-रेफानुग्रहेन्दु-नाद शक्त्यादिभिर्युतः ॥७२॥

यो नृसिंहः समाख्यातो ग्रह-मारण-कर्मणि ।

‘द्वारोपेतं’ मण्डपवत्, ‘राश्यादि भूपितं’ ज्योतिषक विरानित परितो राश्यादि स्थाप्यमित्यर्थं । भूपुरमेव शूलाब्जं मद्राशिषक भवति । ‘ऋषिसंयुतं’ ऋषिना शिषेण धृतमिति लक्ष्यम् ।

दिक्षु नारसिंह, विदिक्षु वाराह लिखेत् । नारसिंहमुद्धरति कपेति । क प योने च, ततो रेफ, तत ‘अनुग्रह’ ओकार, ‘इन्दु’ अनुस्वार ‘नाद’ अनुस्वारान्तरो रवशिषेण कास्य चरमध्वनिनिभ, तत ‘शक्ति’ मन्त्र सामर्थ्यम्, आदि शब्दात् ब्रह्म शान्ताख्यं त्रीनिति रूपम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

अस्य स्वातन्त्र्यमाह, य इति । ‘ग्रह कर्मणि’ भृतादि विमोक्षणं, ‘मारण कर्मणि’ शत्रु घनादौ । अस्य श्रवणादिक यथा,—

“ऋषिरविद्य गायत्री च्छन्द श्रीनृहरि प्रभु ।

देवता दीर्घयुग् वीजिनैवाह कल्पयेत् सुधी ।

ध्यान सर्वम्य देवस्यैकलक्ष प्रजपेत्प्रभुम् ।

तद्गार्शं हृते सम्यक् पृताहो पायसै शुभे ।

अर्घा होमादिक सर्वमभ्य पूर्ववदाचरेत् ।

मन्त्रराजदेवास्य प्रयोगानपि साधयेत् ।

श्रमेष्वा सम्पुट केचित् सद्भिरग्ले मनुस्त्विमम्” ॥ इति ।

अन्त्यार्धेण युतो विन्दु नादेर्धीजश्च सोकारम् ॥०३॥

दुद्धारश्चात्र रामस्य भालामन्तोऽधुनेरिता ।

तारो नतिश्च निद्रायाः स्मृतिर्मेदश्च कामिका ॥०४॥

रुद्रेण संयुता वङ्गिर्मेधामर-विभूषिता ।

वाराहमन्त्रमुद्धरति, अन्त्य इति । 'अन्त्य' केवलमायका-
र्णाख्यो हकार 'अर्धेण' उकार तेन युत, 'विन्दु नादे'
विन्दु नाद अन्त्यादिभिरपि युत । 'सोकार' एकारस्येदं वर्णा-
त्मकम् ॥ ०३ ॥

दशाक्षर राममन्त्र योऽभमाह, दुद्धारश्चात्र रामस्येति ।
रामस्य दशाक्षरस्य 'दुद्धार' इत्योकार विन्दुसहितं उकार
धीर्जं जानीयात् । तथाच वाराहयोऽभमयोपे निषेत् ।
दशाक्षरो यथा —

“जानकीवल्लभायाय भयेत् पावक वल्लभा ।

दुसादिरेव कथितो राममन्त्रो दशाक्षर” ॥ इति ।

भालामन्त्रोऽधुनेरितेति । रामस्य इत्येव । अधुना रामस्य
भालामन्त्र ईरिता, सुट्, अद्यतनेऽपि ह्यन्त्ये । ईरिष्यते
कथयिष्यते ।

'तार' प्रणव 'नति' गम शब्द 'निद्राया' भकारात् परा
'स्मृति' गकार । प्रणव वासासु प्रायेणेतानि नामानि । अत्र
स्वरानुक्तौ प्रथमत्वाद्कारो योज्य । 'मेदो धातु' यकार
'कामिका' तकार, ता 'रुद्रेण' एकारेण एकादशत्वात्, संयुता
सहितता, तेन धीं गमो भगवते इति सिद्धम् ।

'वङ्गि' रेण 'मेधा' यकार, ता 'अमरविभूषिता' अमर
उकार, तेन 'विभूषिता' योभमाना, तेन रघु इति सिद्धम् ।

दीर्घा-क्रूरयुता ह्लादिन्यथो दीर्घा समानदा ॥७५॥
 क्षुधा क्षोधिन्यमोघा च विश्वमप्यथ मेधया ।
 युक्ता दीर्घा ज्वालिनी च ससूक्ष्मा मृत्युरुपिणी ॥७६॥
 सप्रतिष्ठा ह्लादिनी त्वक्क्षे ल प्रीतिश्च सामरा ।
 ज्योतिस्तीक्ष्णाग्नि सयुक्ता प्रवेतानुस्वार सयुता ॥७७॥
 कामिका पञ्चमो लान्तस्तान्तान्तो धान्त इत्यथ ।
 स सागन्तो दीर्घयुतो वायु मृक्षयुतो विष ॥७८॥

‘दीर्घा कला नकार ‘अक्रूरण’ अनुस्वारेण सयुता न,
 ‘ह्लादिनी’ दकार, ‘अथो अनन्तरं ‘दीर्घा’ नकार सा
 समानदा मानदया कलया आकारण सह वर्तमाना, ‘क्षुधा’
 यकार तेन नन्दनाय इति सिद्धम् ।

‘क्षोधिनी’ रफ अमोघा चकार । अनन्ता चेति युक्त
 पाठः, प्रणवकलासु अनन्ताया चकार कलात्वात्, कीर्त्यादि
 पमोघायास्तत्सर्वाचर कानकलात्वात् । विश्वम् ओकार,
 अपि अथ मेधया चकारण युक्ता दीर्घा नकार ‘ज्वालिनी’
 वडिकला वकार भा ससूक्ष्मा सूक्ष्मण थीकण्ठादि तृतीय
 रूपण षकारेण मृदिता ‘मृत्युरुपिणी’ मृत्यु प्रणवकला
 शकार, ‘सप्रतिष्ठा’ प्रतिष्ठया आकारण मृदिता ‘ह्लादिनी’
 दकार त्वक् यकार , तन रक्षोभ्र विशदयेति सिद्धम् ।

‘क्षे ल’ मकार ‘प्रीति’ धकारश्च नामरा’ मोधारा,
 न्याति रफ तीक्ष्णा पकार ‘अग्नि सयुक्ता’ रिकसयुक्ता
 खता सकार ‘अनुस्वार सयुता’ सानुस्वारा कामिका पञ्चम’
 तकारपञ्चम नकार ‘लान्त’ वकार ‘तान्तान्त’ तस्यान्त

कामिका कामिका-रुद्र-युक्ताथोऽथ स्थिरा स ए ।
 तापिनी दीर्घयुक्ता भूरनिलोऽनन्तगोऽनलः ॥७६॥
 नारायणात्मकः कालः प्राणोऽग्नी विद्यया युतम् ।
 पीता रतिस्तथा लान्तो योन्या युक्तोऽन्ततो नतिः ८०
 सप्तचत्वारिंशदधीं गुणान्तः सगुणः स्वयम् ।
 राज्याभिषिक्तस्य तस्य रामस्योक्तक्रमास्त्रिखेत् ॥८१॥

यकारः, तस्यान्तो दकारः 'धान्तः' नकारः, सः 'सान्तः'
 अनन्तेन धाकारेण सङ्घितः 'दीर्घस्वरेण' धाकारेण युतः
 'वायुः' यकारः सूक्ष्मेण इकारेण युतः 'विद्य' मकारः 'कामिका'
 तकारः, पुनः सैव 'रुद्रेण' एकारेण युक्ता, 'अथो अथ' अनन्तरं
 'स्थिरा' जकारः, ततः सः, सकारात् पर एकारः ; तेन मधुर-
 प्रसन्नवदनायामित तेजसे इति सिद्धम् ।

अत्र सन्धिर्न कार्यः । 'तापिनी' वकारः दीर्घयुक्ता 'भू'
 लकारः, 'अनिलः' यकारः ; तेन बलायेति । 'अनन्तगः'
 धाकारगः 'अनलः' रफः, 'नारायणः' धाकारः, तटात्मकः
 'कालः' मकारः, 'प्राणः' यकारः ; तेन रामायेति सिद्धम् ।
 'अग्नि' वकारः 'विद्यया' इकारेण 'युतं' सङ्घितं 'पीता' पकारः,
 'रतिः' एकारः, तेन 'युता' सयुता, 'सान्तः' यकारः 'योन्या'
 एकारेण युक्तः, तेन विष्णवे इति सिद्धम् । 'अन्तत' अन्ते
 'नतिः' नमः शब्दः ॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥

एवं सप्तचत्वारिंशत् 'अधीं' वधि । 'गुणान्तः सगुणः स्वयम्'
 स्वयं मगुणोऽपि भवतानां 'गुणान्तः' त्रैगुण्यनाशक मोक्षदत्वान् ।
 अथवा, 'गुणान्तः' बीजतयान् 'सगुणः' बीजप्रदादिः ।
 तदुक्तम्,—

"तारक कामवीजैश्च मस्युष्टं प्रजपेदसुम् ।
 शिरस्थाननवक्त्रे च भ्रूमध्ये सिद्धयेऽपि च ॥
 श्रोत्रयोर्घ्राणयोश्चैव गण्डयो रोष्ठयोरपि ।
 दन्तयोरास्यदेशे च दो पत् मन्व्ययत्नेषु च ॥
 कण्ठे हृदि स्तनदन्त्रे पार्श्वयो वृष्टदेशत ।
 जठरे चाप्यधिहानि गुह्ये वर्ष्मान् पविन्यसेत् ।
 मस्य पट् सप्तदश पञ्च रुद्रसङ्घैः पञ्चकम् ॥
 उन्निद्र नीलकमलामलकान्ति मञ्ज
 चापामि बाण करमम्बुज पत्रनेत्रम् ।
 पोताम्बर स्मितसुधा मधुर सुरारि
 सञ्चिन्तयेन्निधिसुराज-सुता-सहायम् ॥
 लपेद् द्वादश लक्षण ध्यात्वेव विजितेन्द्रिय ।
 चित्त्वे फले प्रसूनेषु पत्रैस्त्रिमधुर प्रुतै ॥
 मधुरत्रय युक्तेन पयोऽग्नेन मिताम्बुजे ।
 होम दर्शागत कुर्यात् तथा सर्वत्र तर्पणम् ॥
 प्राक् प्रोक्ते पूजयेत् पीठे पूज्याश्च धाष्ट्रदेवताम् ।
 प्रथमाङ्गा रति प्रोक्ता सप्तमी ज्या समीरिता ॥
 सप्तमो भरतश्चैव शत्रुघ्नश्च हनूमता ।
 सुग्रीव पञ्चम प्रोक्तो षष्ठ उक्तो विभीषण ॥
 अष्टम सप्तम प्रोक्तो नीलोऽष्टम उदाहृत ।
 नारदश्च वशिष्ठश्च वामदेवस्तृतीयक ॥
 जावानो गौतमश्चापि भरद्वाजोऽथ कश्यप ।
 धात्मोकिटाष्टम प्रोक्तो लक्ष्मीचाय भरस्वती ॥
 रति प्रीति कीर्त्ति कान्ती तुष्टि पुष्टिरिमा क्रमात् ।
 शृष्टिर्जयन्त विजयो सिद्धार्थ कार्त्त्य भाधक ॥
 अथोकश्चैव सर्वस्या श्रीवत्स्य गदा तथा ।

इदं सर्वात्मकं यन्त्रं प्रागुक्तमपि सेवितम् ।
 सेवकानां भोजकरमायुरारोग्य वर्धनम् ॥ ८२ ॥
 अपुत्रिणां पुत्रदञ्च बहुना किमनेन वै ।
 प्राप्नुवन्ति ज्ञानात् सम्यगत्र धर्मादिकानपि ॥ ८३ ॥
 इदं रहस्यं परमसौख्येणापि दुर्गमम् ।
 एवं यन्त्र समाख्यातं न देयं प्राकृते जने ॥ इति ॥ ८४ ॥

पाञ्चजन्य कौस्तुभाप्यो वनमाला च टलिणे ॥
 उत्तरे चक्र पद्मे च शार्ङ्गं बाण मखड्गकम् ।
 पश्चिमे धर्मं गरुड धर्मपाल सुमन्त्रकान् ॥

इत्युक्तमाटेकैकस्मिन् षट् षट् अन्त्ये पञ्चेति क्रमेण अस्यो
 द्वारोऽनावाप्युक्तः ।

श्रीं नमो भगवते ब्रूयाच्चतुर्थां ग्णुनन्दनम् ।
 रक्षोघ्न विशदायेति मधुरादि ममीपयेत् ॥
 प्रमथ वदनायेति पद्यादमित तेजसे ।
 बलाय पद्याद्रामाय विष्णवे तदनन्तरम् ॥
 प्रणवादि नमोऽन्तोऽय मानामनुरुटीरित ॥ ८१ ॥

‘सुर्वात्मकम्’ श्रेयोपमय ‘प्रागुक्तं’ पूर्वाचार्यैरुक्तम् ‘अनेन’
 उक्तेन, ‘धर्मादिकान्’ धर्मार्थं काम मात्मान, धर्म ज्ञान
 वैराभ्यैरर्थ्यानि वा, ‘अपि’ शब्दात् ‘अपि’मादि सिद्धिर्नपि
 ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

‘दुर्गमं’ सर्वशक्तिमतापि उपदेश विना ‘दुर्गमम्’ अग
 म्यम् । इति शब्दो यन्त्राभिधान समाप्तौ ॥ ८४ ॥

भूतादिकं शोधयेद् द्वारपूजां
 कृत्वा पद्माद्यासनस्यः प्रसन्नः ।
 अर्चाविधावस्य पीठाधरोर्द्धं
 पाश्र्वाच्चैनं मध्यपद्माच्चैनञ्च ॥ ८५ ॥

भूतादिकमिति । 'भूतानि' पृथिव्यादीनि पञ्च, आठि
 यष्टाश्चद्वहद्वारादि, तत् 'शोधयेत्' शान्तिं विनापयेत् ।
 भूतशुद्धिं प्राणप्रतिष्ठाया मातृकान्यासस्य चोपलक्षणम्, भूत
 शुद्धिप्राणप्रतिष्ठे मातृकान्यासस्य कुर्यादित्यर्थः । तत् करण
 प्रकारस्तु,—

भूतशुद्धिं ततः कुर्यात्तत्प्रकारोऽधुनोच्यते ।
 पादादिजानुपर्यन्तं चतुरस्रं सवञ्चकम् ॥
 सयुतं पीतवर्णञ्च भुवः स्थानं विचिन्तयेत् ।
 जानो रानाभि चन्द्रार्हेनिभ रामेण क्षाब्धितम् ॥
 शुक्लवर्णं स्ववीजेन युतं ध्यायेदपा स्थलम् ।
 नाभितः कण्ठपर्यन्तं त्रिकोणं रक्तवर्णकम् ॥
 स्ववीजेन युतं ०००० वज्रेस्तु मण्डलम् ॥
 कण्ठाद् भूमध्य पर्यन्तं कृष्णं वायोस्तु मण्डलम् ॥
 षट् कोणं विन्दुभिः षट्भिर्युतं वीजेन चिन्तयेत् ।
 भूमध्याद् ब्रह्म रश्मिगतं वस्तुलं ध्वजं क्षाब्धितम् ॥
 धम्मवर्णं स्ववीजेन युक्तं ध्यायेन्नभस्तलम् ।
 एवं ध्यात्वा पुनस्तानि भूतानि प्रविलापयेत् ॥
 पृथ्वीमसु च ता वक्षी वक्षि वायी समीरणम् ।
 प्रविलाप्य तथाकाशोऽप्याकाशं प्रकृतौ ततः ॥
 अपरं ब्रह्मरूपा ता मायाशक्तिं परात्मनि ।

इत्येवमस्मादेहादि-प्रपञ्चं परमात्मनि ॥
 प्रविशाम्य परं ब्रह्मरूपं स्थितेत् किमत् त्वयम् ।
 पुनरुत्पादयेद्देहं पवित्रं परमात्मनः ॥
 शब्दमन्त्रात्मिका जाता मज्जतिः परमात्मनः ।
 अजायत जगन्मातुरात्मानं • • • • • ।
 नभसोऽभिष • • • • • ।
 रामीरणादभूद्वह्निर्भ्रैरापस्ता • • • • • ।
 स्त्रीयमीभ्योऽपि भूतेभ्यस्त्रीजो इत्थं कसीवरम् ।
 देवताराधने योग्यसुखमिति भावयेत् ।
 तद्विद्वन् देहे परमात्मानं सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत् ।
 समस्ता-देवतारूपं सर्वमात्मामयं शभम् ।
 आतारूपेण देहे ऐषै योजभायेन शिष्यति ।
 इत्येवा भावना सुप्लवा भूतशक्तिरितोरिता ॥
 अशक्त्या-प्रकारेण भूतशक्तिरिधिधीयति ।
 धर्मिकन्द-समुद्भूतं जानता नै सुगोभनम् ।
 विश्वर्याष्टदलस्यैव परं धैराग्य कर्षिकम् ।
 स्त्रीयधत् कर्मणं ध्यायेत् प्रथमेन विज्ञानितम् ।
 कृत्वा तत्कर्षिणां कर्मणं प्रदीपकालिकात्मिम् ।
 सुपुत्र्या कर्मणा तस्य परमात्मनि योजयेत् ।
 योगमुक्तेन विधिना धोऽहं मन्त्रेण साधकः ।
 तत्रैव सर्वसत्त्वानि विधीयानि विनिश्चयेत् ।
 पुरुषार्थं ततः पापममादिभ्यः सर्वगतम् ।
 ब्रह्मरूप्या विररुष्यै चार्थंस्तेयं भुजङ्गम् ।
 सुरापालकदा युक्तं पुरुषस्य कर्तव्यम् ।
 तत्संयोगि-पदबन्धु-प्रत्यङ्गं पातकम् ।
 उपपातकं रोगायै इत्त-उग्रदुर्विषोपनम् ।

खड्ग धर्मं धरं कृष्ण कुचो दक्षिणतः स्मरेत् ।
 ततः संशोधयेद्देहं पुरकादि क्रमेण वै ।
 विधाय प्राणसरोध वायुवीजेन वायुना ।
 वज्रिवीजेन तेनैव सन्दर्हेत् सकलां तनुम् ।
 भक्ष्य तद्ग्राह्यमार्गेण निर्गतं चिन्तयेत् सुधीः ।
 ततो वमिति वीजेन ज्ञावयेत् सकलां तनुम् ।
 मञ्ज्वाती निर्मले देहे देवतोपासन क्षमे ।
 आत्मज्जीवादि तत्वानि खख्यानं प्रापयेत्ततः ।
 आत्मान हृदयाश्रीजमानयेत् परमात्मनः ।
 हृदयसन्धेय विधिवदेवावश्यं विधीयते ।
 भूतशुद्धि विहीनेन कृता पूजाभिचारिका ।
 विपरीतं फल दद्यादभक्त्या पूजनं यथा ।
 भूतशुद्धिं विधायेत्सं ततो वै स्थापयेदसूनु ।
 पायाद्भ्रमेण पुटितां शक्तिमादौ समुचरेत् ।
 यथारादि सकारान्तान् विन्दु-मस्तक-लाब्धितान् ।
 तदन्तं चरित् प्राप्तेः श्योभमर्द्धेन्दु-संयुतम् ।
 ततो हृदय परात्मानो ततोऽसुष्य पदं वदेत् ।
 प्राणा इति वदेत् पलादिह प्राणास्ततः परम् ।
 अमुष्य जीव इह तु स्थितोऽसुष्य पदं ततः ।
 अर्धेन्द्रियाण्यसुष्यास्ते वाङ्मनसश्चरन्ततः ।
 शोष-घ्राण पदे प्राणा इहागत्य सुष्यं चिरम् ।
 तिष्ठत्स्वमिदंभू पूर्वं प्राणमुष्यपदं कुप ।
 पाशात्यागि प्रयोज्येव प्राणमन्त्र समुचरेत् ।
 प्रह्वारिंरप्यन्धन्मु विराट् प्राणमु देवता ।
 प्रह्वारिंरप्यन्धन्मु विराट् प्राणमु देवता ।
 प्रह्वारिंरप्यन्धन्मु विराट् प्राणमु देवता ।
 गिरी-वदन इदं गुह्यं पादं पलादि विन्दतेत् ।

अमुष्येति षट्साने माध्यनास समुच्चरेत् ।
 त्रिर्जपेत् माध्य मध्यर्घे कृत्वा मन्त्रमदारधी ।
 एष प्राण प्रतिष्ठायाः प्रकार परिकीर्त्तित ।

सा याग, स्त्री माया क्रौं अहुय । साढकान्यासो
 यथा ऋष्यादिपूर्व ।

ऋषिर्ब्रह्मा समुद्दिष्टो गायत्री षड्दन्द् ईरितम् ।
 सरस्वती समाख्याता देवता देगिकोत्तमै ।
 अक्षीव इक्ष दीर्घान्तर्गतै षड्वर्गकै क्रमात् ।
 षडङ्गानि विधेयानि ज्ञातियुक्तानि देगिकै ॥
 पश्चात्सिपिभिविभक्त सुष्ट दो पश्चाध्य षष्ठस्यर्त्ता
 भास्यगौलि निवह चन्द्र शकसामापीन तुङ्गस्तनीम् ।
 सुद्रामचगुण सुधाद्य कलग विद्यासु इस्ताम्बुजै
 विभ्राणा विगदप्रभां त्रिनयनां वागदेवतां मयये ॥
 ललाट सुख हन्नासि श्रुति प्राणेषु मण्डणो ।
 शीघ्र दस्तोत्तमाद्वास्ये दो षत् सन्ध्यक्षेषु च ।
 पार्श्वत पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽ सके ।
 ककुब्धि च हृत्पूर्व पाणौ पादयुगे तत ।
 जठराननयोर्न्यस्येन्नाढकार्णान् यथाक्रमात् ॥ इति ॥

द्वारपूजा कृत्वेति । सा यथा,—

देगिको विधियत् श्रात्वा कृत्वा पूर्वाङ्गिका क्रिया ।
 यायादसङ्गतो मौनी यागार्थं यागमण्डपम् ॥
 आसन्न्य विधिवत्तत्र मामान्वाद्यै विधाय च ।
 द्वारमस्ताम्बुमि प्रीण्य द्वारपूजां समाचरत् ॥
 ऊर्ध्वोद्भ्रमरके विप्रं महालक्ष्मीं सरस्वती ।
 ततो दक्षिणं यात्रायां विप्रत्तेच समन्वित ॥
 तयोः पार्श्वगते गङ्गा यमुने पुष्यशरिभिः ।

कृत्वा सृष्टु-शुक्ल-सतूलिकायां
 रत्नासने देशिकश्चाञ्चयित्वा ।
 शक्तिश्चाधाराख्यकां कूर्मं नागौ
 पृथिव्यले स्वासनाध. प्रकल्प्य ॥ ८६ ॥

देहभ्यामर्चयेदस्य प्रतिदारमिति क्रमात् ॥ इति ॥

पद्माद्यासनस्य इति । पद्मामनन्तु,—

“वामोरुपरि दक्षिणन्तु चरण मखाप्य वाम तथा
 याम्योरुपरि पश्चिमेन विधिना कृत्वा कराभ्या दृढम् ।
 अङ्गुली द्वये निधाय चिबुक नासायमानोकयेत्
 एतद्ग्राधि विघात कारि यमिनां पद्मामन प्रोच्यते” ॥ इति

आदिशब्दात् स्मृतिकादि । पूजाविधौ तु तद्विधाहार्य
 मद्गुह धमन फस्ताभ्या न कर्तव्यम् । आदौ द्वारपूजां कृत्वा
 पद्मामने उपविश्य प्रसन्नचित्तो भूतसदगदिक कुर्व्यादित्य
 न्वय ।

अर्चाविधायिति । ‘अस्य’ रामस्य ‘अर्चाविधौ’ पूजाविधौ,
 पीठस्य अधरदेशार्चनम्, ऊर्ध्वं देशार्चनम्, पार्श्वदेशार्चन, मध्य
 र्चनं पद्मस्य चार्चनं कृत्वा पीठस्याङ्गुल्यु धर्मादिकानर्चये
 दिति सम्बन्ध ॥ ८९ ॥

रत्नशङ्खे आमने ‘सृष्टु’ लोमना, ‘द्वारा’ मन्त्रोदरा ‘ममाना’
 मद्मामनतुष्य परिमाणे या तुमिका, तस्यां ‘देशिक’ देश’ धप
 देशोऽस्यास्ति देशिक भवति इति ठम् । उपदेष्टा, तत्र ‘अर्च
 यित्वा’ सम्बन्ध । पीठाधर भागादिपूजमर्चनं विमदयति, शक्ति
 मिति । ‘शक्तिश्चाधाराख्यकां’ नाशरमिति ‘कूर्मं’ कण्ठप

विषं दुर्गां क्षेत्रपालञ्च वाणीं
 वीजादिकांशाम्नि-देशादिकांश्च ।
 पीठस्याद्भिष्वेषु धर्मादिकांश्च
 नञ्पूर्वां स्नांस्य दिक्ष्वर्चयेच्च ॥ ८७ ॥

‘नाग शेष ती च पृथिवीलक्षणे च ‘ब्रह्म’ कमले एतां स्वास
 नस्य देवता, स्वासनस्य अध प्रकल्प्य । तदुक्तम् —

“आधारशक्ति प्रजपेत् पद्मजहयधारिणीम् ।

सूर्ध्नि तस्या समामीन कूर्मं नीलाभमर्चयेत् ।

कूर्मं बद्ध गिलामीनमनन्त कुन्द मद्भिभम् ।

यजेत्कधर सूर्ध्नि धारयन्त वसुधराम् ।

तमाल श्यामला तस्मिन् नीलेन्दोवर धारिणीम् ।

अभ्यर्चयेद्दसुमतीं स्फुरत्सागर मेखलाम् ।

तस्यां रत्नमयं द्वीपं तस्मिन् मणिमण्डपम्” ॥ इति ।

एवं मण्डपान्तं पूजयित्वा मण्डपं प्रविशेत् । द्वारे वि
 विधाय नमः, दुर्गायै नमः, च क्षेत्रपालाय नमः वा वाण्यै
 नमः, इति वीजादिकान् यथास्थानमभ्यर्च्य अग्नि देगादि
 काम् धर्मादीन्, तदुक्तम्,—

“यजेत् कल्पतरु स्तम्भिन् साधकाभीष्ट सिद्धिदान् ।

अधस्तात् पूजयेत्तेषां वेदिकां मण्डलोच्चराम् ।

पश्चादभ्यर्चयेत्तस्या पीठ धर्मादिभि पुनः ।

रत्न श्याम हरिदिन्द्र नीलाभान् पाद रुपिणः ।

हृद्य केसरि भूतेभरूपान् धर्मादिकान् यजेत् ।

गात्रेषु पूजयेत्तांस्तु नञ्पूर्वकाननुकमान् ।

शान्तेयादिषु कोणेषु दिक्षु चायाम्पुञ्जं यजेत्” ॥ इति ।

मध्ये क्रमादर्क-विध्वग्नि-तेजा-
स्युपर्युपर्युत्तमैरर्चितानि ।

रजः सत्त्वं तम एतानि वृत्त-
त्रयं वीजाद्यं क्रमाद्भावयेच्च ॥ ८८ ॥

आशा-व्याशास्वप्यधात्मानमन्तः
धात्मानश्च परमात्मानमन्तः ।

ज्ञानात्मानश्चार्चयेत्तस्य दिक्षु
माया-विद्ये ये कला पारतत्त्वे ॥ ८९ ॥

‘मद्विषु’ पादेषु ‘नञ्पूर्वान्’ धर्मादिकान् ‘तस्य’ पीठस्य
‘दिक्षु’ पूर्वादेषु ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

मध्ये इति । सूर्यस्वग्नयः क्रमेण पूज्याः, यत् ‘वृत्तत्रयं’
तत् रजः सत्त्वं तमः एतानि यानि गुणरूपाणि तद्गुणात्तद्व्यम्
‘वीजाद्यं’ कलिकारूपं ‘क्रमात्’ अनुक्रमेण ‘भावयेत्’
पूजयेत् ॥ ८८ ॥

आशेति । ‘आशा व्याशासु’ दिक्षु-विदिक्षु च अष्टौ पद्म
पद्माणि पूजयेदिति शेषः । अयेति । ‘आत्मान’ निद्रम् ‘परमा
रात्मान’ जीमं ‘परमात्मानम्’ ईश्वरं ‘ज्ञानात्मान’ यद्वा विन्दु
नाट शक्तिशान्तात्मकान् एतान् ‘धस्तः’ मध्ये अर्चयेत् । माया,
विद्या, कला, पारतत्त्वं परम तत्त्वञ्च, एतानि चत्वारि तत्त्वानि
दिक्षु पूज्यानि । तदुक्तम्,—

“शानन्दकन्दं प्रथमं शिव्यासमन्तरम् ।

मर्कतवात्मकं पद्ममभ्यर्च्यं तदनन्तरम् ॥

मन्त्री प्रकृति पद्माणि विष्णोरमय केसरान् ।

सम्यूजयेद्विमलादीद्य शक्ती
रभ्यर्चयेद्देवमावाहयेच्च ।

षष्ठाग्रहर्ण-बीजाद्यां कर्षिकां पूजयेत्ततः ॥
कलाभिः पूजयेत् माहं तस्यां सूर्येन्दुपावकान् ।
प्रणवस्य त्रिभिर्मन्त्रैरथ सत्त्वादिकान् गुणान् ॥
आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमर्चयेत् ।

ज्ञानात्मानश्च विधिवत् पीठं मन्त्रायसानिकम्” ॥ इति ।

तत्त्वपूजायां, मां मायातत्त्वाय नमः, विं विद्यातत्त्वाय नमः,
कं कलातत्त्वाय नमः, ष परतत्त्वाय नमः इति प्रयोगः ॥ ८८ ॥

विमलादीयेति । ‘विमला’ उत्कर्षिणी ज्ञानक्रियाद्योगेति
शक्तयः,

“प्रज्ञी मत्वा यद्येगानानुग्रहा नवमी मता” ।

इत्यासनस्थानमुक्ताम् ।

“पीठशक्ति-केशरेषु मध्ये च भवराजया” ।

इति पीठमन्त्रो नारायणीये उक्तः ।

देवमावाहयेत्येति, मूलमन्त्रेण आहूतो भव इत्याद्युक्ता-
वाहनादिमुद्रा प्रदर्शयेत् । ता यथा,—

“पावाहनादिका मुद्रा नव साधारणी मता” ।

तथा षडङ्गमुद्राय सर्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥

इह्नाभ्यामञ्जलिं यद्भानामिका मूलपरिणी ।

अङ्गुली निधिपेत् त्रियं मुद्रा त्वावाहनी मृता ॥ १ ॥

अधोमुखो त्रियं वेत्यात् म्यापनी मुद्रिका मृता ॥ २ ॥

उष्णताङ्गुल मुद्रोस्तु मणोगात् मन्त्रिधापनी ॥ ३ ॥

अस्तु प्रवेगिताङ्गुला रैव मरोधिनी मता ॥ ४ ॥

अङ्गव्यूहानि जलादीश्व पूज्य
धृष्ट्यादिकैर्लोकपालैस्तदसैः ॥ ६० ॥

उत्तानमुष्टि-युगला सम्मुखीकरणौ मता ॥ ५ ॥
 देवताङ्गे षडङ्गाना न्यास स्यात् सकञ्चीकृति ॥ ६ ॥
 सव्यहस्ताङ्गता मुष्टिदीर्घाधो मुखतर्जनी ।
 अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता सती ॥ ७ ॥
 अन्योऽन्याभिमुखाङ्गिष्ठ कनिष्ठानामिका पुन ।
 तथैव तर्जनीमध्या धेनुमुद्रा समीरिता ।
 अमृतीकरण कुर्यात् तथा साधक सत्तम ॥ ८ ॥
 अन्योऽन्य श्रयिताङ्गुष्ठा प्रसारित पराङ्गुली ।
 महामुद्रेयमाष्याता परमीकरणे बुधै ।
 प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताज्ञान कर्मणि ॥ ९ ॥ इति ।
 अङ्गव्यूहानीति । 'अङ्गव्यूहानि' हृदयादीनि 'जलादी' उदकदानाद्ये पाद्यादिभि सम्पूज्येत्यर्थ । अङ्गव्यूहानिजलाद्ये रिति पाठे, अङ्गव्यूहै 'अनिलजाद्यै' हनुमटाद्यैश्च साक देव पूज्येत्यन्वय । अङ्गव्यूहानलाद्यैरिति तु युक्त पाठ । 'जलाद्यै' नीलाद्यै षोडशभि महेत्यर्थ । तेषां स्थानानि "आग्नेयादिषु कोषेषु हृदयादीनि पूजयेत् । नेत्रमपे दिशास्त्रम्" इति ।
 अङ्गमुद्रा यथा—
 "अङ्गन्यासस्य या मुद्रास्तासा लक्षणमुच्यते ।
 अत्रद्रष्टा ऋजवो हस्ताग्राया भयेन्मुद्रा हृदये शिरस्यपि ।
 अधोऽद्गुष्ठा अतु मुष्टि शिखायां करदन्वाङ्गुलयो पर्मणि च्छु ॥
 नाराधमुख्य हृत दाह्युग्मकाङ्गुठ तर्जन्युदितो ध्वनिस्तु ।
 शिष्यनिषिञ्ज कथितास्त्रमुद्रा यथाक्षिणो तर्जनिमध्यमे स्तु ।

वशिष्ठाद्यैर्मुनिभिर्नीलमुख्यैः
 चाराधयेद्राघवं चन्दनाद्यैः ।
 मुख्योपहारैर्विविधैश्च पूज्य
 तस्मै जपादींश्च समर्प्य सम्यक् ॥ ६१ ॥

नेत्रत्रयं तत्र भवेदनामा पङ्क्तुद्रा कथिता यथावत् ॥ इति ।

धृष्ट्यादिकैरिति । स्रष्ट्यादीनान्धे पठन्ति । तथा हि,—

पुत्रदेवैश्चैषे पीठे मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत् ।
 श्रीं मौताये दिगन्तेन सीता पार्श्वं गता यजेत् ॥
 अथे पार्श्वे द्वये शार्ङ्गं शरानङ्गानि तद्वद्दि ।
 हनूमन्तं ससुधीव भरतं मविभीषणम् ।
 लक्ष्मणाञ्च शत्रुघ्नान् जास्रवन्तं दत्तेष्विमान् ।
 याचयन्तं हनूमन्तमग्रतो धृतपुस्तकम् ॥
 यजेद्भरतं शत्रुघ्नो पार्श्वयोर्धृतचामरो ।
 धृतातपत्रं हस्ताभ्यां लक्ष्मणं पश्चिमे यजेत् ॥
 स्रष्टिं जयन्तं विजयं सुराङ्गं राष्ट्रं वर्हेनम् ।
 अक्षोपं धर्मपालाप्त्यं सुमन्वच्च दशाप्रतं ॥
 सर्वाभरणं सम्यक्साक्षीक्रेयानर्चयेत्ततः ।
 तदस्त्रानि ततो वाद्ये यञ्चादीनि च पूजयेत् ॥ इति । ६०

वशिष्ठाद्यैरिति । वशिष्ठं वामदेव जायान् मोतम भरद्वाज
 कौशिकं दक्षिणैः गार्द मनकं मन्मन्मन् मन्नातनं मनत्कुमारान्
 दादगं कामण्डलुधरान् सर्वान् मन्वसुधरतो सुनीन् दादगाधो
 अर्चयेत् पूर्वदिक् क्रमेण च तत्परान् । नीलमुख्यैरिति ।
 नीलं सुपेण मैन्दं गरभं द्विदिदं धनदं मयाचं किरीट-कुण्डल-
 श्रीवत् कौस्तुभं शङ्खं चक्रं मदा पद्मानि पौद्गमां अर्चयेत्

एवम्भूतं जगदाधारभूतं
 रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम् ।
 गदादि-शङ्खाब्जधरं भवारिं
 स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वतः ॥ ६२ ॥
 विश्वव्यापी राघवोऽथो तदानीम्
 अन्तर्दधे शङ्ख-चक्रे गदाब्जं ।
 धृत्वा रमासहितः सावृतश्च
 सप्तपत्नजः सानुजः सर्वलोकी ॥ ६३ ॥
 तद्गता ये लब्धकामांसु भुक्त्वा
 तथा पदं परमं यान्ति ते च ।

पूर्वदिक्क्रमेण हाताक्षलीम् । 'चन्दनाद्यैः' सुगन्धिभिः ।
 जपादीनिनि । आदिगद्येन उपचाराः । अपममर्षणे मन्त्र, —
 "गुह्यति गुह्य गोप्ता त्वं गृह्याष्यात्कृतं जपम् ।
 मिद्धिर्भवतु मे देव ! त्वत्प्रसादात्स्वयि स्थिता." ॥ इति ।
 'सर्वतः' सर्वस्मात् बन्धनात् । सर्वः इति तु युक्त. पाठ.
 ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

राघव, शङ्खी, तदादनीम्, इति पदच्छेदः । 'अन्तर्दधे'
 श्रीकाण्डश्लो घभृव, न तु देहधर्मे गतः, रामायणेऽपि तेनैष
 रूपेण ब्रह्मलोकं गमनमुक्तम् । 'मावृतः' आवरणैः परिवारैः
 सहितः, 'सप्तपत्नजः' सप्तपत्नीनैः परिवारिण्यैः सहितः,
 समदर्शित्वात् 'सर्वलोकी' सर्वदर्शी ॥ ६३ ॥

ये तद्गताः, ते कामान् लभन्ते, लब्धाय कामान् भुञ्जन्ते
 परम पदं यान्ति ।

इमा ऋच सर्वकामार्थदाश्च

ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम् ।

ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम् ॥ इति ॥ ६४ ॥ १०

इत्यथर्ववेदे रामपूर्व तापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥ २२ ॥

उपनिषत् पाठे फलमाह, इमा इति । द्विकृत्ति ममात्यर्या ।
दशावरण पूजा गण सङ्घितायासुक्ता —

“षट्कोषे षडमा वृत्ति स्यादद्वैरस्मित क्रमात् ।

द्वितीयात्मादिकै योक्ता देवैरष्टाञ्जमूलकै” ॥ इति ।

तथा, आत्मा १ । निवृत्ति २ । अन्तरात्मा ३ । प्रतिष्ठा ४ ।
परमात्मा ५ । विद्या ६ । ज्ञानात्मा ७ । शान्ति ८ । इत्या
दय ।

“तृतीया वासुदेवाद्यैरष्टपत्रे तथैव च ।

चतुर्थी वायुपुत्राद्यै षडान्ते पूर्वत क्रमात् ॥

पृथ्व्याद्यै षडमी वृत्तिद्वितीयाष्टदले तथा ।

षष्ठी इन्द्राय यत्रपु नारदाद्यै महर्षिभिः ॥

सप्तमी पाण्ड्याद्यै स्वान्नोत्पाद्यै ऋषिपुङ्गवै ।

अथाद्यैरष्टमो ज्ञ या इति महलपद्मके ॥

इन्द्राद्यै भूयुष्टे चाद्यै नवमावरण भवेत् ।

तदक्षैर्वैष्णवाद्यै दशमावरण शुभम् ।

दशावरण पूजय क्ततथा माधकात्मै” ॥ इति ।

पूजायन्त्रे चैतान्यावरणानि अथ्य धारण यन्त्रादय
विशेष । अथ हि षट्कोषादि भूपुरान्ते देवरूपाणि भवन्ति ।
धारण यन्त्र तु मन्त्रवर्णा इति धारणक्रमोऽप्ययमव शुर्तो
द्रष्टव्य पाठक्रमार्थक्रमस्य बलीयस्वात् ।

रामोत्तरतापनीयोपनिषत् ।

श्रीं बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्याम् । यदनु
कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म-
सदनम् । अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं
सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । तस्माद् यत्र क्वचन
गच्छति, तदेव मन्येतेति ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अस्यै पद वाचाना रामपूर्वस्य टीपिका ॥

इति रामपूर्वतापनीयोपनिषदो टीपिका सम्पूर्णा ॥ २२ ॥

श्रीं रामोत्तर तापनीय स्वरूप महिमोक्तये ।

रामचन्द्रस्य षट्षिंश खण्ड पञ्चक मण्डितम् ॥ १ ॥

अपि मवादेन रामचन्द्रस्य मन्वन्तीऽर्थतय महिमान स्वरू-
पञ्च प्रकाशयितुमादौ चेषोत्तम विविनक्ति, बृहस्पतिरुवाच
याज्ञवल्क्यमिति । यत् क्षेत्रम् 'पतु' हीन कुरुक्षेत्र कुरुक्षेत्रा
टपि यन्महिम्ना अधिक, कुरुक्षेत्र हि 'कुरो' ब्रह्मणो वरदा
नात् चेषोत्तम प्रमिद, तत्तु यतो हीनमित्यर्थ । हीने द्योत्व
पत् कर्मप्रवचनीयम्, तद्योगे यदिति द्वितीया । तथा देवानां
मपि देवपूजास्थान, तथा सर्वेषां प्राणिना द्यौलोकतुल्य,
तत् वाक्यमिति याज्ञवल्क्यापत्यं प्रति 'उवाच' तन्नामतो निद
तय दर्शयेति प्रमच्छेत्यर्थ । याज्ञवल्क्यास्तु उत्तरयन् तापन-
नामतो निर्दिशति, अविमुक्तं वै इति । 'अविमुक्तम्' ईश्वरे-
षापरित्यक्तम् अविमुक्तं वारावसीक्षेत्र कुरुक्षेत्र, कुरु इति

ब्रह्म वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां
भूतानां ब्रह्मसदनम् । अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्-
क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे, येनासाव-
मृती भूत्वा मोक्षी भवति । तस्मादविमुक्तमेव
निषेवेत, अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद् याज्ञ-
बल्काः ॥

प्रथमः खण्ड ॥ १ ॥

देवैः प्रार्थितेन शिवेन कृतत्वाद् कुरुक्षेत्रम् । तथा देवानां
मित्यादि विशेषणद्वयम् उत्तरेऽप्यनुदितम् । देशान्तरं तद्वक्ष्यी
पास्यमित्याह, तस्मादिति । 'तदेव' अविमुक्तमेव 'मन्यते'
जानोयात् ।

तस्य मननोत्प्रेषमाह, इदं वा इति । 'इदं' यत्र यत्र विष्ट
राम, तदेव विशेषणं तत्र युक्तमविमुक्तमिति मन्येत्यन्वयः ।
एव कृते सति अविमुक्तं निशासफनं भवतीति भावः । नन्व-
स्यान्वेष्य 'क्षेत्रेभ्यः' की विशेषः ? अत्राह, अत्र हीति । 'जन्तोः'
प्राणिमात्रस्य न मनुष्यस्यैव 'तारकं' पञ्चर वीर्यं वा । तस्य
किं कृतम् ? अत्र आह, येनेति । 'अमृतीभूत्वा' अमृतीभूय
मोक्षी भवति, मोक्षीऽस्तीति यन्माहृति भवति ।
कुरुक्षेत्रमाह, तस्मादिति । निषेवणं विस्तनादि । देशान्तर-
स्यस्यापि मन्थवतीत्यत उक्तं न विमुञ्चेदिति । 'एवमेवेतत्'
भवदुक्तं याज्ञवल्क्येति आह उच्यते, याज्ञवल्क्येनोक्तमर्थं
स्वीकृतवान् । 'एवमेव भगवन्' इति पाठे, ई भगवन् । 'एव'

अथ हैनं भरद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्काम्,
 किं तारकं ? किं तरतीति ? । स हीवाच याज्ञ-
 वल्काः, तारकं विन्दुपूर्वकं दीर्घानलं पुनर्माय
 नमः, चन्द्राय नमः, भद्राय नमः, इति । श्रीं तत्
 ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्या द्रव्युपासितव्यम् ।

भवदुक्तोऽयं एव, नान्यथा, इति याज्ञवल्क्य श्रोता वृद्धस्यति-
 राह इत्यर्थः ॥ १ ॥

एव वृद्धस्यति प्रोक्तार्थतत्त्वं याज्ञवल्क्यं प्रत्यस्वरूपम् आह,
 किं तारकमिति । ननु तरणक्रिया कर्मं प्रसिद्धमेव इत्याशङ्क्य
 प्रत्यस्य विशेषतामाह, किं तरतीति । यत् 'तरति' सभारं
 तारयति, तस्य किं स्वरूपमित्यर्थः । तरतिरन्तर्भूतस्यर्थः ।
 यदा कर्मप्रत्योऽयं, यस्य गर्भेत्याद्युत्तर भावि, उत्तरमाह, स
 हैति ॥ 'दीर्घानलं' दीर्घं आकारे आरूढं 'अनलं' रैफः
 यस्मिन् तत्, तच्च 'विन्दुपूर्वकं' विन्दोः पूर्वमेव पूर्वकं रा सिद्धम् ।
 दीर्घानलं रा इति । पुनर्मायं नमः, इति स्वरूपम् । चन्द्राय
 नमः, भद्राय नमः, इति द्वौ मन्वी पृथक् । तदुक्तम्,—

“रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।

नरो न लिप्यते पापेर्भुक्तिं सुक्तिश्च विन्दति” ॥ इति ।

श्रीं रूपा तद्रूपा यज्ञरूपा, तथा सदाख्याविदाख्या
 आनन्दाख्याचेत्त्वैवमेता रामाद्याख्या उपासितव्या । तदुक्तं
 गीतायाम्,—

“श्रीं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्वैविधं स्मृत ।

नाज्ञावास्तौन वेदाश्च यन्नाय विद्विता, पुरा” ॥ इति ।

अकारः प्रथमाक्षरो भवति, उकारो द्वितीयाक्षरो भवति, मकारस्तृतीयाक्षरो भवति, षड्मात्रद्यतुर्थाक्षरो भवति, विन्दुः पञ्चमाक्षरो भवति, नादः षष्ठाक्षरो भवति, तारकत्वात्तारको भवति ; तदेव तारकं ब्रह्म त्वं विद्मि, तदेवोपास्यमिति ज्ञेयम् ; गर्भ-जन्म-जरा-मरण संसारमहद्गथात् सन्तारयतीति ; तस्मादुच्यते तारकमिति ।

य एतत्तारकं ब्राह्मणो नित्यमधीते, स सर्वपाप्मानं तरति, स मृत्युं तरति, स ब्रह्महत्यां तरति, स भ्रूणहत्यां तरति, स वीरहत्यां तरति, स सर्वहत्यां तरति, स संसारं तरति, स सर्वं तरति, सोऽविमुक्तमाश्रितो भवति, स महान् भवति, सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीति ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

षोडशरात्रिका रामायणाद्या इत्युक्तम् तत्र रामादीनां तारकत्वमुपपादयितुं षोडशरात्र्यं तारकत्वमुपपादयति, अकार इत्यादिना । अकारादयस्यो मूर्त्ता, षड्मात्रादयस्योऽमूर्त्ता, नादात् परे शक्तिशान्ताद्यो षष्यवस्ये यद्विद्यते । 'तदेव वा वीरमेव प्रपञ्चान्नकत्वाद् ब्रह्मणो वाचकम्, 'अविमुक्त' वाराणशीचेत्रम्, यत्र तत्र स्थितो वाराणशीमेव स्थितो भवति,

अथैते श्लोका भवन्ति ;

अकाराक्षर-सम्भूत' सौमित्रिविप्रवृत्तभावनः ।

उकाराक्षर-सम्भूत. शत्रुघ्नस्त्रैजसात्मकः ॥ १ ॥

प्रज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षर-सम्भवः ।

अर्द्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैक-विग्रहः ॥ २ ॥

श्रीराम सान्निध्य वशाज्जगदानन्द-दायिनी ।

उत्पत्ति-स्थिति संहार-कारिणी सर्वदेहिनाम् ॥३॥

सा सीता भवति ज्ञेया मूलप्रकृति-सञ्ज्ञिता ।

प्रणवत्वात् प्रकृतिरिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः । इति ४

यत्र तत्र श्रुतो वाराणस्यामेव श्रुतो भवतीत्यर्थः । आश्रितो भवतीत्यस्मान्तरं स महान् भवतीति कैश्चित् पठ्यते, तेन मुक्तिरुक्ता, अश्रुतत्वञ्चेति मुक्तिरुक्ता ॥ २ ॥

प्रणव पञ्चराणा क्रमेणार्यामाह मन्त्रैः, अथैते इत्यादिना । 'विश्वभाषन' विश्वाभिधानं जायदभिमानो सङ्घर्षण 'तैल सात्क' स्वप्नाभिमानो प्रद्युम्न 'प्रज्ञात्मक' सुषुप्त्यभिमानो अनिरुद्ध राम ॥ १ ॥ २ ॥

तुरीयावस्य ब्रह्मज्ञप्त्याप्य विन्द्यमाह, श्रीरामेति । आनन्दस्य ब्रह्मज्ञप्त्यात् क्षेत्रज्ञया प्रकृत्या स दातुमशक्यं, कार्यं कर्तुं विन्दे प्र वाचा कार्योन्मुखी नादाशवाद्या सा रुक्मिणी । सीतायाः शक्ति शान्ताप्ये अथर्वस्ये आह, प्रणवत्वादिति । वाच्य वाचकभाव त्वक्ता प्रणयेन यदाऽभेद गता, तदा प्रकृतिरिति वदन्ति 'ब्रह्मवादिन' ज्ञानिनः । इति शब्द-श्लोकसमाख्यार्थः ॥ ३ ॥ ३ ॥

श्रीमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं,
भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोद्धार एव । यच्चान्य-
त्त्रिकालातीतं, तदप्योद्धार एव । सर्वं ह्येतन्न,
अथमात्मा ब्रह्म, सोऽथमात्मा चतुश्चाङ्गागरित-
स्थानो ब्रह्मिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः,
स्यूलभुग्-वैश्वानरः प्रथमः पादः ।

स्वप्नस्थानेऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन-विंशति-
मुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ।

यद्य सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न
कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत् सपुत्रं, सुपुत्रस्थान
एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्
चेतीमुखः प्राज्ञसृतीयः पादः ।

एष सर्वेश्वरः, एष सर्वज्ञः, एषोऽन्तर्यामी,
एष योनिः, सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां,
नान्तःप्रज्ञं न ब्रह्मिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं
नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न घनप्रज्ञं न प्रज्ञानम-
दृष्ट-मव्यवहार्य-मयाह्न-मलक्षण-मलिङ्ग-मचिन्त्य-
मव्यवदेश्य-मेकात्म प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिव-
मदैतं चतुर्थं मन्यन्ते ।

‘त्रिकालातीतम्’ भाग्यस्वरूपम् । ननु कथमेकस्य मूर्ता
मूर्तरूपता ? विरोधात्, अत एव, सर्वं ह्येतद् मन्त्रेति ।

स आत्मा स विज्ञेयः सदोज्ज्वलोऽविद्या-तत्
कार्यहीनः स आत्मा बन्धहरः सर्वदा हैत-
रहितः आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्रो
निरस्ताविद्या-तमोमोहोऽहमेवेति सन्भाव्योऽह-
मित्यौ तत् सत् यत् परं ब्रह्म रामचन्द्रः ।

चिदात्मकः सोऽहमीं तद्रामभद्रः परं
ज्योतीरसोऽहमित्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणै-
कीकुर्व्यात् । सदा रामोऽहमित्येतत् तत्त्वतः
प्रवदन्ति ; येन ते संसारिणो नूनं राम एव, न

सायिकत्वात् मूर्त्तस्य न विरोध इति भावः । ननु तथापि
जीवस्य ब्रह्मणो भेदे कथमेकसिद्धिरित्यत आह, अयमात्मा
ब्रह्मेति । योऽयम् 'आत्मा' जीव प्रसिद्ध, सोऽपि ब्रह्मैव, तस्य
आत्मनो ब्रह्मण ओद्धारवाच्यस्य रामस्यैकात्मत्वे कथं भेद
व्यवहारः ? इत्याद्यज्ञोपाधिभेदादित्याह, सोऽयमिति ।
चतुर्थं मन्यन्ते इत्यन्तो ग्रन्थो माण्डूक्ये नारसिंहे च व्याख्यातः ।
स आत्मेत्यादि स्पष्टः । 'अहमित्यौ तत्सदिति' एतच्छब्द-
चतुष्टयवाच्यं यत् परं ब्रह्म, स रामचन्द्रः ।

स किं भूतात्मकः ? न इत्याह, चिदात्मक इति । ज्ञानैक
विग्रह, सोऽहमिति, 'स' प्रसिद्ध अमुकपुत्रोऽमुकनामा अह
मस्य । स अमुक्यादिरूपो न, किन्तु ओद्धाररूपः तद्रूप परं
ज्योतीरूप, इत्येवमात्मानं प्रसिद्धमादाय तत्त्वमस्यादि
व्याख्यानन्यायेन 'मनसा' करणैव 'ब्रह्मणा' अविश्रुतेन सद्दे

संशयः, इत्युपनिषत्, य एवं वेद, स मुक्तो भवतीति याज्ञवल्क्याः ।

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ, याज्ञवल्क्य । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा, तं कथमहं जानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्याः । सोऽविमुक्त उपास्य, य एषोऽक्षरोऽनन्तोऽव्यक्त परिपूर्णानन्दैकरसश्चिदात्मा, योऽयमनन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्त. कस्मिन् प्रतिष्ठितः ? इति । वरणायां नाश्याञ्च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा ? का च नाशी ? इति । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयतीति, तेन वरणा भवतीति । सर्वानिन्द्रिय-कृतान् पापान् नाशयतीति, तेन नाशी भवतीति ।

कीकुर्यात् । एकोकरणे फलमाह सदेति । 'उपनिषत् परमाद्यज्ञान याज्ञवल्क्य' आह भरद्वाज प्रतीति शेष ॥ ३ ॥

अविमुक्ताधिष्ठान पुरुष स्वरूपमाह, य एष इति । 'अव्यक्त इन्द्रियाग्राह्य । अविमुक्ते किमित्युपाह्वय ? इत्यत उक्तान् अविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । नन्वविमुक्तो देशो न ज्ञायते अतं पृच्छति, स इति । 'वरणाया' वरण नामिकाया नद्या, 'नाश्या' नाशी नामिकायाश्च मध्ये यो देश एतिष्ठ प्रसिद्ध तत्र प्रतिष्ठितोऽविमुक्त । प्रवृत्ति निमित्तं पृच्छति, का वै

कतमज्ञास्य स्थानं भवति ? । भ्रुवोर्ग्राणस्य
 च यः सन्धिः, स एव द्यौर्लोकस्य परस्य च
 सन्धिर्भवति, एतद्वै सन्धिं सन्ध्या ब्रह्मविद्
 उपासत इति । सोऽविमुक्त उपास्य इति ।
 सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे, यो वै तदेवं वेदेति ।
 अथ तं प्रत्युवाच स्वयमेव याज्ञवल्क्यः ।

वरणा इति । उत्तरमाह, सर्वानिति । यत्र ज्ञाता प्रापदीप-
 रहिता भवन्ति । तदुक्तम्,—

१. “असी वरणयोर्मध्ये पञ्चक्रोश महत्तरम् ।

अमरा भरषमिच्छन्ति का कथा इतरे जना ” ॥ इति ।

स्कान्दे बाह्यस्य प्रसिद्धैव ज्ञातत्वादान्तराभिप्रायेण पृच्छति
 कतमज्ञेति । ‘अस्य’ अविमुक्तस्य । भ्रुवोर्ग्राणस्य च यः सन्धिः
 कूर्पस्थानमित्यर्थः, तत्र हि इडा पिङ्गले सङ्गते । सन्धिगण्डस्य
 निमित्तान्तरमाह, स एव इति । द्यौरिति प्रथिमस्य लोकस्य
 परस्य दिवो ज्योतिषस्य ‘एतत्’ वस्तु सन्धिगण्डे ‘ब्रह्मविद्’
 योगिनः सन्ध्यात्तु उपासते, सोऽविमुक्तः सन्धिधिया उपास्य
 इत्यर्थः । इति शब्देऽप्युक्तमाप्तो । स रामः परमात्मा
 अविमुक्त क्षेत्रे उपास्य इति विधिफलमाह, स इति । ‘अवि-
 मुक्तं ज्ञानम्’ अविमुक्त प्रदेशे ध्यानबलेन यत् प्राप्तम् । यद्वा
 ‘अविमुक्तम्’ अत्यक्तं नित्यं ‘ज्ञानं मद्भारय्यं यत्, तत् ‘माचष्टे’
 कथयति । ‘यः पुमान् ‘वै’ निश्चितं ‘तत्’ अविमुक्तं स्थानम्
 उक्तप्रकारं ‘वेदं’ जानाति ।

पठेति । ‘तम्’ अत्रिं प्रति याज्ञवल्क्यः कथान्तरमुवाच,

श्रीरामस्य मनुं काश्या जज्ञाप हृषभध्वज ।

मन्दन्तर-सहस्रैस्तु जपहोमार्चनादिभि ॥ ५ ॥

ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीराम प्राह शङ्करम् ।

वृणीष्व यदभीष्टं तदास्यामि परमेश्वर ॥६॥इति॥

अतः सत्यानन्द-चिदात्मा श्रीराममीश्वरः पप्रच्छ ।

मणिकर्ष्या वा मत्क्षेत्रे गङ्गायां वा तटे पुनः ।

म्रियते देहि तज्जन्तोर्मुक्तिं नातो वरान्तरम् ॥७इति

अथ सहोवाच श्रीरामः ।

क्षेत्रेऽत्र तव देवेश । यत्र कुत्रापि वा मृता ।

क्रिमिं कीटादयोऽप्याशु मुक्ता मन्तु न चान्यथा ॥८

श्रीरामश्चेति । हृषभध्वज काश्या श्रीरामस्य मनुं मन्त्र
जज्ञाप । ततः श्रीराम प्राह, अहं परमेश्वर, यदभीष्टं तत्
दास्यामि । 'इति' वाच्यसमाप्ती ।

अतः परः श्रीराममीश्वरः 'पप्रच्छ' यथाचे इति । सत्या
नन्दचिदात्मेति द्वितीयार्थे प्रथमा, सत्यानन्द-चिदात्मान
श्रीरामम् ईश्वरं पप्रच्छ इति । अस्य स्थाने महावापेति कश्चित्
पाठः ।

'मणिकर्ष्या' मणिकर्षिकायां 'मत्क्षेत्रे' काश्यां यो
म्रियते, तज्जन्तोर्मुक्तिं देहि, अतः परः वरान्तरं न
पार्षणीयम् ।

तव क्षेत्रे इति क्षेत्रमपि तुभ्य मया दत्तमिति भावः ।
कमेरिश्चोपधाया इतीत्वम् इत् । क्रिमिं' कामचारी पिपीलि

अविमुक्ते तत्र क्षेत्रे सर्वेषां मुक्ति-सिद्धये ।
 अहं सन्निहितस्तत्र पापार्थ-प्रतिमादिषु ॥ ६ ॥
 क्षेत्रेऽस्मिन् योऽर्चयेत्तत्र मन्त्रेणानेन मां शिव ! ।
 ब्रह्माहत्यादि-पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥१०॥
 त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि ये लभन्ते षड्धरम् ।
 जीवन्तो मन्त्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते ॥११॥
 सुसूर्पोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम् ।
 उपदेच्यसि मन्मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव ! १२॥ इति
 श्रीरामचन्द्रेणोक्तं योऽविमुक्तं पश्यति, स
 जन्मान्तरितान् दोषान् नाशयतीति ।

चतुर्थ. खण्डः ॥ ४ ॥

अथ हैनं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यामुवाच । अथ
 कैमन्वश्रुतः श्रीराम. प्रीतो भवति, स्वात्मानं

कादि । कीट बन्ध वर्णयो, कीटति बध्नातीति । 'कीट'
 नूतादि । न चान्यथा इति महाकशेष । 'अनेन' पडच
 रेण । 'मा शुच' पाणिदु खेन शोक मा ह्यथा । 'मुक्ता'
 त्यक्तदेहा । 'यस्य कस्यापि' पशु पक्षि मृगादेरपि । 'जन्मा
 स्तरितानिति' अन्यजन्मार्जितानपि दोषान् 'नाशयति'
 क्तिनति । तेन वरेणेत क्वचित् पाठ, श्रीराम दत्तेन वरेण ।
 इति शब्द खण्डमभासो । इदं वाराणसी गण्डस्य व्युत्पत्त्य
 स्तरम्, वरेण नाशयति दोषान् वाराणशीति ॥ ४ ॥

श्रीरामेणेति, यद्यपि शङ्कर प्रकृतगतापि समयान्तरे

दर्शयति, तन्नो ब्रूहि भगवन्निति । स होवाच
यान्नवल्काः । श्रीरामेणैवं निश्चितो ब्रह्मा पुन-
रेतया गद्या नमस्करोति ।

विश्वाधारं महाविष्णुं नारायणमनामयम् ।
पूर्णानन्दैक-विज्ञानं परं ज्योतिः स्वर्हापणम् ।
मनसा संस्मरन् ब्रह्मा तुष्टाव परमेश्वरम् ॥

ओं यो वै श्रीरामः, स भगवानद्वैत-परमा-
नन्दात्मा, यः पर ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो
नमः ॥ १ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यद्याखण्डैक-
रसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यद्य ब्रह्मान-
नन्दामृतं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३ ॥

ब्रह्मापि एव वाराचशो हत्तान्त रामेण निश्चित मथिस्वर्थे ।
'मद्या' मद्येन गायया व्यक्तवाचा, गद् व्यक्ताया वाचि ।
'य' प्रसिद्ध 'वै' निश्चित श्रिया जुष्टो रामचन्द्र, स 'भगवान्'
षड्विधैश्वर्यं सम्पन्न 'अद्वैत परमानन्दात्मा' अद्वैतो य
परमानन्द तदात्मा य परम्' उत्कृष्ट ब्रह्मापि सन् 'भूर्भुव
स्व' श्रीब्रह्मदेव्या, मूल, मूल, व्यूह, 'तस्मै' एव. कृष्णा
'वै' निश्चित नमो नम ।

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ता-
ब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ब्रह्मा
विष्णुरीश्वरो य सर्ववेदात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै
वै नमो नमः ॥ ५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च सर्वे
वेदा माङ्गाः सशाखाः सपुराणा भूर्भुवः स्वस्तस्मै
वै नमो नमः ॥ ६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यो जीवात्मा
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सर्व-
भूतान्तरात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये देवासुर-
मनुष्यादिभावा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ९

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च मत्सा-
कृष्णाद्यवतारः भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः १० ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च प्राणो
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ११ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चान्त-
करण चतुष्टयात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो
नमः ॥ १२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यद्य यमो
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यद्यान्तको
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यद्य मृत्युः
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यद्यामृतं
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यानि च पञ्च
महामृतानि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥१७॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यः स्थावर-
जङ्गमात्मको भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥१८॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च पञ्चा-
ग्नयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १९ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यद्य सप्त
व्याहृतयो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥२०॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या विद्या
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च सर-
स्वती भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च लक्ष्मी-
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च गौरी
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च जानकी
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च त्रैलोक्य
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सूर्य्यां
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सोमी
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २८ ॥

ओं यो वै श्रीराम. स भगवान् यानि च
नक्षत्राणि भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ २९ ॥

ओं यो वै श्रीराम. स भगवान् ये च नव-
ग्रहा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३० ॥

ओं यो वै श्रीराम. स भगवान् ये चाष्टौ
वसवो भूर्भुव. स्वस्तस्मै वै नमो नम. ॥ ३१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चाष्टौ
लोकपाला भूर्भुव. स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये चैकादश
रुद्रा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् ये च द्वादशा-
दित्या भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यच्च भूतं
भव्य भविष्यत् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो
नमः ॥ ३५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यद्य ब्रह्माण्ड-
स्यान्तर्वहिव्यांप्रोति विराट् भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै
नमो नमः ॥ ३६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यद्य हिरण्य-
गर्भी भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३७ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् या च प्रकृति-
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३८ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यद्योद्धारो
भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ३९ ॥

ओं यो वै श्रीराम स भगवान् यद्य चतस्रो-
ऽर्चनात्वा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४० ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यद्य परम-
पुरुषो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४१ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च महेश्वरो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४२ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च महादेवो भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४३ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्चो नमो भगवते वासुदेवाय महाविष्णुभूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४४ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च परमात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४५ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च ज्ञानात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४६ ॥

ओं यो वै श्रीरामः स भगवान् यश्च सच्चिदानन्दाहैतैकरसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ४७ ॥

एतान् ब्रह्मवित् सप्त-चत्वारिंशन्मन्त्रैर्नित्यं

एव सप्तचत्वारिंशत् पर्याया पूर्वेद्धृतमालामन्त्राक्षर-सद्वरका नारसिंहस्यैवानुष्टुभाक्षर-सद्वरका द्रष्टव्या ; अत प्रतिपर्याय क्रमेण मालामन्त्राक्षराल्लोकैक्यं यादाबुच्चार्याणि । अथ पदक्षर वाच्य राममूल व्यूहस्य मालामन्त्र वाच्य सप्त-चत्वारिंशद्गूह । तदुक्तम्,—

“कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादि कल्पना” । इति ।

देवं सुवन् ; ततो देव प्रीतो भवति; तस्माद्
य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तौति, स देव पश्यति,
सोऽमृतत्वञ्च गच्छति सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीति ।

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

द्वत्यथर्ववेदे रामोत्तर-तापनीयोपनिषत्
समाप्ता ॥ २३ ॥

‘शरीरस्य’ मूलप्यूहस्य ‘सिनादि कल्पना’ सप्तचत्वारिंश
द्व्यूहस्य कल्पना इत्यर्थः । इति शब्दः सुतिसमाप्तौ ।

‘एतान्’ पूर्वोक्तान् अद्वैतपरमानन्दात्मादीन् ब्रह्मत्वेन
‘वित्’ वेत्ता एतैर्मन्त्रैः ‘नित्यं’ प्रत्यह् ‘देव’ रामः सुवन् भवेत् ।
‘तत’ स्तवनात् देव ‘प्रीत’ अनुकूलो भवति । तस्मात् यत
अयं स्तवः प्रीतिक्रतुः, तस्मात् ‘य’ पुमान् एतैर्मन्त्रैः ‘नित्यं’
त्रिसम्यक् देवः स्तौति ‘म’ स्तोता ‘देव’ विष्णुः ‘पश्यति’
साक्षात् करोति, अमृतत्वञ्च गच्छति । दिशक्ति ममास्यर्थाः ।
उक्तमेव पुनरुच्यते, उत्तरशक्त्याभावादिति हि दिशक्त्या
सूच्यते ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अष्टपद वाक्यानां रामोत्तर प्रदीपिका ॥

इति रामोत्तर तापनीयोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २३ ॥

रामोत्तरतापनीया ६५५ मूलपुस्तकेषु पञ्च खण्डाः सन्ति कश्चित् उपस्थे तु सप्त
खण्डा इत्यन्ते । दीपिकायां सप्तैकैरिति षड्खण्डस्य भाष्येना नामि तदखण्डस्यम्
अतः निवेद्यते । यथा,—

श्वैरुं भरद्वाजो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच ।

श्रीरामचन्द्रस्य महात्मनो ब्रूहि भगवन् ! इति ।

स होवाच याज्ञवल्क्यः ॥

स्रपक्वागः स्रयं ज्योतिः स्रयम्भूरेक-चिन्मयः ।

तदेव रामचन्द्रस्य मनुरध्यक्षरः स्मृतः ॥ १ ॥

अखण्डैक रसानन्द-तारक मद्ग्न वाचकः ।

रामायेति सुविज्ञेयः नदानन्द चिटात्मकः ॥ २ ॥

नमः पदं सुविज्ञेयं पूर्णानन्दैक विग्रहम् ।

सदा रमन्ति हृदये सर्ववेदा मुमुक्षवः ॥ इति ॥ ३ ॥

य एतं मन्तराजं रामचन्द्रस्य पङ्क्तिं नित्यमधीते, सोऽग्नि-
पूतो भवति, स सोमपूतो भवति, स ब्रह्मणा पूतो भवति, स
विष्णुना पूतो भवति, स रुद्रेण पूतो भवति, स सर्वेषु पूतो
भवति, स सूर्ययज्ञं क्रतुभिरिष्टवान् भवति, स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो
भवति, इतिहास पुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि
भवन्ति, गायत्र्याः पष्टिशत सहस्राणि जप्तानि भवन्ति, प्रण
वानामयुतानि जप्तानि भवन्ति । दश पूर्वान् दशोत्तरान्
पुनार्ति, स पङ्क्ति पावनो भवति, स मद्ग्न भवति, सोऽमृत
त्वञ्च गच्छति ।

पठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ पुराणेषु उदाहरन्ति,—

गाणपत्येषु शैवेषु शाह्-मीर्ये मन्त्रेष्वथ ।

वैष्णवेष्वपि सर्वेषु राममन्त्र फल्गाधिकः ॥ १ ॥

गाणपत्यादि मन्त्रेषु जप कोटिशुष्णाधिकः ।

मन्त्रराजम्वनायाम फल्गोऽय पङ्क्तिरः ॥ २ ॥

पङ्क्तिरोऽय मन्त्रस्तु सर्वाघौघ-विनाशनः ।

मन्त्रराज इति प्रोक्तः सर्वेषामुत्तमोत्तमः ॥ ३ ॥

कृत दैन्येन दुरित पक्ष मासर्तु वर्षजम् ।
 म हरैत नि शेषन्तु चलाचलमिवाचल ॥ ४ ॥
 ब्रह्महत्या सहस्राणि ज्ञानाज्ञान कृतानि च ।
 स्वर्णस्त्रेय सुरापाण गुरुतल्पायुतानि च ॥ ५ ॥
 कीटिकोटि सहस्राणि उपपातकजान्यपि ।
 सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति राम मन्त्रानुकीर्त्तनात् ॥ ६ ॥
 भूत प्रेत पिशाचाद्या कुशाण्ड यद्द राक्षसा ।
 दूरादेव प्रधायन्ति राममन्त्र प्रभावत ॥ ७ ॥
 याम्यारण्य पशुपत्वे सञ्चित दुरितञ्च यत् ।
 मद्यपानेन यत् पाप तदप्याश विनाशयेत् ॥ ८ ॥
 अभय भक्षणीत्यन्न भिष्यान्नान मसुद्धवम् ।
 सर्वं विलीयेत पाप राममन्त्रानुकीर्त्तनात् ॥ ९ ॥
 श्रोत्रिय स्वर्णहरणात् यच्च पापमुपस्थित ।
 रत्नादे र्वाय हरणास्त्रयेन तद्विनाशयेत् ॥ १० ॥
 गत्वापि मातर मोक्षादगम्याश्चैव योयितम् ।
 उपासितेन मन्त्रेण रामस्तदपि नाशयेत् ॥ ११ ॥
 महापातकया बध्वा सङ्गत्य मञ्चितञ्च यत् ।
 बुद्धिपूर्वमघ कृत्वा तदप्याश विनाशयेत् ॥ १२ ॥
 कर्कशं सप्त पराकाशैर्नानाचान्द्रायणैरपि ।
 पाप दुरपनाद्य यत् तदप्याश विनाशयेत् ॥ १३ ॥
 आत्मतुल्य सुवर्णाद्यैर्दानैर्बहुविधैरपि ।
 एतदप्यपरिच्छीणं तदप्याश विनाशयेत् ॥ १४ ॥
 अवस्थान्तु त्रयश्चैव मूलबन्धमघञ्च यत् ।
 तन्मन्त्र स्मरणादव न शेष तत् प्रणश्यति ॥ १५ ॥
 तत्तद्गुरुपदिष्टन बलनानुष्ठितञ्च यत् ।
 रामात्मा मनुरवाय पापराशि विनाशकृत् ॥ १६ ॥

इनुमदुक्त रामोपनिषत् ।

श्रीं सनकादयो योगीन्द्रा अन्ये च ऋषयस्तथा ।
प्रह्लादाद्या विष्णुभक्ता इनुमन्तमिदं ब्रुवन् ॥ १ ॥

आ वृद्धधीजदीपाश्च नाशयेत् पृथक् तथा ॥ १० ॥
पितृ मातृ बधोत्पन्न बुद्धिपूर्वमघञ्च यत् ।
नि श्रेय नाशयेत्स्वै य राममन्त्रानुकीर्तनात् ॥ १८ ॥
पितृ मातृ ससृज्जाना यद्वा विग्रास घातिनाम् ।
यद्वा बालबोधोत्पन्न कृत्या ब्रह्मवागुत्सायकम् '१' ॥ १८ ॥
गुरुपुत्र कलत्रादि-बधोत्पन्नमघञ्च यत् ।
तदनुधानमात्रेण सर्वमेतदिलीयते ॥ २० ॥
य प्रयागादि तीर्थेषु मद्यपु कुरुचेत्वादिषु ।
सूर्ये नियमादि क्रमाद् भूय ० ० ० ० ॥ २१ ॥
स्त्रीणाञ्च पुरुषाणां स्वाम्बन्धे'षानेन दोषतः ॥ २२ ॥
येषु येषु विरोधेषु राममद्रमुपासते ।
दौर्बल्यादि भयान्येषु न भवन्ति कदाचन ॥ २३ ॥
शान्त प्रमद वदनो अक्रोधो भक्तवत्सल ।
अनेन सदृशो मन्त्रो जगत्स्यपि न विद्यते ॥ २४ ॥
सम्यगाराधितो राम प्रसीदत्येव सत्वरम् ।
ददात्यायुष्यमैश्वर्यमन्ते विष्णु पदञ्च यत ॥ २५ ॥
तदेतद्वचाभ्युक्तं तद्विष्णो परम पदम् ॥ २६ ॥
स मुक्तो भवति, स मुक्तो भवति ॥ २७ ॥

इत्याद्यवशं रङ्गस्ये रामोत्तर तापनीयोपनिषत् समाप्ता ॥
पूर्वतापनीये साङ्गस्वारको वर्णितः । उत्तरतापनीये
प्रश्वस्त्रापि तारकलमुक्तम्, रामस्य परब्रह्मण्यं प्रणय वीजा

वायुपुत्र । महाबाहो । किं तत्त्व ? ब्रह्मवादिनाम् ।
पुराणेष्वष्टादशसु स्मृतिष्वष्टादशसुचि ॥ २ ॥
चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु सर्वाध्यात्म-विद्यासु च ।
सर्वेषु विष्णुभिधानेषु विघ्न-सूर्येश-शक्तिषु ॥ ३ ॥
एतेषु मध्ये किं तत्त्व कथय त्व महाबल । ।

इनुमानुवाच ।

भो भो योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुभक्तास्तथैव च ॥४॥

भ्याश्च वाच्यत्वमुक्तम् । इदमिदानीं मन्दिच्छते किं विघ्नराजा
दय पञ्चापि तुल्यसामर्थ्या एव ? आहोस्त्रिदन्वतरस्मिन् विशे
योऽस्ति ? किं श्रेष्ठ नाम ? अथ के च रामस्याङ्गमन्ता ?
तथा प्रणवे गृहस्थे चान्द्रशानामधिकारोऽस्ति ? उत यतीनामे
वेति ? । अधिकारपक्षे कियाश्च प्रणवो जप्य ? कियाश्च
पञ्चर ? इति । विभीषणकृता रामस्तुतिश्च विमित्य
प्रसिद्धा ? कियता च पुरश्चरणेन परमपुरुषार्थसिद्धि ? क च
पुरश्चरणानुकल्पा ? इति । तदर्थं रामाप्रतिपदारभ्यते, अर्था
सनक्षादय इति ।

अस्य अनुष्टुप्छन्दः । अन्ये च नारदादयः ब्रुवन्' अह
वन् बहुल छन्दमोत्यसाऽयोगीऽप्यडभावः । ब्रह्मवादिनाम्
भिमतमिति शेषः । पुराणादिषु प्रतिपाद्यं किं तत्त्व ?
मध्ये विष्णो 'अभिधानेषु नामसु मध्ये किं 'तत्त्व' ? श्रेष्ठ
नाम ? । विघ्न' गणेश' 'सूर्य' आदित्य इय रद्र
शक्ति चण्डी, प्रकृतत्वात् विष्णुषु, एतेषु मध्ये किं 'तत्त्व' ?
परमदेवतम् ? ।

शृणुत मामकी वाचं भववन्ध-विनाशिनीम् ।

एतेषु चैव सर्वेषु तत्त्वेषु ब्रह्म तारकम् ॥ ५ ॥

राम एव परं ब्रह्म राम एव परं तपः ।

राम एव पर तत्त्वं श्रीरामो ब्रह्म तारकम् ॥ ६ ॥

वायुपुत्रेणोक्ता योगीन्द्रा ऋषयो विष्णुभक्ताः
पुनः पप्रच्छुर्हनुमन्तं, रामस्याङ्गान् नो ब्रूहि
हनुमन् ।। स होवाच वायुपुत्रः, विघ्नं वाणीं
दुर्गां क्षेत्रपालं सूर्यं चन्द्रं नारायण नारसिंहं
वासुदेवं वाराहम् अन्याश्च काञ्चित् सर्वान्
मन्त्रान् श्रीसीतां लक्ष्मणं हनुमन्त शत्रुघ्नं विभो-
पण सुग्रीवम् अद्भुतं जास्ववन्त प्रणवम् एतान्
रामस्याङ्गान् जानीयात् । अङ्गान् विना रामो
विघ्नकरो भवति ।

भो भो इत्यादरे वीणा । 'एतेषु' शास्त्रेषु तत्त्व प्रति
पाथ, देवेषु तत्त्व परमदेवत, नामसु तत्त्व सर्वाधिकतल
ब्रह्म तारक, 'राम एव' श्रीराम एव तारक ब्रह्म ।

राममन्त्र जपता के चाङ्गमन्त्रा जप्तव्या ? इति द्वितीय
सन्देह पृच्छन्ति, वायुपुत्रेणोक्ता इति । 'अङ्गान्' अङ्गस्थानी
यान् मन्त्रान् देवाय ब्रूहि हे हनुमन् ।। 'वाणी' सरस्वती,
विघ्नादयो वाराहान्ता दशाङ्गदेवता, अन्याश्च काश्चि-१ वशिष्ठ
धामदेवादीन्, अन्यधामप्राधान्य सूचनाय सामान्यशब्द
प्रयोग । श्रीबीज पूर्विका सीता, सीताशब्द चतुर्थ्यन्त

पुनर्वायुपुत्रेणोक्तास्ते हनुमन्तं पप्रच्छुः । आ-
 च्छनेय ! महाबल ! विप्राणां गृहस्थानां प्रणवा-
 धिकारः कथं स्यात् ? इति ।

पुनरुवाच हनुमान् ।

अयोध्यानगरे रम्ये समाप्तीनो रामो मया
 पृष्टः, सीतापते ! योगि मानस इस ! विप्राणां
 गृहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं स्यात् ? इति ।
 स होवाच राम । येषामेव पडक्षराधिकारो
 वर्तते, तेषां प्रणवाधिकारः स्यात्, नान्येषाम् ।

स्वाहान्त, सीतादयः प्रणवान्ता दृशं एतान् रामस्य 'अङ्गान्'
 अङ्गमन्त्रान् जानीत । एषा प्रणवादि विन्दन्तमाद्यक्षर धीजः,
 चतुष्यन्त नाम मन्त्र । तदुक्तं ङामरे ।—

“आङ्कारं विन्दु मध्यस्थं नामधेयाद्यमक्षरम् ।

देवतानां स्वधीजं तत् पूजायामृद्धिं सिद्धिदम्” ॥ इति ।

एतन्मन्त्रोद्भङ्गे बाधकमाह, अङ्गान् विनेति । विघ्नका
 रित्वं जप पूजनादिकमेव न सिध्यति ।

चतुर्थं मगधं पृच्छन्ति, आच्छन्नयेति । अच्छनाया अपत्यम्
 आच्छन्दिद्यं, तत् सम्बोधनम् । महाबलेति मगधं निराकरण
 मामर्थं सूचितम् । वायु स्यादिति यतीनामेव स्वातन्त्र्येषु तदु
 पासनं विधानात् ।

सीतापते ! इत्यादि हनुमदुक्तं रामस्य सम्बोधनम् । येषां
 मिति । गृहस्थं साधूनां पडक्षराधिकारं मस्यतिपक्षं प्रणव
 स्वाङ्गत्वात्, तत्समानं धीमक्षेपं प्रणवाधिकारं, 'नान्येषां'

प्रणवं केवलम् अकारमकार मकारमर्हमावा-
सहितं जपित्वा यो रामचन्द्रमन्त्रं जपते, तस्य
शुभकरोऽहं स्यात् ; तस्मात् प्रणवस्य चाकारस्य
चोकारस्य च मकारस्य चार्हमावस्य च ऋषि-
च्छन्दो-देवताः तद्वत् वर्ण-चतुःस्थान-स्वर-वेदाग्नि-
गुणादीन्नुच्चार्य न्यासं कृत्वा प्रणवमन्त्रान्
द्विगुण जप्त्वा पञ्चाद्राममन्त्रमाद्यन्त-प्रणवं यो जपते,
स रामो भवेत्, इति रामेणोक्तम् ; तस्मात्
रामाङ्ग प्रणवः कथित इति वायुपुत्रेणोक्ताः
पुनर्हनुमन्तं पप्रच्छुः ।

स होवाच हनुमान् रामभक्त-विभीषणकृत-
रामपरिचर्यायां सप्त सहस्राणि संस्कृतवाक्यानि,

पडचरेणादोचितानाम् । प्रणवजपं विना राममन्त्रजपेऽधि-
कार एव नास्तीत्याह, प्रणवमिति । अकारादि-चतुरस्र
सहितमिति यत्तद्व्यम् । अकारादिषु पृथग्विभक्त्युच्चारणं स्वात-
न्त्र्येण छन्दःश्रव्याद्यभिधान-सूचनार्थम् । तदेवाह, तस्मादिति ।
प्यामर्थादयोऽद्यर्षधिरसि, माण्डूक्ये, नारसिंहे चोक्ताः । न्यास
कृत्वा प्रणवकलोक्त मन्त्रान् पडचरान्, 'आद्यन्त प्रणवम्' भादौ
अन्ते च प्रणवोऽस्य त, प्रणव पुटितमित्यर्थः, 'जपते' जपति ।
उपसहार, तस्मादिति । इत्यमृतकल्पे उक्ता । पुनर् पश्चम
सशय पप्रच्छुरित्यन्वयः ।

रामस्य भक्तौ यो विभीषण, तेन कृता 'रामपरिचर्या'

सप्त सहस्राणि गद्यानि, पञ्चशतान्यार्याः, अष्टौ सहस्राणि श्लोकाः, चतुर्विंशति सहस्राणि पद्यानि, दश सहस्राणि दण्डकाः, इत्येवमनुक्रमं ज्ञात्वा कृतकृत्यो भवेदिति । इति हनुमदुपनिषत् ।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

हनुमानुवाच ।

सिंहासने समासीनं रामं पौलस्त्यसूदनम् ।

प्रणम्य दण्डवद्-भूमौ पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥७

रघुनाथ ! महाबाहो कौवल्यां कथितं मया ।

अज्ञाना-मुलभञ्चैव कथनीयञ्च सौलभम् ॥ ८ ॥

रामस्तुति, सा विस्तरत सम्प्रति श्रोतुमशक्या बहुत्वात्, उद्देशतस्तु वक्ष्यामीत्याशयेनाह, स होवाचेति । 'गद्यानि' सकृत-प्राकृत साधारणानि, 'आर्या' गणच्छन्द, 'श्लोका' वृत्तानि 'पद्यानि' घनद्वुपमाया, 'दण्डका' षड्विंशत्याद्यचरपादा । ननु उद्देशमात्रेण तदर्थाज्ञानात् फलासम्बन्ध ? इत्याशङ्क्य फलमाह, इत्येवमिति । उद्देशेन अनुक्रमो ज्ञात, तावतापि ज्ञतार्यो भवेदित्यर्थ । इति हनुमदुक्त रहस्यज्ञानम् । अति विस्तृतत्वात् सा न सर्वजनप्रसिद्धेति भावः ।

यद्यपि सन्देह निरस्यति, हनुमानुवाचेति ।

'पौलस्त्य' पुलस्त्यापत्य राजस्य तस्य 'सूदन' निरसितारम् ; सूद निरसने । 'पौलस्त्य' विभीषण । कौवल्यामिति । यन्मया संस्कृतवापरादिषु कौवल्या 'कथित' निरूपित, तत् 'अज्ञानानाम्'

श्रीराम उवाच ।

अथ पञ्च दण्डकाः, पितृघ्नो मातृघ्नो जारो
गुरुहानेककोटि-यतिघ्नोऽनेक-कृतपापी यो मम
प्रणवति-कोटि-नामानि जपते, स तेभ्यः पापेभ्यः
प्रमुच्यते ; स्वयमेव सच्चिदानन्दस्वरूपो भवेन्न
किम् ? ।

पुनरुवाच विभीषणः । तत्राप्यशक्तो यः, स
किं करोति ? । स होवाच रामः । पञ्चाशल्लक्ष-
मन्मन्त्र माद्यन्त-प्रणवं मन्मन्त्राह्विगुणः प्रणवी
यो जपते, स स्वयमेवाहं भवेन्न किम् ? । पुनरुवाच
कार्कशेयः । तत्राप्यशक्ता ये, ते किं कुर्वन्तीति ।
स होवाच रामः । अथ त्रीणि पद्यानि पुरश्च-

शक्तवृद्धीनाम् 'शकुलम्' दुष्प्राप, च शब्दो हेतौ, ततः
'सौलभम्' सुलभस्य ज्ञानस्य इदं कारणं सौलभं सुलभज्ञान-
प्राप्तिसाधनं त्वया कथनीयमिति प्रार्थितो राम उवाच ।

'अथ' शब्दः पक्षव्याहच्यर्थः । पञ्च दण्डकाः पठनीयाः
विभीषणोक्तं दशसहस्रेभ्य उद्धृत्य पञ्च पठनीयाः । 'जार'
गुरुहत्यग, चतुर्व्यूह-यतकोटिनामानि रामेत्यादीनि । सच्चि-
दानन्दरूप स्वयमेव किं न भवेत् ? अपि तु भवेदेव । इदं
सुख्यं पुरश्चरणम् ।

सप्तमं सन्देहं निरस्यन् शतुकल्याणं प्रश्नपूर्वकमाह, पुनरिति ।
इति । मन्मन्त्रं यो जपति इत्यन्वयः । मन्मन्त्राच्च द्विगुणं प्रणवी

रणानि, तत्राप्यशक्तो यो मम गीता मन्नामसहस्रं
मद्विश्वरूप मदष्टोत्तर गताभिधानं नारदीक्ष
स्तवराजं हनुमदुक्तं मन्वराजात्मक स्तवञ्च सीता-
स्तवञ्च राम ! रक्षेत्यादिभिः स्तवैरेतैर्यो मां नित्यं
स्तीति, स मत्सदृशो भवेन्न किम् इति ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्याद्यवर्ण-रहस्ये रामोपनिषत् समाप्ता ॥ २४ ॥

सर्वोपनिषत्सार ।

ओं कथं बन्धः कथं मोक्ष काऽविद्या का
विद्येति जाग्रत् स्वप्न सुषुप्तं तुरीयञ्च कथम् अत्र

जगत्थ इति शेष । स स्वयमेव 'ब्रह्म' राम किं न भवेत् ? ।
पश्चान्तर पुनरिति । कर्कशाया अपत्य कार्कशेय । त्रीणि
'पद्यानि' श्लोका, गीतादीन्ब्रष्ट ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्मष्ट पद वाक्याना रामोपनिषद्दीपिका ॥
इति श्रीमद्भद्रवाकरस्तु भद्रनारायण विरचिता
श्रीरामोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २४ ॥

श्रीं बन्धादिमायापर्यन्त लक्षण तैत्तिरीयके ।
सर्वोपनिषदा सार सप्तविंशे चतुर्दशे ॥ १ ॥
त्रयोविंशते रघुनामादौ स्वरूप लक्षणप्रश्ने बन्धस्वरूप

मयः प्राणमयो मनोमय आनन्दमयः कथं कर्ता
 जीवः चेतज्ञः साची कूटस्थोऽन्तर्ध्यामी कथं
 प्रत्यगात्मा परमात्मा आत्मा माया चैति, कथ-
 मात्मेश्वरः । अनात्मनो देहादीनात्मत्वेनाभि-
 मन्यते सोऽभिमान आत्मनो बन्धः ; तस्मिन्
 निवृत्तिर्भोक्तः तमभिमान कारयति या, सा-
 ऽविद्या ; सोऽभिमानो यया निवर्त्तते, सा विद्या ;
 मन आदिचतुर्दशकरणैः पुष्कलैरादित्याद्यनु-
 गृहीतैः शब्दादीन् विषयान् स्थूलान् यदोपल-
 भते, तदात्मनो जागरणम् ।

तद्वासनारहितश्चतुर्भिः करणैः शब्दाद्यभावे-

तावदाह, आत्मेश्वर इति । अनात्मनः स्थूलत्वात् देहेन्द्रियादीन्
 'आत्मत्वेन' ब्राह्मणोऽह, स्थूलोऽह, गच्छामीत्यात्मत्वेनाभि-
 मन्यते, सोऽभिमानो बन्ध ; तस्यागो भोक्तः ; तत्कारिका
 अविद्या, तन्निवर्त्तिका विद्या । मन आदीति, मनो बुद्धि-
 चित्ताहङ्कार चोत्र त्वक्-चक्षुरसना घ्राण वाक् पाणि-पाद-पायू
 पश्चात्स्थैर्ज्ञान कर्मकरणै 'पुष्कलैः' वहिराविर्भूतैश्चन्द्राच्युत श-
 ब्दर-चतुर्मुख-दिक् वाताकं प्रचेतोऽग्नि बह्नीन्द्रोपेन्द्र मित्त ब्रह्म
 भिरनुगृहीते सद्व्याध्वमाय चेतनाभिमान-शब्द स्पर्श-रूप-
 रस गन्ध-वक्त्रव्यादानगमनविसर्गानन्दान् स्थूलान् वहिर्भूतान्
 यदोपलभते, तदा आत्मनो जागृद् व्यवहारः ।

तद्वासनारहित इति । देवतानिमित्ते अदृष्टनिमित्ते च

ऽपि वासनामयान् शब्दादीन् यदोपलभते तन्मन.
स्वप्नम् । चतुर्दशकरणोपरमादिषय विशेष विज्ञा-
नाभावात् यदा, तदा आत्मन. सुषुप्तम् । अवस्था-
त्रयाभावाद्-भावसाक्षि स्वय भावरहित नैरन्तर्य्य
चैतन्यं यदा, तदा तत्तुरीयं चैतन्यमित्युच्यते ।

अन्नकाव्याणां पक्षा कोशानां समूहोऽन्नमय
कोश इत्युच्यते । प्राणादि-चतुर्दश वायु-भेदा

स्वप्न इति बोद्धव्यम् चिन्तास्वप्ने धामनाया निमित्तत्वात्,
अतएव वासनामयानित्युक्तम् । अरहित इति वा च्छेद ।
देवतादृष्टकृते तु धामनाद्वये धामनाशब्देन देवेश्वा धर्माधर्मा
श्च व्याख्येयौ । तन्मन स्वप्नमिति । सा मनोवृत्ति स्वप्न इत्यर्थः ।
तदा आत्मन स्वप्नमिति तु युक्तं पाठः जागरण सुषुप्तोरात्म
शब्दप्रवृत्त्यात् । चतुर्दशेति, स्वप्ने तु दशानामेवोपरम, अत
र्णामस्त करणाना व्यापार करणाभाये विषयाणा शब्दादीनां
विशेषतो ज्ञानाभावात् यदा आत्मनोऽवस्थानमिति शेष
तदा आत्मन 'सुषुप्तं' सुषुप्तिरित्यर्थः । तन्मन सुषुप्तमिति
काचित् पाठः, तदा तन्मन सुषुप्तम् उपरम इति व्याख्येयम् ।
'भावसाक्षि' भावानां साक्षि भावाद्ब्रह्म, साक्षिशब्द भावा
द्ब्रह्मवाची, स्वय भावरहित निर्लेपत्वात् 'नैरन्तर्य्य' स्वाय
भावप्रत्यय, व्यवधायक वद्वन्तर रहित चैतन्य ज्ञानमात्र
यदा अविच्छिन्नं इति शेषः, तदा तुरीयम् ।

अथेति । अदृकोश यथा—

“अस्य मज्जा मेद त्वङ्मांस गोषितम् ।

अन्नमये कोशे यदा वर्तन्ते, तदा प्राणमयः कोश इत्युच्यते । एतत्कोशद्वयसंयुक्तो मन आदिभिश्च-
तुर्भिः करणैरात्मा शब्दादिविषयान् सङ्कल्पादि-
धर्मान् यदा करोति, तदा मनोमयः कोश
इत्युच्यते । एतत् कोशत्रय संयुक्तास्तद्गत-विशेषा-
विशेषज्ञो यदा भासते, तदा विज्ञानमयः कोश
इत्युच्यते । एतत् कोशचतुष्टय स्वकारण-विज्ञाने
वटकणिकायामिव वृत्तौ यदा वर्तते, तदा
ज्ञानन्दमयः कोश इत्युच्यते ।

पटकोशिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु देहिनाम् ॥ इति ।

प्राणादिचतुर्दशेति । प्राणापान व्यानोदान समान-नाम
कृष्णं ककार देवदत्त धनञ्जया दश, चत्वारोऽन्ये,—

वैरभ्याण स्थानमुख्य प्रद्योतं ब्रह्मतस्तथा ।

“वैरभ्याणादयभ्यात्र सर्वेषां वशहता” ॥ इति ।

एते चतुर्दश वायवो देहे यदा कृतास्वदा, तदा प्राणमयः
कोश । एतदिति, 'एतौ' अन्नमय-प्राणमयौ कोशौ, तयोर्द्वय,
तेन संयुक्तं आत्मा 'शब्दादिविषयान्' शब्दादयः पञ्च विषया
येषां ते तान्, सङ्कल्पादयो ये धर्मास्तान् । एतदिति, 'एतौ'
पूर्वोक्त-कोशत्रयेण संयुक्तं 'तत्रत विशेषा विशेषज्ञ' तद्वत्
सङ्कल्पादिगत विशेषं प्राज्ञत्वत्वादि, 'एतद्विशेष' मनुष्य
त्वादि सामान्य, तयोर्ज्ञाता, स विकल्प कल्पनादिमान्,
'स्वकारण विज्ञाने' स्वस्य कारणोभूत यदा एतत् कोशचतुष्टय
पूर्वोक्तं ज्ञानं ब्रह्म तत्र वर्तते । तत्र दृष्टान्त, कटवीजे यथा

सुख-दुःख-बुद्ध्याग्रयो देहान्तःकर्त्ता यदा,
तदा इष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिः, अनिष्टविषये
बुद्धिर्दुःखबुद्धिः, शब्दस्पर्श रूप रस-गन्धाः सुख-
दुःख हेतवः ।

पुण्य पाप कर्मानुसारी भूत्वा प्राप्त-शरीर-
सम्बन्ध-वियोगम् अप्राप्तशरीर-संयोगमिव कुर्वाणो
यदा दृश्यते, तदोपहितत्वाज्जीव इत्युच्यते ।

षटो वर्त्तते तद्वत्, स च निर्धिषये जायति मनसि सुप्तो
च भवति ।

कर्मलक्षणमाह, सुखेति । सुख मे भवतु, दुःख मे मा
भूदिति प्रवृत्तः सुख दुःखयोरनुभविता देहात् स्वल्पसुख-
देहोपाधि कर्त्तव्यम् । यदा तदेति पूर्वेषु सम्बध्यते, यदा
देहोपाधिस्तदा कर्त्तव्यम् ।

सुख दुःखबुद्धीर्लक्षणे लक्षणाद्गतया भावः, इष्टेति ।
इष्टानिष्ट विषयानाह, शब्देति । अनुकूलवेद्या सुखहेतवः,
प्रतिकूलवेद्या दुःखहेतवः ।

सुख दुःख हेतून् निदर्शयन् क्षीयलक्षणमाह, पुण्येति ।
पुण्य पापानुसारित्वे ज्ञान संस्कारयोरप्युपलक्षणम्, "तमेतं
विद्या कर्माद्यो सम्बन्धारभते पूर्वप्रज्ञा च" इति श्रुतेः । प्राप्तस्य
शरीरस्य य सम्बन्धः, तस्य वियोगमिव कुर्वाणः अप्राप्तस्य
शरीरस्य संयोगमिव शब्दो वस्तुतोऽसद्भावः । 'उपहितत्वात्
कात् शरीरोपरधिसंज्ञात् लोप इत्युच्यते । प्राप्त शरीर मन्धि
योगमिति पाठे प्राप्त शरीर योग मन्धि' येन स । एकशरीर

मन आदिद्य, प्राणादिद्य, सत्त्वादिद्य, इच्छादिद्य, पुण्यादिद्यैते पञ्च वर्गा इति ।

एतेषां पञ्चवर्गाणां धर्मीभूतात्मज्ञानादृते न विनश्यति । आत्मसन्निधौ नित्यत्वेन प्रतीयमान आत्मोपाधिर्वस्तुलिङ्गशरीरं हृदयग्रन्थिरित्युच्यते ।

तत्र यत् प्रकाशते चैतन्यं, स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते । ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयानामाविर्भाव-तिरोभाव-

त्यागिन अपर शरीर ग्रहणम् । सन्धिर्योगमित्यस्यैव व्याख्यानम् अप्राप्त-शरीर संयोगमिति ।

क्षेत्रज्ञ लक्षयितुं लिङ्गं लिख्यविषयः पञ्च वर्गानाह, मन आदिरिति । मनो बुद्धिचित्तमहङ्कारयः ; 'प्राणादिः' पञ्च वायवः ; 'सत्त्वादिः' द्वयो गुणाः ; 'इच्छादिः' कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा, यदाऽयदा, धृतिरधृतिर्द्विर्धीर्भीयः ; 'पुण्यादिः' पुण्यपाप-ज्ञान संस्काराः ; पञ्च एते वर्गाः, 'इति' वाक्य-समाप्ती ।

लिङ्गस्य मन आदिमन्दिमाह, एतेषामिति । 'धर्मी भूतात्मज्ञानात्' भूतसिद्धी य आत्मा, तस्य ज्ञान विना न नश्यति, आत्मज्ञाने तु नश्यति "भिद्यते हृदयग्रन्थि" इत्यादि-युते ।

इदानीं लिङ्गलक्षणात्तर्भूतमात्मान्तरमाह, आत्मसन्निधाविति । आत्मनो नित्यत्वधर्मोऽध्यासात् नित्य इव भासमान इति स्वरूपकथनम्, एवंविधो य आत्मोपाधिः, तस्य हे सङ्क्षे, लिङ्ग हृदयग्रन्थिरिति च ।

यदयं लिङ्गलक्षणमुक्तं, तस्य लक्षणमाह, तत्रेति । 'घाता'

ज्ञाता स्वयमेव-मायिर्भाव-तिरोभाव-हीनः स्वयं
ज्योतिः, स साक्षीत्युच्यते । ब्रह्मादि-पिपीलिका-
पर्यन्तः सर्वप्राणि बुद्धिष्वविशिष्टतयोपलभ्यमानः
सर्वप्राणि-बुद्धिस्थो यदा, तदा कूटस्थ इत्यु-
च्यते । कूटस्थाद्युपहितभेदानां स्वरूप-लाभ-
हेतुर्भूत्वा मणिगणसूत्रमिव सर्वज्ञेष्वनुस्यूतत्वेन
यदा प्रकाशते आत्मा, तदान्तर्यामीत्युच्यते ।
सर्वोपाधि-विनिर्मुक्ता सुवर्णघनवद्विज्ञानचिन्मात्र-
स्वभाव आत्मा यदावभासते, तदा त्वं पदार्थः
प्रत्यगात्मे लुच्यते ।

प्रमाता, 'ज्ञान' चित्तवृत्ति, 'ज्ञेया' विषया, तेषामुत्पत्ति
विनयो ज्ञानाति स्वयमेव आत्मादिवत् यस्य तौ नस्त, विन्दु
निर्विकार, स्वप्रकाशय, स 'साक्षात्' ध्यवधानेन तद्गृह्यात्
साक्षीत्युच्यते । 'अविशिष्टतया' विज्ञेय रहित चेतमाकारेण
सर्वप्राणिबुद्धिष्व ध्यायतीव सेनायतीव सुधीरिति श्रुते, 'कूटे
यहरादौ मिथ्याभूते तिष्ठति कूटस्थ, कूटस्थादयो ये उपहिता
'भेदा' उपाधियुक्ता विज्ञेया, तेषां स्वरूपनाम प्रति हेतु मन्
मणिगुच्छस्यसूत्रवत् सर्वगरीरध्वनुगतत्वेन यदा भाव्यात्मा
तदान्तर्यामी मय्त्री भवति । तदुक्तम्—

“यद् सर्वस्य जगत प्रभव प्रणयस्तथा ।

मयि सर्वमिदं प्रीतं शुक्रे मयि सदा एव” ॥ इति ।

सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म, सत्यमवि-
नाशि, नाम-देश-काल-वस्तु-निमित्तेषु विनश्यत्सु
यन्न विनश्यति, तदविनाशि ज्ञानमिति उत्पत्ति-
विनाश-रहितं चैतन्यं ज्ञानमित्यभिधीयते ।
अनन्तं नाम मृदिकारेषु मृदिव, सुवर्णविकारेषु
सुवर्णमिव, तन्तुकार्येषु तन्तुरिव, अव्यक्तादि-
मृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्वं व्यापकं चैतन्यमनन्तमित्युच्यते ।
आनन्दो नाम सुखचैतन्य-स्वरूपोऽपरिमिता-
नन्द-समुद्रः ।

अविशिष्ट-सुख-स्वरूपश्च आनन्द इत्युच्यते ।

त्वम्पदार्थं शोधित इति शेष, न ह्यशोधिते त्वम्पदार्थं
सर्वोपाधि विनिर्मुक्तत्वादि विशेषण मन्वद ।

परमात्मान तत्पदार्थं यद्गु घञ्प्रथो रूपं चतुष्टयमाह, सत्य
मिति । चतुष्टय क्रमेण लक्षयति, सत्यमविनाशोति । अवि-
नाशोत्यस्य कोऽर्थः ? इत्यत आह, नामेति । नामादिपञ्चसु
नष्टेष्वपि यत् तत्र स्थिर, तददिनाशि ज्ञानमिति शेष ।
ज्ञानपदार्थमाह, ज्ञानमितीति । आद्यं ज्ञानपदं प्रतीकम्,
उत्तरमर्थनिर्देशम् । एवमनन्तानन्दयोरपि द्रष्टव्यम् । 'पूर्वं'
कार्यात् प्राग् वर्तमानं कार्यजातस्य च व्यापकं रूपच्छादकं
शक्तिरिव रजतव्यापिका । सुखेति, सुखात्मकं यच्चैतन्यं
तद्रूपं, न तु ज्ञानादिसं सुखमस्ति । तस्य निरवधितामाह,
अपरिमितीति । दृष्टिसुखं शीघ्रसुखमिति वत् ।

विशेषोऽहं नास्त्येत्याह । अविशिष्टेति । लक्षणमिति ।

एतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य लक्षणं देश-काल-निमित्ते-
ध्वव्यभिचारि, स तत्पदार्थं परमात्मा परं ब्रह्मे-
त्युच्यते । त्वंपदार्थादीपाधिकात् तत्पदार्थादी-
पाधिकाद् विलक्षणः आकाशवत् सूक्ष्मः केवलः
सत्तामात्रस्तत्पदार्थात्मात्मैत्युच्यते ।

अनादिरन्तर्वर्ती प्रमाणाप्रमाण साधारणा,
न सती, नासती, न सदसती, स्वयमविकारा-

एतच्चतुष्टयं रूपमित्यर्थः । 'ध्वव्यभिचारि' सदोपलभ्यमान
यद्रूप, स तत्पदार्थं ईश्वर इत्युच्यते । तस्यैव पुनर्नामद्वयमाह,
परमिति । परमित्युभयत्राप्यन्वयमः । तस्य पदलघितमर्थं
लक्षयति, त्वम्पदार्थादिति । अतत्पदार्थस्य तत्पदार्थादीपा-
धिकाद्विलक्षण इत्यर्थः । 'आत्मा' इह ब्रह्मेत्यर्थः ।

मायानलक्षणमाह, अनादिरिति । 'अनादि' पूर्वोक्तविधि
विधुरा, 'अन्तर्वर्ती' गर्भिणी कार्योत्पादन ममर्था । अन्तव्य
तीति पाठे कार्यरूपेण नष्टरा, चिद्रूपेण कारणात्मना तु
नित्यैव शक्तिशक्तिमतोरभेदात् चिच्छक्तित्वात्तस्या कदा-
चिदपि ब्रह्मणो जगच्चननादासामर्थ्यासम्भवात् स्वभावद्वानि
प्रसङ्गात् प्राग्ज्ञानात् सत्त्वात् नास्तीति सम्प्रदायविदः ।

प्रमाणिति । उभयोरतस्त्वविषयत्वात् ब्रह्मण स्वप्रकाशत्वेन
प्रमाणाविषयत्वात् 'न सती ब्रह्मातिरेकेण 'नासती' उपलब्धि
विरोधात्, 'न सदसती' विरोधात्, किन्तु सदसद्विलक्षणा
निर्वचनोदाहानवाध्या इति साम्प्रदायिका । वयन्तु ब्रूम
मद्ग्रहणेश सती, कार्यरूपेणासती, तेन सर्वात्मनः सती,

द्विकारहेतौ निरूप्यमाणे असती, अनिरूप्यमाणे
सती, लक्षणशून्या, सा मायेत्युच्यते ।

इत्यथर्ववेदे सर्वोपनिषत्सारः समाप्तः ॥ २५ ॥

—०—

हंसोपनिषत् ।

गौतम उवाच ।

भगवन् सर्वधर्मज्ञः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

ब्रह्मविद्या-प्रबोधी हि केनोपायेन जायते ? ॥१॥

नायसती, नापि सदमतो, सद्वेषेणसत्त्वाभावात् अमद्वेषेण
सत्त्वाभावात्, एतदुपपादितम् अधस्तात् स्वयमधिष्ठानस्य
ब्रह्मणोद्विकारात् विकारहेतौ निरूप्यमाणे 'असती' आत्मा-
ममदर्शयन्ती ब्रह्मातिरेकेणानुपलभ्यमाना 'अनिरूप्यमाणे'
अविवेकदगायां 'मती' स्वकार्यं दर्शयन्ती 'लक्षणशून्या'
इदृशी तादृशीति निर्वक्तुमशक्या सा माया । माययो निषेधे,
याशब्द प्राप्ते, प्राप्तापि सती या नास्ति, भा श्रया ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।

अम्यष्ट-पद वाक्यानां सर्वोपनिषद्दीपिका ॥

इति सर्वोपनिषत्सारस्य दीपिका सम्पूर्णा ॥ २५ ॥

श्रीं हंसोपनिषद् विद्यादष्टविंगत्तमीं ततः ।

आद्यवर्णे चतुःसष्टा हंसज्ञान-पटीयसीम् ॥ १ ॥

शास्त्रतो ब्रह्मणि प्राप्ते सति तस्मात्प्रात्-कारायोपाय उप-

सनत्सुजात उवाच ।

विचार्य्य सर्ववेदेषु मतं ज्ञात्वा पिनाकिनः ।
 पार्वत्या कथित तत्त्वं शृणु गौतम ! तन्मम ॥२॥
 अनाख्येयमिदं गुह्य योगिनां कोश-सन्निभम् ।
 हसस्यागति-विस्तारं भुक्ति मुक्ति फल प्रदम् ॥३॥

अथ हंस परमहंस-निर्णयं व्याख्यास्यामः,
 ब्रह्मचारिणे शान्ताय दान्ताय गुरुभक्ताय हंस
 हंमेति सदा अयं सर्वेषु देहेषु व्याप्तो वर्तते,
 यथा द्यग्निः काष्ठेषु, तिलेषु तैलमिव । त
 विट्त्वा न सृष्यमेति । गुदमवष्टभ्य आधा-
 राद्वायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य
 मणिपूरकञ्च गत्वा अनाहतमतिक्रम्य विशुद्धौ
 प्राणान् निरुध्य आत्तामनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं
 ध्यायन् त्रिसावोऽहमित्येव सर्वदा ध्यायन् । अथो

दिश्यते । तत्रापि प्रामाण्य दाख्याधिकारभ्यते, भव
 दिति । ब्रह्मविद्याया प्रबोधः "आदिध्यान्त दत्तस्वार्णान्
 सहरेत् कमलासन " इत्यादि कुण्डल्यनुसारेण वायोरपि शोर्ह
 मच्छत त्रि परिहृति, 'मणिपूरक नाभिचक्रं 'गत्वा' प्राप्य
 'अनाहतम्' अनाहतचक्रं हृदि चक्रम् 'अतिक्रम्य उन्नह्य
 'विशुद्धौ' कुण्डलेगे 'प्राणान् वायून् निरुध्य 'आत्ताम्' आत्ता
 चक्रं अमध्यवर्ति अनुध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रं सहस्रदनपदजे

नादमाधाराद्-ब्रह्मरन्ध्र-पर्यन्तं शुद्धस्फटिक-सहस्रं
स वै ब्रह्म परमात्मैत्युच्यते ॥ १ ॥

अथ हंसऋषिः षड्भक्तिच्छन्दः परमहंसा देवता-
ऽहमिति वीजं स इति शक्तिः सोऽहमिति
कीलकं षट्सङ्ख्यया अक्षराक्षरैक-विंशति
सहस्राणि षट्शतान्यधिकानि भवन्ति । सूर्याय
सोमाय निरञ्जनाय निराभासाय तनु सूक्ष्म

ध्यायन् 'विमात्र.' ओदारः अहमित्येव 'सर्वदा' नित्यं
ध्यायन् । अथो नादं ध्यायन्, कीदृशं ? 'आधारात्' आधार-
मारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं प्रतीयमानं तथा उक्त्वन्तं स वै ब्रह्म
आत्मा परमात्मैव ॥ १ ॥

हंसमन्त्रस्य ऋष्यादिकमाह, अथ हंस इति । अन्यत्र तु
भिया ऋष्यादय उक्ता, यथा,—

“ऋषिर्ब्रह्मा धृतो देवी गायत्रीच्छन्द इरितम् ।

देवता जगतामादिः सम्भोक्तो गिरिजापतिः” ॥ इति ।

तत् हंसस्य वाङ्मयपुराण विषयं ज्ञातव्यम् । षट्सङ्ख्यया
ऋष्यादयो ज्ञेया इति शेषः । यदा 'षट्शतानि' षट्सङ्ख्यया
अधिकानि भवन्तीत्यर्थः, षट्शतोपरि षट् इत्यर्थः । २१६०६
इत्यद्वयः । अमृतविन्दो तु—

“अमृतिः षट्शतशेष सहस्राणि त्रयोदश ।

सहस्रैकोऽपि निम्नासा अक्षराक्षर-प्रमाणतः” ॥ इति

सद्गुरुभेद उक्ता, स तदैव समाहितः ।

पद्महान्याह, श्री सूर्याय हृदयाय नमः, श्री सोमाय शिरसे
स्वाहा, श्री निरञ्जनाय शिखायै वषट्, श्री निराभासाय

प्रचोदयादिति, अग्नीषोमाभ्यां वीषट्, हृदया-
द्यङ्गन्यास कराङ्गन्यासौ भवतः एवं कृत्वा हृदये
अष्टदले हंसात्मान ध्यायेत् ।

अग्नीषोमौ पञ्चावीङ्कारः शिरो विन्दुस्तु
नेत्रं मुखं रुद्रो रुद्राणी चरणौ वाङ्ग कालद्या-
ग्निद्योमे पाश्वे भवतः । पश्यत्यनागारश्च शिष्टो-
भयपाश्वे भवतः ।

एषोऽसौ परमहंसो भानुकोटि प्रतीकाशः

कषचाय हु, श्रीं तनु सूक्ष्म नेत्रवयाय वीषट्, श्रीं प्रचोदयात्
अस्त्राय फट् । एभिरेवादी करन्यास' । इसा इमीमित्वादिना
पङ्कान्नीत्वपरे । इमा सूर्यात्मने ह्र, इसीं सोमात्मने शिर
इत्यादिनेत्यन्ते । अग्नीषोमाभ्या वीषडिति वणा मेष । 'इस्'
अग्नि 'स' सोम "इ पुमान् प्रकृतिस्तु च" इति चोक्तम् ।
हृदयादीनि यानि अङ्गानि तेषा न्यास करन्यासश्च तौ भवत ।
एव न्यास कृत्वा हृदये अष्टदल, तत्र हमात्मान ध्यायेत् ।

छेयस्वरूपमाह, अग्नीषोमाविति । हसस्य पक्षित्वात्
पक्षिरूपेण ध्यान ताभ्या जगत् प्रवृत्ते । ओङ्कार शिर उत्तमा
ङ्गत्वात्, विन्दुस्तु नेत्र प्रकाशकत्वात्, मुख रुद्रो यकृत्वात्,
रुद्राणी चरणौ सर्वाधारत्वात्, वाङ्ग कालय सर्वदाबत्वात्,
अग्निद्योमे पाश्वे भवत पूर्वापरे दक्षिणोत्तरे वासौ मत्वसाम्ना
न्यात्, 'पश्यति' दृग्धातु लक्षण्या ज्ञानम, 'अनागार
अनिकेत' वैराग्य, ते अदृशिष्टे उभयपाश्वे भवत पूर्वापरे
दक्षिणोत्तरे वा ।

ध्यानमुपसहरति, एषोऽसाविति । तस्याष्टसु दलेषु स्थितस्य

येनेदं व्याप्तम्, तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति । पूर्वदले
 पुण्ये मतिः, आग्नेव्यां निद्रालस्यादयो भवन्ति,
 याम्ये क्रूरं मतिः, नैर्ऋते पापे मनीषा,
 वास्तव्यां क्रीडा, वायव्ये गमनादौ बुद्धिः, सौम्ये
 रतिप्रीतिः, ईशानि द्रव्यादान मध्ये वैराग्यं,

अष्टधा वृत्तिमाह, तस्येति । तत्र दिक्पाल-बुद्धानुसारेण फलं
 बोधयन् । इदं दिग्भिषायेण सामान्यतः फलमुक्तम्,
 तत्तद्भूतभिषायेण तु विशेषफलमध्यात्मविवेके उक्तम्, तद्यथा—

गुद-लिङ्गान्तरे चक्रमाधारन्तु षतुर्दलम् ।

परमः सञ्जम्नाद्दानन्दो धीरपूर्वकः ॥

योगानन्दय तस्य प्यादीशानादिदले फलम् ।

स्वाधिष्ठान लिङ्गमूले षट्पत्रं चक्रमस्य तु ॥

पूर्वादिषु दलेष्वष्टुः फलान्येतान्यनुक्रमात् ।

प्रथमः क्रूरता गर्वं नागो भूष्ठां ततः परम् ॥

अवध्ना म्यादविग्रामो जीयस्य चरतो ध्रुवम् ।

भाभी दग्दन्तं पद्मं सणिपूरक-मञ्जुकम् ॥

सुपतिरथ दृशा स्यादीर्ष्यां पिशुनता तथा ।

सञ्जाभय-घृणा-मोह कुधियोऽथ विषादिता ॥

हृदयेऽनाहतं चक्रं दमेर्हादगभिर्युतम् ।

स्त्रीस्य प्रणाशः कपटं वितर्कोऽप्यनुतापिता ॥

आशाप्रकाशधिता च समीहा समता ततः ।

क्रमेण दग्धो वैकल्पं विवेको हृहृतिमाया ॥

फलान्येतानि पूर्वादि-दलस्यध्यात्मनो विदुः ।

कण्ठे ऽस्ति भारतीस्थानं विगृहिः षोडशष्यदम् ॥

केशरे जायद्वस्या, कर्णिकायां स्वप्नं, लिङ्गे सुपुमिः, पद्मत्यागे तुरीयं, यदा हंसो नादे लीनो भवति, तदा तुर्यातीतमुन्मननमजपोपसंहार-मित्यभिधीयते ।

एवं सर्वे हंसवशात् ; तस्मान्मनो हसो विचार्यते ; स एव जपकोट्या नादमनुभवति, एवं सर्वे हंसवशात् ।

तत्र प्रथम उद्गीय इ फड्बपडघ स्वधा ।

स्वाहा नमोऽमृत सप्तस्वरा पङ्जादयो मता ॥

इति पूर्वादिपत्रस्ये फलान्यात्मनि षोडश ॥ इति ॥३॥

स्थानान्तरेषु नियममाह, मध्य इति । 'लिङ्गे' नास्ति 'पद्मत्यागे' पद्मादूर्ध्वं निरालम्ब प्रदेशे 'नादे' वक्ष्यमाणे 'तुर्या तीत' तुरीयात्परम्, 'उन्मननम् मनन रहितम् 'अजपोपसंहार' प्राशब्धापार रहितम् । त्रय एते पर्यायाः ।

एव सर्वमित्यादि । 'एव' तुरीयातीतपर्यन्तमुक्तं सर्व फल 'हंसवशात्' हंसजप निवेदनाधीन वेदितव्यम् । 'तस्मात्' सर्वफलदत्वात् मनो 'हंस' इन्ति गच्छति हंस सप्तदशक लिङ्ग मनो विचार्यते मन स्वरूपमेव विचार्य निश्चेतव्यम्, येन त्वमर्थोऽवभासते, 'स एव' हसोपासक 'जपकोट्या कोटिमह्य' कजपनिवेदन पूर्वकमनो नियमे सति नाद वक्ष्यमाणम् अतु भवति । तस्यैवेति पाठे हंसस्यैव, पुनरेवमित्यादिरूपसंहार नादहेतुत्वस्वाधिकस्थोक्तत्वात् ।

नादौ दशविधो जायते । चिणीति प्रथमं,
चिच्चिणीति द्वितीयं, घण्टानादसृतीयः, शङ्ख-
नादचतुर्थः, पञ्चमस्तन्वीनादः, षष्ठस्ताल नादः,
सप्तमो वेणुनादः, अष्टमो मृदङ्गनादः, नवमो
मेरीनादः, दशमो मेघनादः ; नवम परित्यज्य
दशममेषाभ्यसेत् ।

प्रथमे चिच्चिणी गात्रं, द्वितीये गात्रमञ्जनम् ।

तृतीये खेदनं याति, चतुर्थे कम्पते शिरः ॥

पञ्चमे श्रवते तालुं षष्ठेऽमृतनिषेवणम् ।

सप्तमे गूढविज्ञान परा वाचा तथाष्टमे ॥

अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तयामलम् ।

दशमे परमं ब्रह्म भवेद्ब्रह्मात्म-सन्निधौ ॥

तस्मिन् मनो विलीयते मनसि मङ्गल्प-

सप्तकारा नादोत्पत्तिमाह, नाद इति । चिच्छादयोऽनु
करणशब्दा , इति शब्दा अनुशरणत्वद्योतका , 'घण्टानाद'
घण्टाया इव नाद , एवमप्येऽपि । नवम परित्यज्येति, नव
मपर्व्यन्तान् त्यक्त्वा ब्रह्मभवनफल दशममेव अभ्यसेत् ॥

दशाना प्रत्येक लक्षणानि, फलानि चाह, प्रथमे इति ।
चिच्चिणीशब्दाकारं तद्वदिद भवति । 'गात्रमञ्जनं' गात्रमङ्ग
इव भवति, 'खेदनं' खिन्न इव भवति, 'अमृतनिषेवणम्' अमृत
पानमिव । दशममिति, दशमशब्दभ्यस्त्यति परम ब्रह्म भवेत् ।

तस्य फलमाह, ब्रह्मात्मैति । तस्मिन् ब्रह्मण्य पात्यन सविधौ

विकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः शक्त्यात्मा
सर्वत्रावस्थितः स्वयं ज्योतिः शुद्धो बुद्धो नित्यो
निरञ्जनः प्रकाशते इति ॥ २ ॥

सति मनो 'विलीयते' विलीन भवति, मनसि सदस्य विकल्प
रूपे गते सति, पुण्यश्च पापश्च तयोः समाहारे दग्धे सति,
सदाशिवो भवति । शक्त्यात्मा च शिवशक्ति रूपो भूत्वा सर्व
त्रावस्थितादिरूपो ब्रह्मरूप प्रकाशते ब्रह्मैव भवति । इति
शब्दो हृत्पर्यन्त समाख्यर्थ ॥ २ ॥

सनखुजातेन गौतम प्रति पार्वती परमेस्वर सवादे ह्रम
वर्णनमुक्तम् । स सवादी यथा,—

श्रीं ईश्वर उवाच ।

भजपाराधन देवि ! कथयामि तवानधे ! ।

यस्य विज्ञानमात्रेण पर ब्रह्माधिगच्छति ॥ १ ॥

ह्रम पर महेशानि ! मन्त्रेण जपते नर ।

मोहान्धो यो न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥२॥

श्रीगुरो कृपया देवि ! प्रायते जप्यते यदा ।

तस्योच्छ्वासैस्तु निश्वासैस्तदा बन्धवयो भवेत् ॥३॥

उच्छ्वासे चैव निश्वासे ह्रम इत्यधर द्वयम् ।

तस्मात् प्राणस्तु ह्रमाख्य आत्माकारेण सस्थित ॥४॥

नाभेरुर्ध्वं म निश्वासे हृदयाद्ये व्यवस्थित ।

षट्शिखासैर्भवेत् प्राण षट्प्राणा नाडिका मता ॥५॥

षट्शिखाद्या ह्यधोरात्र जपसख्या क्रमो मत ।

एकविंशति साहस्र षट्शताधिकमीश्वरि । ॥६॥

मन्त्रेण जपते प्राणो सान्द्रानन्दमयी पराम् ।

सत्पत्तिर्जप आरभ्योऽमृतिरस्य निवेदनम् ॥ ७ ॥
 विना जपेन देवेशि । जपो भवति मन्त्रिण ।
 अजपेय तत प्रोक्ता भवपाश निरुन्तनी ॥ ८ ॥
 एव जपं महेशानि । प्रव्यह विनिवेदयेत् ।
 गणेश ब्रह्म विष्णुभ्यो हराय परमेश्वरि । ॥ ९ ॥
 जीवात्मने क्रमेणैव तथा च परमात्मने ।
 षट् शतानि सहस्राणि षडेव च तथा पुन ॥ १० ॥
 षट् सहस्राणि च पुन सहस्रञ्च सहस्रकम् ।
 पुन सहस्रं गुरवे क्रमेण विनिवेदयेत् ॥ ११ ॥
 आधारे स्वर्णवत् श्रुत्वा वादि सान्तानि सस्मरेत् ॥ १२ ॥
 द्रुतमौषर्षं यर्षानि दलानि परमेश्वरि । ।
 स्वाधिष्ठाने हि हेमामे वादिसान्तानि च स्मरेत् ॥ १३ ॥
 विद्युत्पुञ्ज प्रभाभानि सुनीलमणिपूरके ।
 उफान्तानि महानील प्रभाणि च विचिन्तयेत् ॥ १४ ॥
 पिङ्गवर्णं महावह्निं कर्णिकामानि चिन्तयेत् ।
 कादिवास्तानि पद्माणि चतुर्थेऽनाहते प्रिये ! ॥ १५ ॥
 विशुद्धी धूम्रवर्णे तु रक्तवर्षान् स्वरान् स्मरेत् ।
 आज्ञाया विद्युदाभाया शुभो ह्यज्ञो विचिन्तयेत् ॥ १६ ॥
 कर्पूरं द्युतिं संराजत सहस्रदल नोरजे ।
 नाटात्मकं ब्रह्मरन्ध्रं जानीहि परमेश्वरि । ॥ १७ ॥
 एतेषु सप्त चक्रेषु स्थितेभ्यः परमेश्वरि । ।
 जपं निवेदयेदेनमहोरात्रं भव प्रिये । ॥ १८ ॥
 अजपा नाम गायत्री योगिना मोक्षदायिनी ।
 अस्याः सहस्रमात्रेण नर पापैः प्रमुच्यते ॥ १९ ॥
 अनया सहस्री विद्या अनया सहस्री जप ।
 अनया सहस्रं पुण्यं न भूतं न भविष्यति ॥ २० ॥

ओं वेदप्रवचनं वेदप्रवचनम् ॥
 इत्यथर्ववेदे हंसोपनिषत् समाप्ता ॥ २६ ॥

परमहंसोपनिषत् ।

अथ योगिनां परमहंसानां कोऽय मार्गः ?

प्रश्नो तत्परमामिताहं शशिना ससिद्धमाद्य चरन् ।
 मन्त्री मन्त्रमिमं जपन् विष गटीष्वादापगृत्वु ज्वरान्
 जित्वा वर्षशतं समग्र विभवो जीवेत् सुखं बन्धुभिः ॥

इति ॥ ११ ॥

ओं वेदप्रवचनमिति । इदं हसनिरूपणम् अकाराद्या
 त्मकस्य वेदस्य 'प्रवचन' निर्घणनहेतुः । तद्यथा हसमन्त्रस्यैव
 शुभकृत्यात्मकस्य वर्षविपर्ययादि सीऽह भवति, स च पर
 मात्मन्त्रः, तस्य चतुष्टयवद्गच्छन परित्यागो पूर्वरूपे च
 षोमिति भवति, स च शङ्खवाची, तत्प्रतीकय षोडश
 चतस्रो व्याहृतय, ताभ्यस्त्रिपदा, त्रिभ्य षडेभ्यस्तयो वेदा,
 वेदेभ्यो लोकत्रयमिति । दिव्यं समाख्यार्थं ।

नारायणेन रक्षिता श्रुतिनात्रोपजीविना ।

अस्यष्टपद यावदाना हंसोपनिषदीपिका ॥

इति हंसोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २१ ॥

ओं बुद्धानां परमो हसमन्त्रोपनिषदुच्यते ।

त्रिषण्डायर्षगिष्ठरे चत्वारिंशत्तमो मता ॥ १ ॥

सम्याहोपनिषदि परमहंस सव्यास उक्त्वा, हंसोपनिषदि

तैषां का स्थिति ? इति नारदो भगवन्तामुप
गम्योवाच । तं भगवानाह ।

च योग उक्त, तत्र प्राप्तयागस्य ज्ञानिन कोट्यगो लोके
स्थिति ? इति सन्दिह्यते । यदुक्तम् —

“स्थितप्रज्ञस्य का भाषा ? समाधिस्तस्य कीदृश ।।

स्थितधी किं प्रभाषेत ? किमासीत् ? ब्रजेत् किम् ?” ॥ इति ।

तथा च, पामरत्व शङ्कया भवज्ञा स्यात् तदा महान् प्रत्य
याय इत्येतत् स्वरूपज्ञानार्थं परमहंसोपनिषदारभ्यते । ‘योग
चित्तवृत्ति निरोध, तदन्तो योगिनः परमहंसाद्य उत्पन्न
तत्त्वज्ञाना तत्र निरुद्धचित्तोऽप्यधिमादि सिद्धिषु वियुक्ति
दशाया समासक्त सन् आत्मनि सत्त्वो विपर्ययाद्य परम
पुरषार्थाद् भ्रम्यतीति परमहंसपद, परमहंसश्च विवेकेनैव
व्यवहारता बद्धा विरल्यति । तदुक्तम् —

“चित्तात्मन इमा इत्य प्रस्फुरन्तीश्च शक्तयः ।

इत्यस्याद्यस्य जालेषु नाभ्यदति कुतूहलम्” ॥ इति ।

परमहंसा विद्याबलैर्न विधि निषेधान् सहयति तत
शिष्टविज्ञान स्यात् । तदुक्तम् —

“भवेत्तं ब्रह्म वदित्यन्ति सम्प्राप्त तु कलौ युगे ।

नानुतिष्ठन्ति मैत्रयः । शिशादर परायणा” ॥ इति ॥

तदर्थं योगिपङ्कजम् । अधिकारप्राप्त निष्काम कर्मानु
ष्ठानमपि योग एव । विद्यपण्डयेन स्थितप्रज्ञत्व गुणाती
तत्वासङ्गत्वाद्याऽप्य विशेषा दग्निता । यदुक्तं मन्त्र प्रतिषेध
नाभ्या वागिष्ठ,

“एव स्थित हि भगवन् जीवन्मुक्तस्य सम्पत् ।

योऽर्थं परमहंसमार्गो लोकेषु दुर्लभतरो न

अपूर्वातिशय कोऽसौ भवत्यात्मविदावर ।" ॥ १ ॥

यमिष्ठ उवाच ।

"नाथ कस्मिंश्चिदेवागे भवत्यतिशयेन धी ।

नित्यवृत्त प्रशान्तात्मा स आत्मन्येव तिष्ठति ॥ २ ॥

मन्त्रमिष्टेस्तप मिष्टैर्योग मिष्टैश्च भूरिग ।

कृतमाकाश यानादि तत्र का स्यादपूर्वता ॥ ३ ॥

एक एव विशेषोऽस्मि न समो भूढबुद्धिभि ।

सर्वेताम्या परित्याग सदा निर्षामन मन ॥

एतावदेव खलु निहमन्निह मूर्ते

मशान्त ममृति चिरभ्रम निर्हुतप्य ।

तज्ज्ञस्य यन्मदन क्रोप विपाद मोह

नोभापदानगुदिन निपुण तनुत्वम्" ॥ ५ ॥ इति ॥

को मार्ग इति प्रष्टव्ये अथमिति वचनमष्टष्टपूर्वं प्रत्यक्षतो दर्शय इति प्रचार्यम् । प्रकृतान्वयेनैव सिद्धे पुनर्मोषामिति वचन गौरवार्यम् । 'नारद ब्रह्मपुत्री देवर्षि 'भगवन्त' सनत् कुमार, स हि नारदाय शोकतरणाय भूमानमुपदिष्टवान् । यथा "हृन्दोगानामाघातमधौहि भगव । इति ह्यौ मममाद सनत्कुमार नारद 'इत्यारभ्य "तधौ मृदितकपाधाय तमम पार दर्शयति भगवान् सनत्कुमार " इत्यन्तेन । स ततो लब्धमाद्यात्कारो मार्गं स्थिती पृच्छति विज्ञानदाख्याय 'उप गम्य' न्यायेनीपमन्न मन् 'उवाच' यप्रच्छ । उत्तरोपक्रम, तमिति । 'एह' जवीति, कात्तसामान्ये लट् ।

अडातिशयय प्रशसामाह योऽयमिति । य पृष्ट सोऽय

तु बाहुल्योऽपि, यद्येकोऽपि भवति, स एष नित्य-
पूतस्य इति, स एव वेदपुरुष इति विदुषो
मन्यते ॥

मनसि स्फुरन् परमकाष्ठा प्राप्तस्य वैराग्यात् दृष्टचरत्वात् दुर्लभ-
तरत्वम् । अत्यन्तानुस्रमाशङ्काच्च, न त्विति । बाहुल्यमस्या
स्तीति बाहुल्य शीघ्राद्यच् ॥

अथ मार्गोऽतिदुर्लभयेवादेतन्व्य ,

“प्रतिक्रमेण ये ह्यर्था अगर्थास्ती मता मम” ।

इति न्यायादित्याशङ्काच्च, यदीति ।

“मनुष्याणा सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धाना कश्चिन्मा वेत्ति तत्त्वत” ॥

इति न्यायेन यथेक कश्चिद् भवति पुरुषधैरियः । यथा
जाशालोपनिषद्युक्तं “तत्र परमहता नाम सर्वसंकारुणि ज्वेत
केतु दुर्वास ऋभु निदाघ जडभरत-दत्ताचेय रैशतक प्रभृतयो
ऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्यता उन्मत्तवटाचरन्त” इति ।
स एव ‘नित्यपूत’ परमात्मा, तस्य तिष्ठति नित्यपूतस्य स एव
न केवलो योगी, नापि केवल परमहस, न एव ‘वेदपुरुष’
वेदप्रतिपाद्य पुरुषो ब्रह्मेति ‘विदुष’ विद्वान् ब्रह्मानुभव
चित्तविश्रान्ति प्रतिपादक शास्त्रपारङ्गता, मन्यते, वचनव्य
त्यय । तस्य ब्रह्मनिष्ठत्वंतु अन्येऽपि मन्यन्ते, विद्वानस्तु
ब्रह्मत्वमेव मन्यते । तथा च स्मृति,—

“दग्मं सग्मंने हित्वा स्वयं केवलरूपत ।

यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन् । ब्राह्मणो ब्रह्मवित् स्वयम्” ॥ इति ।

न तु बाहुल्योऽपि यद्येकोऽपि इत्यपिशब्ददयमार्यपाठे
दृश्यते. तत्र पदार्थे अपिशब्दावल्यता द्योतयत,

महापुरुषो यन्नित्यं तत् सदा मध्येवावति-
ष्ठते ; तस्माद्दृष्टं तस्मिन्नेवावस्थीयते ।

असौ स्वपुत्र-मित्र-कलत्र ब्रह्मादीन् शिखां

नित्यपुत्रत्वञ्च वेदपुरुषत्वञ्च मुखतो विपदयन् अर्थात्
का स्थितिरिति प्रत्यस्योत्तरं सूचयति, महापुरुष इति ।
महापुरुषत्वे हेतुः 'यत्' यस्मात् चित्तं तदीय 'मध्येव' भग-
वत्यात्मनि अवतिष्ठते, तत् तस्मात् महापुरुषः ससारगोच-
राणां मनोवृत्तीनाम् अभ्यासवैराग्याभ्यां निरुद्धत्वादात्मन्येव
स्थापनात् भगवान् 'शास्त्रमिदं' परमात्मानं स्वानुभवेन
परानुशन् भवतीति व्यपदिशति, यस्मात् योगी मध्येव चित्तं
स्थापयति, तस्मात् 'अहम्' अहमपि परमात्मस्वरूपत्वेन
'तस्मिन्नेव' योगिनि प्रादुर्भूत 'अवस्थीयते' अवतिष्ठे, पुरुषा-
दिव्यत्वयः, नान्येषु योग्यताहीनेषु ।

इदानीं छट्मार्गमुपदिशति, असाविति । 'असौ' ज्ञानक-
याज्ञवल्क्यादिन्यायेन शास्त्रस्य एवोत्पन्नज्ञानीत्यं विद्वान्
चित्तवियान्तिमिदये स्वपुत्रादि मन्त्रस्य कौपीनादि परि-
ग्रहेत् । यद्यपि विदुषोऽर्थमिदं एव सन्नास', तथापि ज्योति-
ष्टोमे कृश्याविषाणया कण्डूयेदिति प्रतिपत्तिवदय लौकिको
वैदिकश्च त्यागः । न च

“ज्ञानान्मृतेन हसस्य हतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्” ॥

इत्यादि स्मृति-विरोध, सत्यपि ज्ञाने वियान्तिरहितस्य
हस्यभाषेन वियान्ति-सम्पादन लक्षणं कर्तव्यं मन्त्रावेन हत-
कृत्यत्वाभावात् चित्त-वियान्ति-प्रतिबन्धवारणस्य दृष्टफलस्य

यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च स्वाध्यायञ्च सर्वकर्मणि
सञ्चस्यायं ब्रह्माण्डञ्च हित्वा कौपीनं दण्ड-
माच्छादनञ्च स्वगरीरस्योपभोगाघांय च लोक-
स्योपकागाघांय च परिषष्टेत् ।

मन्त्रावेन श्रवणादि विधिवत्तानादृष्ट फलकल्पना , तस्मात्
विपिदिपुरिवि विद्वानपि गृहस्यो नान्दीमुख आहोपवास जाग
रणादि विधिपूर्वकमेव सञ्चयेत् , प्रकृतिवहिकृतिरिति न्याये
नात्र विविदिषा सत्रासवत् प्रैषमन्त्रेषैव पुत्रवित्तादि त्याग ।
यन्मादौत्यादिशब्देन मृत्युपद्य चेत्तादि-लौकिक परिषष्टादि
वियेषा संगृह्यन्ते । शिखा यज्ञोपवीतञ्च यागञ्च स्वाध्याय
श्चेति चकारेण तदर्थोपयुक्तानि पद वाक्य प्रमाण ग्राह्याणि,
वेदीपशुद्वेषादीनि, इतिहास पुराणानि च समुच्चिनोति ।
शोककानिष्ठमित्रमात्र प्रयोजनानां काव्य नाटकादीनां त्याग
कैमुतिकन्याय मिह । सर्वकर्मणोऽपीति सर्वशब्देन लौकिक
वैदिक नित्य नैमित्तिक निषिद्ध काम्यानि संगृह्यन्ते । पुत्रादि
त्यागेनैहिकभोगा परिहृता । सर्वकर्मण्यत्यागेन भ्रानुषिक
भोगाशा चित्तविषेय कारिणी परिहृता । अयमसौ परिषष्टे
दित्यन्वय , अयमसौ ऋषिमागमसितिवत् ब्रह्माण्डश्चेति
ब्रह्माण्ड त्यागेन तत्प्राप्तिहेतोर्विराडुपासनस्य त्याग । चका
रेण सूत्राध्याकृतात्म प्राप्तिहेतोर्हिरण्यगर्भापासनस्य तस्य
ज्ञान हेतूनां श्रवणादीना समुच्चयश्च । पुत्रादि अव्याहृतोपा
सनान्तमैहिकमासुषिकञ्च सर्वं प्रैषमन्त्रोच्चारणेन परित्यज्य
कौपीनादिक परिगृह्येयात् । आच्छादनश्चेति चकारेण
षाट्टुकादि परिषष्ट समुच्चित । अतिस्य,—

तच्च न मुख्योऽस्ति, को मुख्यः ? इति चेद्य मुख्यो न दण्ड न कमण्डलुं न शिख न यज्ञोपवीतं न स्वाध्याय नाच्छादनं चरति परमहंस, न च शीत न चोषाम् ।

“कौपीन युगल वाम कन्धा शीत निवारिणीम् ।

पादुके चापि गृह्णीयात् कुर्यान्नान्यस्य सङ्घटनम्” ॥ इति ।

स्वगरीशेषभोगो नाम कौपीनेन लज्जाध्यावृत्तिः, दण्डेन गो सर्पाद्युपद्रव परिहारः, आच्छादनेन शीतादि परिहारः । चकारेण पादुकाभ्यामुच्छिष्टदेश भ्रंशादि परिहारः समुच्चि नोति । लोकस्योपकारो नाम दण्डादि लिङ्गेनैतदीयमुत्तम मात्रम परिभ्राय तदुचिताभिवन्दन भिक्षा प्रदानादि प्रवृत्त्या सुज्ञतसिद्धिः । चकारात् सत्र्याप्त मर्त्यादाया शिष्टाचार-प्राप्ताया पालन ममुच्चयते ।

कौपीनादि परियहस्यानुकल्पत्वमभिप्रेत्य मुख्यत्व प्रति-
पेक्षति, तच्च न मुख्योऽस्तीति । यत् कौपीनादि परियहण
मस्ति तदस्य योगिन परमहंसस्य मुख्यः कस्यो न भवति ;
किन्तुनुकल्प एव, विविदिषा सत्र्यासिनस्तु दण्डप्रहण मुख्य
मिति, दण्डवियोगस्य निषेधः स्मर्यते,—

“दण्डात्मनोस्तु सयोगः सर्वदैव विधीयते ।

न दण्डेन विना गच्छेद्विषुक्षेपवयाद् युयु” ॥ इति ।

प्रायश्चित्तमपि दण्डत्यागे प्राणायामगत स्मर्यते,

“दण्डत्यागे यत् चरेत्” इति । योगिन परमहंसस्य
मुख्यः कस्य इच्छति, कोऽयं मुख्यः इति चेदिति । उत्तरमाह,
अयं मुख्यः इति । अयं कः ? इत्यत आह, न दण्डमित्या

न सुखं न दुःखं न मानापमानञ्च षडूर्म्मि-
रहितं न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न रसं न गन्धं
न च मनोऽप्येव निन्दा गर्वं मत्सरं दम्भं दर्पेच्छा
द्वेषं सुख-दुःख-काम क्रोधं रोषं लोभ-मोहं मद-
हर्षासूयाहङ्कारादींश्च हित्वा स्व' वपुः कुचप-
मिव दृश्यते ।

दिना । शिष्यम् इति छान्दसो ऋषिः । न स्वाध्यायमिति
पाठः । 'चरति' गच्छति निरुहाग्रेषु चित्तहृत्तेर्पीगिनः शीतादि
नास्ति तत्प्रत्ययाभावात् । यथा बालस्य लोलामङ्गल्यं शीताद्य
भावः तथा परमात्मन्यासक्तस्य योगिनः । न शीतमिति वर्षा
भावसमुच्चयार्थसंकारः, शीतादिनिषेधे तन्मन्यसुखादेरप्यभा
वात् ।

न सुखमित्यादि । मान' पुरुषान्तरेण सम्पादितं सत्कारं,
'अपमान' तिरस्कारं, यदा योगिनः स्वात्मव्यतिरिक्तं पुरुषा
न्तरमेव न प्रतीयते, तदा मानापमानौ दूरापास्तौ । चकार
शब्दो मित्तं रागं द्वेषादि हन्ताभावः समुच्चिनोति । 'षडूर्म्मय —
"शुत् पिपासे शोकं मोक्षीं जरां मरणमेव च" ।

तेषां त्रयाणां हन्तानां प्राणं मनो-देहं धम्नत्वादात्मतत्त्वाभि
सुखस्य योगिनः तद्वर्जितं युज्यते । न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न
रसं न गन्धं न च मनोऽप्येवमित्यादिप्रत्ययं शिष्टैरव्याख्यातं ।
अस्त्वेषु समाधिदग्गायां शीताद्यभावानुत्थानदग्गायां निन्दादि
क्लेशं ससारिणामिवैतन् वाधेतैव इत्यत आह निन्देति ।
रोषं मदावनाथीं, विरोधिभिः पुरुषैः स्वकिद्यापादितं दोषो
क्तिर्निन्दा, अन्येभ्योऽहमधिकं इति चित्तहृत्तिगर्वं विद्या

यतस्तद्वपुरपध्वस्तं संशय-विपरीतं-मिथ्या-
ज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तः ।

धनादिभिरस्य सदृशो भवामोति बुद्धिर्मत्सरः, परिपामये सप-
ध्यानादि-प्रकाशनं दम्भः, भर्त्सनादिषु बुद्धिर्द्वेषः, धनाद्यभि-
लाप इच्छा, शत्रुबधादि-बुद्धिर्द्वेषः, अनुकूल-लाभेन बुद्धि-
स्त्रास्यं सुखं, तद्विपर्ययो दुःखं, योषिटाद्यभिलापः कामः,
कामितार्थ-विघातनयो बुद्धिविलोभः क्रोधः, प्राप्तस्य धनस्य
त्यागासहिष्णुत्वं लोभः, हितेध्वहितबुद्धिरहितेषु हितबुद्धि-
र्मोहः, चित्तगत-तुल्यभि-व्यक्ति-सुख-विकाशादि हेतुर्धीवृत्ति-
र्हर्षः, परगुणेन दोषारोपणमसूया, देहेन्द्रियादि-महातेष्व-
कल्मश्चर्मोऽहङ्कारः । आदिग्रेथेन भोग्यवस्तुषु ममत्वाकार-
समीचीनत्वादि बुद्ध्यो गृह्यन्ते । चकारो यद्योक्त-निन्दादि-
विपरीत-स्तुत्यादि-समुच्चयार्थः । एतान् निन्दादीन् 'हित्वा'
पूर्वोक्तवासनाद्यथाभ्यासेन परित्यज्य भवस्वीयते इति पूर्वपा-
न्यः ।

ननु विद्यमाने देहे कथं निन्दादि-परित्यागः ? अथ आह,
स्वं वपुः कुण्ठमिव दृश्यते इति । पूर्वं यत् स्त्रीक्रीडं वपुः
तदानीं योनिना चैतन्यभूतेन सृतकमिवालोच्यते इत्यर्थः ।
लोकः स्पर्शभीत्वा कुण्ठं यथा दूरस्योऽवलीकयति, तथा योगी
मदात्मदृष्ट्युदय-भिया तटस्यो देहं नित्यमात्मनो विविनक्षीति
भावः ।

तत्र हेतुमाह, यतस्तद्वपुरपध्वस्तमिति । 'यतः' हेतोः,
तद्वपुः आचार्योपदेशानुभवैः 'अपध्वस्तं' चिदात्मभावान्निरा-
कृतम्, 'यतः' चैतन्य-वियुक्तस्य देहस्य प्रयतुष्यतया दृश्यमान-
त्वात् सत्यपि देहे निन्दादित्यागो घटते इत्यर्थः ।

तन्नित्यबोधः, तत् स्वयमेवावस्थिति रिति ।

ननु उत्पन्नो दिग्भ्रमो यथा सूर्यादयः दर्शनेन विनष्टोऽपि कदाचिदनुवर्तते, तथा चिदात्मनि समयाद्यनुवृत्तौ निन्दादि क्रमेण पुनः प्रसज्येत इत्याशङ्काह, सगयेति । आत्मा कर्तृत्वादि चर्कोपेत सद्द्रष्टा वा इत्यादि मग्यज्ञान, देहादिरूप आत्मेति विपरीतज्ञानम् । तदेतद्यतुर्विध, अनित्याशुचि दुःखा भात्मसु नित्यशुचि सुखात्म स्थातिरविद्येति पतञ्जलिभूषात् । 'अनित्ये गिरि नदी मसुद्रादौ नित्यत्व मिथ्या भ्रान्तिरेका अविद्या, 'अशुचौ' पुत्र कलवादौ शुचित्वबुद्धिर्द्वितीया, 'दुःखे क्वपि पाणिज्वादौ सुखत्व भ्रान्तिस्तृतीया, 'भौशात्मनि' पुत्रादौ अममयादिके तु मुख्यात्मत्व भ्रान्तियतुर्वी, एषा समयादीना 'हेतु' अद्वितीय ब्रह्मतत्त्वावरकमज्ञान, तद्वासना च, तच्चाज्ञान तस्य महावाक्यार्थ बोधेन निवृत्तम्, वासना च योगाभ्यासेन निवृत्ता । दिग्भ्रान्तौ त्वज्ञाने निवृत्तेऽपि तद्वासनायाः सद्भावात् यथापूर्वं व्यवहार, योगिनस्तु भ्रान्तिहेतु राहित्यात् कुत समयादीन्मनुष्ये रन् । तदयमर्थः, समयादीनां यो हेतुरज्ञान महासना च, तेन हेतुद्वयेन योगी 'नित्यनिवृत्त, अधिकरणे ज्ञान, अज्ञान तद्वासनयोर्निवृत्तिस्तव नित्या, पुनस्तयोरनुवृत्तादिति तेन नित्यनिवृत्त अज्ञान रक्षित इति यावत् ।

महासनाज्ञान निवृत्तेर्नित्यत्वे हेतुमाह, तन्नित्य बोध इति । 'तस्मिन् परमात्मनि नित्यो बोधो यस्य स, नित्यपूतस्य इत्यर्थः । योगी हि विज्ञाद्य प्रज्ञां कुर्वीतेति मतमनुसृत्य चित्तविच्छेपान् योगेन परिहृत्य नैरन्तर्ध्यानरूपमात्म

तं शान्त सचल-सहयानन्द-विज्ञानघन
एवास्मि ; तदेव म परमं धाम, तदेव शिखा
च, तदेवोपवीतञ्च, यदा पदे नित्यपूतस्थः तदे-
वावस्थानम् ।

विषयामैव प्रज्ञा करोति, तेन वीधस्य नित्यत्वम्, तस्मि
त्नत्वात् ।

तद्विनाश्वरयोरज्ञान तद्वासगयोरपि निवृत्तिर्नित्यैत्यर्थं ।
“तन्नित्य पूतस्थ” इति केषाञ्चित् पाठः । ‘तत्र’ तस्मिन्
‘नित्यपूते’ परमात्मनि स्थित इत्यर्थः ।

बुध्यमानस्य परमात्मनस्ताकिंकेखरयत् तटस्थत्व शब्दां
वारयति, तत् स्रयमिति । यत् वेदान्तवेद्य पर ब्रह्मास्ति,
तत् स्वरूप, न तु क्षमादन्य इत्येव नित्यत्व योगिनोऽव
स्थितिर्भवति ।

अनुभव प्रकारमाह, त शान्तमिति । पदत्रये द्वितीया
पद्यमायं द्रष्टव्या । य परमात्मा ‘शान्त’ श्लोधादि विच्छेप
रहित, ‘अचल’ गमनादि क्रिया रहित, ‘अद्वय’ स्वगत
मजातीय विजातीयभेद रहित, सच्चिदानन्दैक रसोऽस्ति, स
एवाहमस्मि ‘तदेव’ ब्रह्मतत्त्व ‘मि’ मम योगिनः ‘परम धाम’
वास्तव स्वरूप, भवेतत् कर्तृत्व भोक्तृत्वादि युक्त तस्य
मायिकत्वात् ।

आचार त्यागे दोषमाशङ्क्य निरस्यति, तदेव शिखा च
तदेवोपवीतञ्चेति । ‘तदेव’ ज्ञानमेव शिखा चोपवीतञ्च । चका
राब्धा मग्न द्रव्यरूपे अपि कर्मोक्ते । ज्ञानमेव यदास्मात्मायर्थं
चिकैर्ब्रह्मोपनिषदि, “समिधं पवनं कृत्वा” इत्यादि । अत्र

परमात्मात्मनोरैकत्व-ज्ञानेन तयोर्भेद एव
विभक्तः, या सा सन्ध्या । सर्वान् कामान् परि-
त्यज्याद्वैते परमस्थितिः ॥ २ ॥

ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डो स उच्यते ।

काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वांगी ज्ञान-वर्जितः ।

“यदा पदे नित्यपूतस्रस्तदेवावस्थानम्” इति श्रुत्यः श्रुष्टैर्ना-
दृतः ।

सन्ध्यास्तोपे दोषमागच्छाच्च, परमात्मात्मनोरैकत्व ज्ञानेन
'तयोर्भेद एव विभक्तः', या सा सन्ध्या इति । जीव ब्रह्मणोरैक-
ज्ञानेन महावाक्यत्वेन तयोर्भेदः प्रतीतो भेदः विशेषेण भक्तः
पुनर्भ्रान्त्यनुदयात्, 'या' इत्यनेकत्व-बुद्धिः सेवोभयोरात्मनोः
सन्धौ जातत्वात् सन्ध्या, अहोरात्रयोः सन्ध्यावनुष्ठेयमाना
क्रिया सन्ध्या यथा, तद्वत्, तथा च नास्य प्रत्यवायः ।

कोऽयं मार्ग इत्यस्य धर्मो स्वपुत्रित्यादिना उत्तरमुक्तम् ।
का स्थितिरित्येतस्य महापुरुष इत्यादिना महिष्योत्तरमुक्तम् ।
संशय-विपर्ययेत्यादिना तदेव प्रपञ्च इदानीमुपमहरति,
सर्वान् कामान् परित्यज्याद्वैते परमस्थितिरिति । क्रोध-लोभा-
दौना कामपूर्वकत्वात् काम परित्यागेन चित्तदोषा सर्वे
त्यज्यन्ते । अतएव वाक्यमनेयिनाम् “अथो खल्वेषुः काममयः
स देवायं पुरुष ” इति ॥ २ ॥

ननु माभूत् कर्ममार्ग-त्वान्मे दोषः, चतुर्धाश्रम-लिङ्गत्याग-
निमित्तो दोषस्तस्य स्वादेव इत्यत आह, ज्ञानदण्ड इत्यादि ।
त्रिदण्डो यथा वाग्दण्डो मनोदण्डः कायदण्डश्चेति त्रिविधो

स याति नरकान् घोरान् महारौरव-सञ्ज्ञकान् ॥
 इदमन्तरं ज्ञात्वा स परमहंसः ।

आशास्वरो ननमस्करो नस्वधाकारो ननिन्दा-
 स्तुतिर्नवषट्कारो यादृच्छिको भवेद्भिक्षुः ।

दण्डः ; एवमेकदण्डिनो द्विविधः, ज्ञानदण्डः, काष्ठदण्डश्चेति ।
 तेषां स्वरूपञ्च दक्षिणोक्तम्,

“वामदण्डे मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डे त्वनोहता ।

मानमप्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते” ॥ इति ॥

एवं सति मौनादीनां वागादि-दमनहेतुत्वात् यथा दण्डत्वं,
 तथैव अज्ञानतत्कार्ययोर्दमनहेतोरज्ञानस्यापि दण्डत्वम् ।
 अयं ज्ञानदण्डो ‘येन’ परमहंसेन हृतः, स एव मुख्य एकदण्डौ-
 त्युच्यते । मानमप्य ज्ञानदण्डस्य चित्तविच्छेपेण विभ्रुतिर्मा-
 भूदिति आरकः काष्ठदण्डो धियते । एतदेव ज्ञात्वा वेप-
 मात्रेण पुरुषार्थसिद्धिमभिप्रेत्य येन परमहंसेन काष्ठदण्डो
 हृतः, स बहुविधयातनोपेतत्वात् घोरान् महारौरवसञ्ज्ञ-
 कान् नरकान् ‘याति’ प्राप्नोति । तत्र हेतुः, यतः ‘सर्वांगी’
 वज्रावज्जमकृत्वा सर्वमग्राति । ‘इदं’ ज्ञानदण्ड-काष्ठदण्ड-
 योर्यत् ‘अन्तरम्’ उत्तमत्वाधमत्वं लक्षणमुक्तं, तज्ज्ञात्वा उत्तमं
 ज्ञानदण्डं यो धारयति, स एव परमहंसी मुख्यो ज्ञेय इत्यर्थः ।

ननु वामदण्डस्य काष्ठदण्डः, अन्त्या तु अर्था कोहणो ?
 इत्याशङ्क्याह, आशास्वर इत्यादि । आशा एवाभ्यर्त्तयन् सः
 दिश्यामी, न नमस्कारः कर्त्तव्यो यस्य स ननमस्कारः । निषे-
 धार्थ-नकारस्य समासत्वात्तदनुपाभायः । तदुक्तं, “निर्नमस्कार-
 मस्तुतिम्”, इति । आशादायपि न स्वधाकारोऽस्य स तथा,

नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रो न ध्यानं
नोपासनञ्च, न लक्ष्यं, नालक्ष्यं, न पृथक्,
नापृथक्, नाहं, नत्वम् न सर्वज्ञानिकेत-स्थिति
रेव स भिक्षु-शंठकादीनां नैव परिग्रहेत्, न
लोकं नावलोकनञ्च ।

न निन्दास्तुति । निन्दागर्वेत्यादि वाक्ये परैः कृतया निन्दया
अथ क्लेशो निवारितः, अत्र तु स्वकृतंके निन्दास्तुती
निषिध्यते । 'शाट्छिक' निर्वन्ध रहित 'भवेत् स्यात्
'भिक्षु' परमहंस ।

नन्वस्ति निर्वन्धः,

'भिक्षाटनं जपं शौचं स्नानं ध्यानं श्वरार्चनम् ।

कर्मस्थानि पहेतानि सर्वदा नृपदण्डवत्' ॥

इति मुख्यस्य भेदादर्शित्वात्तत्र सम्भवति इत्यभिप्रायेणाह,
नावाहनमित्यादि । 'ध्यानं' स्वरूपम् 'उपासनं' परिचर्यन्ति
भेदः । यथा स्तुतिः निन्दादि लौकिकं न, यथा देवपूजादि
धर्मशास्त्रीयं न, तथैव तत्त्वमस्यादि ज्ञानशास्त्रीयमपि ।

लक्ष्य—वाच्यादि व्यवहार्यं योगिनामित्याह, न लक्ष्य
मिति । साधिवेत्तन्म त्वम्पदेन लक्ष्यं देहादि विशिष्टं चैतन्म
त्वम्पदेन वाच्यं, न लक्ष्यं नामलक्ष्यं तदपि तस्य न व्यवहार्यं
मित्यर्थः । चित्त्यदार्या जडात् पृथक्, तत् त्वम्पदयार्वाच्यं पृथक्,
लक्ष्यं पृथक् इत्यपि योगिनो नास्ति, स्वदेहनिष्ठो वाच्यो
ऽर्थोऽहं परदेह—निष्ठस्त्व, तदप्यस्य नास्ति, सर्वं स्वच्छिदं
ब्रह्मेत्यपि न, अकारादसर्वं न किञ्चिदस्तीत्यपि तस्य नास्ति,
तद्विज्ञानं ब्रह्मणि विद्यान्तत्वात्, अतएव अनिकेत स्थितिरिव

दु खे नोद्विभ्न , सुखे निस्सह , त्यागी रागे,
सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिस्नेह , न द्वेष्टि, न प्रमोदस्य,
कारात् ब्रह्म तेन हतमिष भवति, तेन ब्रह्मज्ञा भवेत् ।
यत् स्मृति ,

“मह्य भास्योति यो ब्रूयात् द्वेष्टि ब्रह्मविदस्य च ।

अभूतब्रह्मवादी च त्रयस्ते ब्रह्म घातका ॥ इति ॥

यदा ब्रह्मज्ञ इति तस्य नरको भवति । पौष्कस इति
निपादाच्छूद्राया जात पुङ्गव , प्रजादित्वात् पौष्कस वर्ण
व्यत्ययेन पौष्कस , तत्सुख इति यावत् । यत् स्मृति ,

“पतत्यसौ ध्रुव भिचुर्यस्य मिचोर्द्वय भवेत् ।

धीपूर्वं रेत उद्वर्गो द्रव्यमद्ब्रह्म एव च” ॥ इति ॥

आत्महा इति, असह्यस्याभोक्तुरात्मनो द्विरस्यमद्वित्त
भोक्तृत्वाद्भौकारात् । यत् स्मृति ,

“अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृत पाप चौरशास्त्रापहारिणा” ॥ इति ।

श्रुतिरपि तस्यान्वयतामिस्र लोकानाह —

“असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा हता ।

तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये किं चात्मजनी जना” ॥ इति ॥

न दृष्टञ्च न स्मृष्टञ्च याज्ञस्येति इच्छेदिति श्रेयः । चकारै
श्रुतञ्च कथितञ्च व्यवहृतञ्च मेच्छेदिति समुच्चय । दग्धन
द्विस्पर्शन प्रहण वदमिलाप पूर्वक द्विरस्य हृत्तान्त यवञ्च तद्गुण
कथन तदीय क्रियादि व्यवहारा अपि प्रत्यवाय-हेतव इत्यर्थ ।
द्विरस्य वर्जनस्य फलमाह, सर्वे कासा मनोगता इति ।
पुत्र भाष्यार्थीनां द्विरस्य मूलकत्वादिति भाष ।

कामनिवृत्ते स्थितप्रज्ञत फलमाह दु खे नोद्विभ्न इति ।

क्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म-
सदनम् । अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजन
सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्; तस्मात् यत्र वाचन
गच्छति तदेव मन्येत, तदविमुक्तमेव ; इदं
वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मसदनम् ।

अत्र हि जन्तोः प्राणैः पूज्यमानेषु रुद्रस्तारकं

परमहंसोपनिषदि योगिना परमहमना मार्गे स्थितौ
उक्ते । इदानीं तादृशं परमहंसनामा कथं श्रेय ? तदुपा-
सना च कस्मिन् देशे कस्मिन् देहभागे कर्तव्या ? कौटुम्बे च
व्यसि पारमहस्याधिकार ? तदङ्गीकारे कथं विधि ? तेषां
कथाचार ? किञ्च फल ? कुतो वाय सम्प्रदाय प्रवृत्त ?
के च सम्प्रदायिका ? कथं वा देह त्यजेत् ? इति ज्ञातुं
सत्यकाम नामकं जाबालं पुत्रोपज्ञातोपनिषदारभ्यते, बृहस्प-
तिरित्यादि । आख्यायिका सम्प्रदायप्रदर्शनार्था, 'उवाच'
पप्रच्छ । किं पप्रच्छेत्यत आह, यदन्विति । यतो हीनं कुरु-
क्षेत्रं यच्च देवानामपि देवपूजास्थानं सर्वमोक्षप्रदञ्च, तत्
पप्रच्छेत्यर्थः । याज्ञवल्क्य उत्तरयति, अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्र-
मिति । अविमुक्तं नामतस्तत् क्षेत्रं मुक्तये कर्तव्यं देवे
प्रार्थितेन शिवेन स्वीकृतम् अतोऽविमुक्तं कुरुक्षेत्रं देवानां
मिति, देवैः पुण्यार्थमभिहितं सर्वप्राणि ब्रह्मप्राप्तिस्थानञ्चावि-
मुक्तमेव विधि इत्युत्तरमत्र तस्मादित्यादि अन्यः ।

द्वाराण्यस्या अन्वेष्योऽतिशयसाह; अत्र हीति । 'तारकं'

त्रैलोक्य व्याचष्टे, येनामावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति,
तस्माद्विमुक्तमेव निषेवेत, अविमुक्त न विमु-
ञ्चेत्, एवमेवेतेद् याज्ञवल्क्य ! ॥ १ ॥

अथ हैनमत्रि परंष्ट्र याज्ञवल्क्य, य एपो-
ऽनेन्तोऽव्यक्त आत्मा, त कथ मह विजानीया-
मिति । स होवाच याज्ञवल्क्य सोऽविमुक्त
उपास्य, य एपोऽनेन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽवि
मुक्ते प्रतिष्ठित इति ।

पञ्चर रात्रिमिति वीज 'व्याचष्टे' शब्दतोऽयंतस्य उपदिशति ।
'अमृतो अमृतवान् ज्ञानी 'मोक्षी मोक्षवान् । फलितमाह,
तस्मादिति । परमहम कर्ता । एवकारेण देवान्तर सेवने
निषिद्धेऽपि तत्सेवा न कण्ठोक्ता इत्यत आह अविमुक्त न
विमुञ्चेदिति । याज्ञवल्क्यो करोति एवमेवेतद् याज्ञ
वल्क्येति ॥ १ ॥

नामतो देवे ज्ञातेऽपि लिङ्गतोऽपि ज्ञानार्थे पृच्छत्यत्रि
त्याह, अथ हैनमत्रिरिति । अत्र हि हृददारण्यक इय ऋषि
मह पट्टा, याज्ञवल्क्य समाधाता जनक मध्य परम्प
नाय जन्म, किन्तु वाद इति ज्ञेयम् । अनन्ताव्यक्त विनायक
दुर्बोधत्व-स्यापनाय, कथमिति अधिपरपत्रय । इतरा
विदिताभिधाय आह, सोऽविमुक्त इति । तत्र हेतु मोऽवि
मुक्ते प्रतिष्ठित इति । स आत्मा परम शिवाय अविमुक्त
मेव सर्वहित इत्यर्थः ।

सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते, ज्ञाने स्थिरस्थः,
य आत्मन्येवावस्थीयते, स एव योगी च, स एव
ज्ञानी च ।

दुःखे सति उद्वेगं न गतः, सुखे अभिज्ञापरहितः स्थितप्रज्ञ
इत्यर्थः । सुख दुःखयोरभिद्येपकत्वेन तद्व्याधनयोरप्यभिद्येप-
कत्वमाह, त्यागो रागी इति । 'रागी' रञ्जनहेतौ, ऐहिका-
सुखिके त्वस्य त्यागो भवति फलामपेक्षत्वात् । रागत्यागं
विद्वेषोति, सर्वत्र शमाश्रमयोरिति । अनभिद्येहीऽनभिद्येप
इत्यपि श्रेयम् ।

रागत्यागस्य फलमाह, न द्वेष्टि, न प्रमोदश्चेति । मति-
कूलान् न द्वेष्टि, अनुकूलं दृष्ट्वा प्रमोदश्च न याति । ततः किं
स्यादत आह, सर्वेषामिन्द्रियाणां गतिरुपरमते इति । सुख-
प्राप्तये दुःखपरिहाराय च इन्द्रिय-प्रवृत्तिः, तद्व्यस्य योमिनो-
ऽनुद्देश्यत्वादिन्द्रियोपरम इति भावः ।

ननु निर्वीजो योगो दुःसाध्य इत्याशङ्क्य परमप्रेमासदा
त्मावलम्बत्वात् सुसाध्य एवेत्याशयेन आत्मनिष्ठासुपसङ्गते,
य आत्मन्येवावस्थीयते इति । अवतिष्ठते इति वाच्ये व्यत्ययः ।
तदुक्तम्,—

“न सुखं देवराजस्य न सुखं चक्रवर्तिनः ।

यत् सुखं बीतरागस्य ज्ञाननिष्ठस्य योगिनः” ॥ इति ।

इन्द्रियोपरतौ च न कदाचिदात्मनि निर्वैकल्पक समाधे-
र्विज्ञा भवन्ति, तेषां का स्थितिरिति प्रश्नस्य सद्देश्ये विस्तार-
भ्यामुत्तर पूर्वमुक्तं, तदेवात्र पुनरपि द्विरप्य निषेध प्रसङ्गेन
स्पष्टीकृतम् ।

यत् पूर्णानन्दैकरस-बोधः तद् ब्रह्माहम-
स्मीति कृतकृत्यो भवति, तद् ब्रह्माहमस्मीति
कृतकृत्यो भवति ।

इत्यथर्ववेदे परमहंसोपनिषत् समाप्ता ॥ २७ ॥

अथ लावालीपनिषत् ।

श्रीं बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं, यदनु कुरु-

अथ विद्वत्प्रश्नास-मुपमंहरति, यत् पूर्णानन्दैक-रसबोधः
तद् ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति, तद् ब्रह्माहमस्मीति
कृतकृत्यो भवतीति । अधिक प्रक्षिप्तं च निरामाय समूर्ण-
प्रतीकोपादानम् । 'यत्' ब्रह्म वेदान्तेषु 'पूर्णानन्दैकरसबोधः'
परमात्मेति निरूपितं, तद् ब्रह्माहमस्मीति अनुभवन् योगी
परमहंसः 'कृतकृत्यः' कृतार्थो भवतीत्यर्थः । यत् श्रुति ।

“ज्ञानावृत्तेन ह्यस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् फलव्यमस्ति चैव स तद्व्यपित्” ॥ इति ।

दिरुक्तिः समाप्त्यर्था ।

नारायणेन रचिता जीयन्मुक्ति-विवेकतः ।

शुल्वार्थापार-परम-हंसोपनिषद्दीपिका ॥ १ ॥

सच्चिदानन्द-पूर्णाऽहं कूटस्थारेत-रूपतः ।

महावाक्य-प्रबोधेन कृतकृत्यो भवेन्मुक्तिः ॥ २ ॥

इति परमहंसोपनिषदो दीपिका समूर्णा ॥ २७ ॥

श्रीं काशीसोपनिषत् पञ्च पदकं गुणं हि याचुषी ।

एकवत्यारिगन्तसो वर्षां मुनिजन प्रिया ॥ १ ॥

क्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म-
सदनम् । अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजन
सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् ; तस्मात् यत्र वाचन
गच्छति तदेव मन्येत, तदविमुक्तमेव ; इदं
वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मसदनम् ।

अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकां

परमहंसोपनिषदि योगिना परमहंसानां मार्गस्थिती
उक्ते । इदानीं तादृशेन परमहंसीनाम्ना कथं ज्ञेयः ? तदुपा-
सना च कस्मिन् देशे कस्मिन् देशभागे कर्तव्या ? कीदृशे च
वयसि पारमहस्याधिकारः ? तदङ्गीकारे कस्य विधिः ? तेषां
क आचारः ? किञ्च फलं ? कुतो वायु सम्प्रदायः प्रवृत्तः ?
के च सम्प्रदायिकाः ? कथं वा देह त्यजेत् ? इति ज्ञातुं
सत्यकाम-नामक-जावाल-पुत्रोपज्ञातोपनिषद्धारभ्यते, बृहस्प-
तिरित्यादि । आख्यायिका सम्प्रदायप्रदर्शनार्था, 'उवाच'
पप्रच्छ । किं पप्रच्छेत्यत आह, यदन्विति । यतो हीनं कुरु-
क्षेत्रं यच्च देवानामपि देवपूजास्थान सर्वमोक्षप्रदञ्च, तत्
पप्रच्छेत्यर्थः । याज्ञवल्क्य उत्तरयति, अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्र-
मिति । अविमुक्तं नामतस्मात् क्षेत्रं मुक्तये कुर्विति देवै-
पार्श्वेन शिवेन स्वीकृतम्, अतोऽविमुक्तं कुरुक्षेत्रं देवाना-
मिति, देवैः पुष्ट्यर्थमर्धाष्ठत सर्वप्राणि ब्रह्मप्राप्ति स्थानचावि-
मुक्तमेव विद्धि इत्युत्तरमत्र तस्मादित्यादि शब्दः ।

त्रासपत्या अन्वेभ्योऽतिशयसाह, अत्र हीति । 'तारकां'

ब्रह्म व्याचष्टे, येनामावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति ;
तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत, अविमुक्त न विमु-
क्षेत्, एवमेवैतद् याज्ञवल्क्य ! ॥ १ ॥

अथ हैनमत्रि. पप्रच्छ याज्ञवल्क्य, य एषो-
ऽनेन्तोऽव्यक्त आत्मा, त कथं मह विजानीया-
मिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त
उपास्य., य एषोऽनेन्तोऽव्यक्त आत्मा, सोऽवि-
मुक्ते प्रतिष्ठित इति ।

पङ्कज रामिति बीज 'व्याचष्टे' शब्दतोऽर्थतय उपदिशति ।
'अमृतो अमृतवान् जानौ 'मोक्षी मोक्षवान् । फलितमाह,
तस्मादिति । परमहम कर्ता । एवकारेण देशान्तर सेवने
निषिद्धेऽपि तस्मेवा न कण्ठोक्ता इत्यत आह अविमुक्त न
विमुक्षेदिति । वाक्यतिरङ्गो करोति एवमेवैतद् याज्ञ
वल्क्येति ॥ १ ॥

नामतो देवे ज्ञातेऽपि लिङ्गतोऽपि ज्ञानार्थं पृच्छत्यत्रि-
त्याह अथ हैनमत्रिरिति । अत्र हि हृद्ददारणक इय च्छवि
सङ्घं प्रष्टा, याज्ञवल्क्य समाधाता जनक अभ्य, परन्तु
नात्र जल्प, किन्तु वाद इति ज्ञेयम् । अनन्ताव्यक्त विशेषणे
दुर्बोधत्व-व्यापनाय, कथमिति अधिपारणमत्र । इतरो
विदिताभिप्राय आह, सोऽविमुक्त इति । तत्र हेतु मोऽवि-
मुक्ते प्रतिष्ठित इति । स आत्मा परम शिवाख्य अविमुक्ते
नित्यं सप्रतिष्ठित इत्यर्थः ।

सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । वरणायां नाश्याञ्च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा, का च नाशीति । सर्वानिन्द्रिय कृतान् दोषान् वारयतीति , तेन वरणा भवतीति । सर्वानिन्द्रिय कृतान् पापान् नाशयतीति ; तेन नाशी भवतीति ।

कतमञ्चास्य स्थानं भवतीति । भुवोर्प्राणस्य च यः सन्धिः स एष दौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति ।

इदानीं साक्षात्पिङ्ग पृच्छति स इति । उत्तर वरणाया नाश्याचेति । यत् स्कान्दे,

“अथौ वरणयोर्मध्ये पञ्चकोथ महत्तरम् ।

अमरा मरथमिच्छन्ति का कथा इतरे जना ” ॥ इति ।

वरणा नाशौ गन्ध्यो प्रहृष्टि निमित्त पृच्छति, का वै इति । अन्वयं निर्वचनेनोत्तरयति, सर्वाणिति ।

लोक पुराण प्रसिद्धाधिभूतमविमुक्त ज्ञातम् समस्तव्यात्माभिप्रायेणाविमुक्त स्थान पृच्छति, कतमञ्चास्येति । 'व' पुन , उक्तान्यदप्यविमुक्तस्य कि स्थानमिति प्रश्न , इतरो विदित्ताभिप्राय आह, भुवोर्प्राणस्य चेति । भुवोर्प्राणस्य च य सन्धि कूर्पाख्य , तदविमुक्तस्य स्थानमित्यर्थं । तदुक्तम्,

“इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी ।

तयोर्मध्ये प्रयागस्तु यस्तु वेद स वेदवित्” ॥ इति ।

नासाद्यञ्च प्रयाग, तेन तत पूर्वभागे भ्रूमध्ये चाविमुक्त

मिति ज्ञेयम् । भ्रू घ्राण सन्धि सन्धिले निमित्तान्तरमाह, स एष इति । 'द्वीलोकस्य' द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च यत् परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते, तस्य च एष एव सन्धि । घ्राणमूला दर्वाक द्युलोक, ललाटादारभ्य पर सत्यलोक । अनेन शरीरेऽपि ब्रह्माण्ड सन्निवेशोऽस्तीति सूचितम् । तदुक्तं गरुड पुराणे,—

“ब्रह्माण्डे ये गुणा सन्ति शरीरे तेऽप्यवस्थिता ।
 पाताल भूधरा लोकास्ततोऽन्ये द्वीप सागरा ॥ १ ॥
 आदित्याद्या श्रद्धा सर्वे पिण्डमध्ये व्यवस्थिता ।
 पदोऽधस्तु तल प्रोक्त पादोर्द्धं वितल छृतम् ॥ २ ॥
 जानुभ्या सुतलं विद्धि नितल सर्वं बभूवे ।
 तथा तलातलश्चाह्निं गुह्यदेशे रसातलम् ॥ ३ ॥
 पाताल कटिसस्यन्तु पादाब्जं लज्जयेद् बुध ।
 मूर्त्तोक नाभिमध्ये तु मुपलोकं तदूर्द्धं कम् ॥ ४ ॥
 स्वर्लोक हृदये विद्यात् कण्ठदेशे महस्तापा ।
 जनलोक वज्रदेशे तपोलोक ललाटत ॥ ५ ॥
 मत्वलोक महारभ्रुं भुवनानि चतुर्दश ।
 त्रिकोणे सस्थितो मिश्रश्च कोणे च मन्दर ॥ ६ ॥
 दक्षिणे चैव कैलासो यामे कोणे हिमाचल ।
 निषधसोर्द्धं भागे तु दक्षिणे गन्धमादन ॥ ७ ॥
 रमणी यामरघायां सप्तैते कुलपर्यता ।
 कुगद्वीप स्थित यामे कौशद्वीप गिरास्थितम् ॥ ८ ॥
 अस्थि स्थान स्थित जम्बु गार्क मञ्जासु मस्थितम् ।
 त्वचाया शाकलद्वीप इन्द्र केशे प्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥
 नक्षस्य पुष्करद्वीप शोभेद् रोमसद्यये ।
 घीरोदस्य तथा मूढे घीरे घीरोद सागर ॥ १० ॥

एतद्वै सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद् उपासते इति,
सोऽविमुक्त उपास्य इति । सोऽविमुक्तं ज्ञानमा-
चष्टे यो वैतदेवं वेद ॥ २ ॥

सुरोदधिः श्लेष्मसंस्थो सन्ध्यायां घृतसागरः ।
रसोदधिं रसे विद्याच्छीणिते दधिमागरम् ॥ ११ ॥
स्त्रादूद लब्धिलास्थाने गर्भोदं शक्र-संस्थितम् ।
नादचक्रे स्थितः सूर्यो विन्दुचक्रे च चन्द्रमाः ॥ १२ ॥
लोचनाभ्या कुजो ज्ञेयो हृदये च बुधः स्मृतः ।
कण्ठदेशे गुरुं विद्यात् शक्रः शक्रे व्यवस्थितः ॥ १३ ॥
नाभिस्थाने स्थितो मन्दो मुखे राहुः स्थितः स्मृतः ।
वायुस्थाने स्थितः केतु शरीरे षड्-मण्डलम् ॥ १४ ॥
विभक्तश्च समाख्यानमापाद तल मस्तकम् ॥ इति ।

तेन द्युलोक परलोकयोः सन्धिः ।

ननु सन्ध्यादि कर्मक्षीनस्य योगिनः कथं ब्राह्मण्यम् ? अत
आह, एतद्वै सन्धिं सन्ध्यामिति । एतदिति क्रियाविशिषणम्,
सन्धि सन्धेयमित्येतदुपासनं कुर्वन्ति । तत्रत्य परम ज्योति-
र्ध्यानमेव ब्रह्मविदा सन्ध्यादि फलदमित्यर्थः । सर्वस्य कर्मफल-
सुखस्य ब्रह्मसुखेऽन्तर्भावात् । तदुक्तं गौतायाम्,—

“यावानर्थ उदपाने सर्वत सम्प्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः” ॥ इति ॥

उपसहरति, अ इति । ‘स’ आत्मा ‘अविमुक्तो’ वाराणसी
स्थित ‘अविमुक्तो’ भ्रूमध्ये ‘उपास्य’ ध्येय इत्याहत्या योष्य ।
,इति’ उपादेश-समाप्ती ।

उपासनाज्ञाने फलमाह, सोऽविमुक्तमिति । ‘यो वा’ यश्च ।

अथ हैनं ब्रह्मचारिणं ऊचुः, किं जप्येना-
मृतत्वं ब्रूहीति । सं होवाच याज्ञवल्क्याः । शत-
रुद्रियेणेत्येतान्येव ह वा अमृतस्य नामानि, एतैर्ह
वा अमृतो भवतीति, एव-मेवैतद् याज्ञवल्क्याः ॥३॥

‘एतत्’ आत्मोपासनम् ‘एवम्’ अविमुक्ताधिकरणकं ‘वेद’
धानाति, सः ‘अविमुक्त’ नित्यसख्यं ज्ञानम् ‘याचष्टे’ शिष्येभ्यः
उपदेष्टुं समो भवति ॥ २ ॥

अव्यक्तानन्तमात्मानं ज्ञातुं चिन्तायितुञ्चाशक्ताः प्रथमाधि-
कारिणः सरलोपायं पृच्छन्तिस्मेत्याह, अथ हैनं ब्रह्मचारिण
इति । ‘ऊचुः’ पप्रच्छुः ‘किं जप्येन’ केन जपनीयेन ‘अमृतत्वं’
मोक्षं सत्त्वं शक्तिद्वारा गच्छतीति तत् जाप्यं वदेति शिष्यः ।
ब्रूहीति पाठे स्पष्टम् । यथाधिकारमुत्तरयति, शतरुद्रियेण-
तीति ।

“पट्पटिर्नील-सूत्रश्च षोडशसंस्तथैव च ।

एव ते हे नमस्ते हे नत विद् हृदमेव च ॥

मीदुष्टय चतुष्कश्च एतश्च शतरुद्रियम्” ॥

नमस्ते इत्यादि. पट् पटिः, नीलसूत्रश्च यः सोमत्वष्टी,
षोडशसं नमस्ते इत्यादिरिवाहत्या, ततो द्विकवय, नतयतु-
ष्कमिति शतरुद्रयो रुद्रजाप्यं यत्तुर्विदाम्, “रुद्रजापो दहेत्
पापम्” इति स्मृतेः । ज्ञानं सत्त्वसुद्धया प्राप्य अमृता भवन्ती-
त्यर्थः । द्रोणपर्यं पठितं वा स्तोत्रं परम-हृष्टानाम् कैवल्योप-
निषदाग्राहनेन शतरुद्रियमुचितम् । तत्र हेतुमाह, एतान्येव
इत्य. इति. ।

‘अमृतस्य’ ब्रह्मण्य ‘एतैः’ जपैः, ‘इति’ वाक्यसमाप्ते । एव

अथ हैनं जनयो वैदेहो याज्ञवल्क्यामुपसमे-
त्योवाच, भगवन् ! सत्र्यासं ब्रूहीति स होवाच
याज्ञवल्काः, ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत्,
गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ।

मेवैतद् याज्ञवल्क्येति ब्रह्मचारिणामङ्गीकारवाक्यम् । याज्ञ-
वल्क्य इति पाठे याज्ञवल्क्यो यदाह, एवमेवैदिति श्रुते
पंच ॥ ३ ॥

ननु सत्र्यासिनामिव अविमुक्तोपासनद्वारा मुक्ति, तद्घ्ना-
श्रमान्तरपरिव्रह्म न कोऽपि कुर्यादित्याशङ्क्य जनक इच्छति,
अथेति । पित्रव्याहृत्यर्थे वैदेह इति विशेषणम् । 'उपसमेत्य'
समोपमागम्येति विनयप्रदर्शनार्थम् । अमत्यपि सत्र्यासे
भवत सिद्धिं पश्यामीति प्रदर्शनार्थं भगवन्निति सम्बोधनम् ।
'सत्र्यास' सत्र्यामाधिकार, तद्विधिश्च । इतरो विदिताभिप्रायं
क्रमेणोत्तरयन्नादौ क्रमसत्र्यासमाह, स होवाचेति । ब्रह्मचर्यं
परिसमाप्येति, अन्यथा अनधीत वेदस्य कर्मण्यनधिकारात् ।
गृहीभूत्वेति, अन्यथा सन्तत्यभावे पित्रऋथानपाकरणात् ।
वनीभूत्वेति, "तपसा हन्ति किल्बिषम्" इति सक्लिबिषया
नधिकारात् । अतएव स्मृति,

“ऋणत्रयमपाङ्गत्व मनो भोचे निषेधयेत्” ॥ इति ।

तथा । “अधोतवेदी जपकृत् पुत्रवानब्रह्मोऽग्निमान् ।

यत्तथा तु यद्ब्रह्मन्भोचे मन कुर्यात्तु नान्यथा” ॥ इति च ।

“न्यायागत धनस्तत्त्व ध्यान निष्ठोऽतिथि प्रिय ।

त्याहकृत् सत्यवादी च गृहस्योऽपि विमुच्यते” ॥

यदि वेतरथा, ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत,
गृहाद् वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वास्त्रा
तकी वा उत्सन्नाग्निरनग्निकी वा यद्दृश्येव
विरजेत् तद्दृश्येव प्रव्रजेत ।

तद्वैके प्राजापत्यान्वेष्टि कुर्वन्ति । तदुतथा

इति स्मृतेराथमान्तरस्यापि ज्ञानमाधनत्वात् ज्ञानिनोऽपि
याज्ञवल्क्यादे क्रमसंशयो न विरुद्ध इति भावः ।

ननु तृतीयखण्डे ब्रह्मचारिभिरात्म ज्ञानोपायं पृष्टं ,
ब्रह्मचारिणाञ्च विवाहादि कृमा व्यथाया कथमात्मज्ञानात्
सर ? इत्याशङ्क्य वैराग्यपाठवे क्रमातिक्रमेणापि सद्गतासु
मन्त्रवात् ज्ञान प्रशोपयन्ति रित्याशयेनाह यदि वेति । 'यदि
वा इत्यनियमे , 'इतरथा' गार्हस्थ्यान्नोक्तत्वं व्युत्क्रम
प्रकारेणापि परम विरक्तस्य कर्मैषि प्रहृष्ट्यनुपपत्तेरर्थात्
मन्त्रासु मिहिरिति भावः । गृहादनाहिति वा शब्द प्रत्यक्
सभिसम्बध्यते । 'वनात् तृतीयाथमात् । एतज्जन्मावच्छिद्य
मव व्रतादि न सन्नासाहमित्याह अथ पुनरिति । अव्रती
अधीर्णाध्ययनाद्भवत 'ज्ञातकं ज्ञातविद्यो ब्रह्मान्तं ज्ञात,
उत्सन्नाग्नि' गृहदार , 'अनग्निकं अगृहीताग्निञ्च । यद्
दृश्येवैवकारोऽविसम्बध्यं हेतुं हेतुमतोलिङ्ग' इति सिद्धं ।

सवशासविधिमाह तद्वैक इति ॥ तदुक्तं याज्ञवल्क्येन

"वनाद् गृहाद्वा ह्यवेष्टि सववेद सदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनाग्नेषु चात्मनि" ॥ इति ।

मात्रे मन कुर्व्यादिति दूषयति, तदुतथा न कुर्व्यादिति ।

न, कुर्यादाग्नेयीमेव कुर्यात्; अग्निर्ह वै प्राणः
प्राणमेव तथा करोति । वैधातवीयामेव कुर्यात्;
एतयैव त्रयो धातवो यदुत सत्त्व रजस्तम इति ।
अथ ते योनिं ऋत्विजो यतो जात प्राणा-

तर्हि किं कुर्यादत आह आग्नेयीमेव कुर्यादिति । प्रजापतयै
इत्यपह्वाय अग्नेवे त्वा जुष्ट निर्वपामीति प्रयोग । अग्नेयेष्टि
करणे हेतु अग्निर्ह वै प्राण इति । प्रजापतौष्टिस्तु मन
प्राण मनसोय प्राण एव क्लीयान सुहृद्य दृष्टान्तोऽग्नौ छान्दोग्ये
सद्योपपादानात् । आग्नेयेष्टे सामर्थ्यमाह, प्राणमेव तथा
करोतीति । यत्र प्राणस्ताव मन यत्र मनस्ताव सर्वेन्द्रियाणि,
तत्र विषया इत्याग्नेय्या सर्वे सिध्यति ।

ततोऽधिक वीर्य्यमाह, वैधातवीयामेव कुर्यादिति ।
त्रयाणां वेदानां धातव रमगर्भाण्य इव शैरतेऽस्या वैधातवीया
इष्टि, तस्या छौन्द्री वैष्णवी द्वादशकपाल पुरोडासो हवि,
तत्र तण्डुन पिष्ट वेष्टित यदपिष्टरूप, सर्वसदानात् इष्ट
सञ्चामाधिकार । तदुक्तं अतपथब्राह्मणे,

“इं महस्ये भूयो वा दद्यात् स एतया यजेत्” इति ।

तस्या सामर्थ्यमाह, एतयैव त्रयो धावत इति, वर्हन्ते
इति शेष । के ते इत्यपेक्षाया तान् धातून् निष्कृष्य दर्शयति,
यदुत सत्त्व रजस्तम इति । त्रिविधा अपि त्रैविधा रसा
पनया वर्हन्ते इत्यर्थः । तिसृणामिष्टीना ययोत्तरमधिक
वीर्य्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

आम्नायेनाग्नेरात्मनि समारोप लक्षणं मन्त्रमाह, अथ
ते यानिरिति । ‘अथ’ प्राण ‘ते’ तव अग्ने. ‘यानि’ उत्वर्त्ति

द्वरोचयाः । त प्राण जामन्नग्ने ! आरोह, अथा
नो वर्धय रयिम् इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रित् ।
एष ह वा अग्नेयीनिर्यः प्राण प्राण गच्छ
स्वाहेत्येवमेवैतदाह । यामादग्निमाहृत्य पूर्ववद-
ग्निमाप्रापयेत् ।

यद्यग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात् ; आपो वै

स्थानम्, "वाधोरग्नि" इति श्रुतेरनुभवाच्च । 'ऋत्विज' ऋतु-
गर्भाधान समय प्राप्तोऽस्य इति वसन्त समय "तदस्य
प्राप्तम्" इत्यधिकृत्य ऋतीरखच्छन्दसि घम् । अग्ने प्राण
यानित्वे प्रमाणाद्वाह, यत इति । जात सन् यत' प्राणात्
'धरोचया रुचिदीप्ती, दीप्तिमापद्यसे, पितु सद्योमिनेव पुत्र,
मेव ते प्राणयोनिवमिति गम्यते । तं प्राण स्वयोनि जानन्
अग्ने । 'आरोह मतप्राणारूढी भव मतप्राणमाविशीत्यर्थ' ।
अथ प्राणमाविष्ट सन न' अस्माक बुद्धे 'रयि' धनम् ऐश्वर्यं
वर्धय पीपयेति । पुत्रादि श्रेयसे प्रार्थनामन्त्र व्याचष्टे एष
ह वा इति । तृतीय पादं व्याचष्टे, प्राण गच्छेति । एतन्न
रूपमग्निं प्रति गच्छ स्वाहेत्येवमेव 'आह' प्रतिपादयति ।

यद्यनग्निक स्यात्, तदा इष्ट्यनधिकारात् किं कार्यम् ?
अत आह, यामादिति । पूर्ववत् अथ ते इति मन्त्रेण,
अत्रापि सत्रासोपनिषदुक्तो होमविधिर्दृश्य, प्राणायामे
त्यादिनापि होमश्च ।

ननु महावनादौ यदि सत्रासिच्छा स्यात् तदा तदह
रेवेति नियम विधानात् तत्कालञ्च अग्न्यलाभात् किं

सर्वा देवताः ; सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि
स्वाहेति हुत्वा, उबृत्त्य प्राश्नीयात् सान्ज्यं हविर-
नामयं मोक्षमन्त्रः त्रय्येवं वदेत्, एतद् ब्रह्मैत-
दुपासितव्यम्, एवमेवैतद् भगवन्निति वै यान्न-
वल्काः ॥ ४ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ यान्नवल्काम्, पृच्छामि
त्वा यान्नवल्का ! अयन्नोपवीती कथं ब्राह्मण

कार्यम् ? अत आह, यद्यग्निं न विन्देदिति । आपो वा
इति । “आपो या इदमथ आसन्” इति श्रुतेरपा सर्वदेवता-
कारणत्वात् कार्यस्य च कारणानतिरेकादाप एव सर्वा
देवता । तत्र मन्त्र सर्वाभ्य इति ।

हवि शेषस्य प्रतिपत्तिमाह, हुत्वेति । ‘उबृत्त्य’ पात्राद्
गृहीत्वा ‘प्राश्नीयात्’ भुञ्जीत, ‘सान्ज्यम्’ सान्ज्यसहितं ‘हवि’
चरुम् । सत्र्यासस्य फलमाह, अनामय मोक्षमन्त्र इति ।
सत्र्यासो निष्कृत्व ह मोक्षोपाय इत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह,
त्रय्येव वदेदिति । वेदत्रयो एव सत्र्यासिनामनामयं मोक्षमन्त्र
इत्येव ‘वदेत्’ वदतीत्यर्थः । वेदेति क्वचित् पाठः । एतद्
ब्रह्मेति । ‘एतत्’ सत्र्यासलक्षणवस्तु ब्रह्म ज्ञातव्यं ब्रह्मप्राप्ति-
हेतुत्वात्, अत एव सत्र्यासानन्तरं ब्रह्मेति सत्र्यासिनं व्यव-
हरन्ति । एतदुपासितव्यमिति । मोक्षार्थिभिः, ‘एतत्’ सत्र्यास-
रूपम् उपास्यम् अङ्गीकृत्य “त्यागेनैके अमृतत्वमानशः” इति
श्रुतेः । एवमेवैतदित्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

उपवीतत्यागे ब्राह्मण-सन्देहं प्रश्नपूर्वकं निराकरोति, अथ

इति । स होवाच याज्ञवल्काः, इदमेवास्य तद्
यज्ञोपवीतं य आत्मा प्राश्याचम्यायं विधिः परि-
व्राजकानाम् ।

वीराध्वाने वा अनाशके वा अपां प्रवेशे
वा अग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा ।

हैनमविरिति । उक्तं यज्ञोपवीतं किमित्यत आह, य आत्मेति ।
आत्माध्वाने सर्वं कर्मफलमस्तस्मृतमित्यर्थः । तदुक्तं याज्ञ-
वल्केन,—

“ध्यानमेव हि ब्रह्मना कारणं बन्धमोक्षणे” । इति ।

शङ्का निवर्त्य प्राश्याद्यादिति पूर्वोक्तमनुसरति, प्राश्याच-
म्येति । प्राशनमनुद्यास्मने विधिः, आचम्य अग्निमाघ्रापये-
दिति पूर्वेणाख्यम् । अग्न्यभाषे जलमेवोपसहरति अथ
विधिः परिव्राजकानामिति । एव परिव्रज्या कर्त्तव्येत्यर्थः ।

इमं विधिं पञ्चसतिदिशति, वीराध्वाने वित्यादिना ।
वाशब्दं पञ्चकं ममुच्यते । एतद्व्यपि पञ्चसु यथाधिकारम् अयम्
इत्यादिविधिः । ते चोक्ता आदित्यपुराणे,—

“समायुक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्मद्भ्रदादिभिः ।

दुश्चिकित्शैर्महारीमै पीडितो वा भवेत्तु य ॥ १ ॥

स्य देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामति ।

अग्राह्यो वा स्रगाद्रि महाफल जिगोपया ॥२॥

प्रविशेत्क्वलन दौम करोत्यनशन तथा ।

अगाध तीयराशि वा भृगो पतनमेव वा ॥ ३ ॥

गण्डेऽन्हापय वापि तुषारगिरि मादरात् ।

प्रयाग वट शाखायात् देहत्यागं करोतु वा ॥ ४ ॥

अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरियहः
शुचिरद्रोही भैक्षणो ब्रह्मभूयाय भवतीति ।
यद्यातुरः स्थान्मनसा वाचा सत्यसेत् ।

उत्तमान् प्राप्नुयाद्धोक्वान् नात्तघातौ भवेत् कश्चित् ।
महापाप क्षयात् सद्यो दिव्यान् भोगान् समनुते ॥५॥
एतेषामधिकारस्तु तपसा सर्वजन्तुषु ।
गराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा' ॥ ६ ॥ इति ।

वीराध्वाने अग्निपुराणे फलमुक्तम्,—

“यस्तु शास्त्रमनुस्मृत्य वीर्यवान् वाङ्मनी मुखि ।
सम्मुखे वर्त्तते शूरः स स्वर्गाय निवर्त्तते ।

वीरगव्या च वीराध्वा वीरस्थान स्थिति स्थिरा” ॥ इति ।

अध्वान शब्दोऽध्वपर्व्याय ।

अनाशके फलमुक्त भविष्योत्तरे,—

‘समा सहस्राणि तु सप्त वै जले दशैकमनौ पतने च षोडश ।
महाह्रमे षष्टि रशोति गौग्रहे अनाशके भारत । चाचया गति ” ।
इति ।

अनेनापां प्रवेशे अग्निप्रवेशे वा फलमुक्तम् ।

महाप्रस्थाने ब्रह्मपुराणोक्त फलमाह,—

“महाप्रस्थान यात्रा तु कर्त्तव्या निहितोपरि ।

आश्रित्य सत्य धैर्यञ्च सद्यः स्वर्गप्रदा च सा” ॥ इति ।

यानुषङ्गिकमुक्ता प्रकृत परिव्राजमाह, अथ परिव्राडिति ।

विवर्णे' गैरिकादिना त्यक्त स्त्राभाविकवर्णे वाचो यस्य स विव
र्णवासा 'मुण्ड' मुण्डितशिरा । अत्रामतोऽपि कश्चित् पाठः ।
अपरियह इति, स्त्रिया सन्नशसिना सह न गन्तव्यमित्यर्थः ।
'शुचि' वाह्याभ्यन्तर शौचवान् 'भैक्षण' नित्यभाग्नशासन

एष पन्था ब्रह्मणा हानुचितः तेनैवेति
सन्न्यासी ब्रह्मं विदित्वेवमेवैष भगवन् याज्ञ-
वल्का ! ॥ ५ ॥

तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तकारुणि-श्वेतकेतु-
दुर्वासा-ऋभु-निदाघ-जडभरत-दत्तात्रेय रैवतक-
प्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता
उन्मत्तवदाचरन्तः ।

मिति कामनशब्दवत् युद्धभाव सार्थिकोऽण् । 'ब्रह्मभूयाय'
ब्रह्मभावाय 'भवति' सम्पद्यते । नानेनानशनादिना पूर्वं
बह्वहस्वाण्य' । भातुरसवरास विधिमाह, यदोति । वाई
नमयोरेक सामर्थ्यादौदिक सामर्थ्याभावात् ।

सवरासमार्गस्य कल्पितत्व शब्दा निराकरोति, एष पन्था
इति । 'ब्रह्मणा' विरिञ्चिना 'ह' प्रसिद्धौ 'अनुचित' बोधित
'तेन' मार्गेण 'एति' प्राप्नोति, सन्न्यासी 'ब्रह्म' मच्चिदा
नन्दाख्य, कथं भूत' ? 'वित्' तत्त्ववेत्ता 'इति' उपदेश
समाप्ती, एषमेव 'एष' अर्थ । याज्ञवल्क्येति अक्षरङ्गीकार
वाक्यम् । सविस्मर्गपाठे एवमेवैषोऽर्थ इति याज्ञवल्क्योक्तमिति
शुतेर्षेव ॥ ५ ॥

परमहंस सवरास एव नाम्नीति विप्रतिपन्नं प्रति सक्तम्
एव दर्शयति, अवेति । संवर्त्तकादयोऽष्टौ पुराणप्रसिद्धा ।
अरुणस्यापत्य श्वेतकेतु । प्रभृति ग्रहणात् इतरे षडहपभ-
देवादय । अव्यक्तानि 'लिङ्गानि' उपवीतादीनि येषां ते
अव्यक्तलिङ्गा 'अव्यक्तः' आश्रमाविरुह आचारो येषां ते

त्रिदण्डं कमण्डलुं शिखं जलपवित्रं पात्रं
शिखां यज्ञोपवीतञ्च, इत्येतत् सर्वं भूखाहेत्यम्,
परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ।

यथा-जातरूपधरो निर्गन्धो निम्परिग्रहः
तत्तद् ब्रह्ममार्गं सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः
प्राणैस्तन्धारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमा-
चरन् उदर-पात्रेण लाभालाभयोः समो भूत्वा
शून्यागार-देवगृह-दृण-कूट-बल्मीक-वृक्षमूल-कु-
लालशाला-ग्नहोवगृह-नदी-पुलिन-गिरिकुहर-
कन्दर-कोटर-निर्जर-स्थण्डिलेषु-तैष्वनिकेतवास्य
प्रयत्नो निर्भ्रमः शुक्तध्यान-परायणोऽध्यात्मनिष्ठो-

अध्यक्षाचारा । तदेवाह, उम्पस्तवदिति । यथो दत्तात्रेयस्य
मदिरा स्त्री निषेवणादि ।

त्रिदण्डो यदा परमहंस पदवीमधिष्ठति, तदा दण्डा
दौना का प्रतिपत्ति १ घत भाह, त्रिदण्डमिति । त्रयोपा
दण्डाना समाहार पात्रादि 'जलपवित्रं' जलशीघ्रित उष्णम् ।
चकारात् कुण्डिका चमस त्रिविष्टाधकोयानत् कस्या कोपौन
ज्ञानवस्त्रायुत्तरासङ्गाना पदणम् ।

'यथाजातरूपधर.' यथाजातो निर्बन्धः तथारूपस्य धरो
धर्ता 'सम्यक्' सुगल 'यथोक्तकाले' "निष्ठते घूमसघारं
मन्दीभूते दिवाकरं" इत्यादि धृत्युक्ते घाले 'विमुक्त' अग्रति
वन्ध, अथवा जोधन्मुक्त । तस्य स्थानान्याह, शून्येति । 'शुक्त'

ऽशुभकर्म्म-निर्मूलनपरः सन्न्यासेन देहत्यागं
करोति, स परमहंसो नाम, परमहंसो
नामेति ॥ ६ ॥

इत्यथर्ववेदे जावालोपनिषत् समाप्ता ॥ २८ ॥

कैवल्योपनिषत् ।

ओं अथाश्वलायनो भगवन्तं
परमेष्ठिनमुपसमित्योवाच ।

ब्रह्म, तच्चिन्तन पर । अशुभेति, शुभस्याप्युपलक्षणम् ।
सन्न्यासेन देहत्यागं करोति न वीराध्वानादिका । स परम
हंसो नाम प्रसिद्धे मेति शब्दात्, द्विरक्षि समास्यर्था ।

नारायणेन रचिता श्रुति भावोपजीविना ।

अस्यैव वाक्यानां जावालस्य प्रदीपिका ॥

इत्यथर्ववेदे जावालोपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २८ ॥

ओं कैवल्योपनिषद् ब्रह्म शतरुद्रिय सञ्ज्ञिका ।

एकचत्वारिंशत्तमो मध्ये खण्डइयान्विता ॥ १ ॥

साधनोपदेश प्रकरणत्वात् जावाले शतरुद्रिय ब्रह्म ज्ञान
साधनत्वेन विनियुक्तम्, तत् किं स्वरूपम् ? इत्यपेक्षाया
सेतिहास तत् कैवल्योपनिषदि प्रदर्शते, अथाश्वलायन इति ।
अश्वलस्यापत्यम् अश्वलायन नडादिभ्रमन्त । परमे तिष्ठ
तीति 'परमेष्ठी' ब्रह्मा तम् ।

अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां
 सदा सद्भिः सीव्यमानां निगूढाम् ।
 यथा चिरात् सर्वपापं व्यपोह्य
 परात्परं पुरुषं याति विद्वान् ॥ १ ॥
 तस्मै स होवाच पितामहश्च
 श्रद्धा-भक्ति ध्यान-योगाद्बैद्धि ॥
 न कर्मणा न प्रजया धनेन
 त्यागेनैके अमृतत्वमानशु ॥ २ ॥
 परेण नाक निहित गुहाया
 विभ्राजते यदातयो विशन्ति ।
 वेदान्त-विज्ञान-सुनिश्चितार्था
 सद्गुरोसयोगाद्-यतयः श्रुदसत्त्वाः ॥ ३ ॥

अधीहि इत्यादि विद्वानित्यन्त एको मन्त्रः । एतदादयः
 सप्त वृत्तमन्त्राः, ततश्चतस्रोऽनुष्टुभः, पुनश्चीषि सार्धानि
 वृत्तानि, एतावच्छतस्रद्वियमिति । अस्य फलावबोधकोः
 द्वितीयः खण्डः । तत्र अस्मदष्टपदानि स्पष्टीक्रियन्ते । सदा
 सद्भिः साधुभिः । यतिभिरिति क्वचित् पाठः । 'अचिरात्'
 अविश्वस्वेन 'सर्वपापं' सर्वबन्धनं 'व्यपोह्य' निराकृत्य 'याति'
 प्राप्नोति । क्वचिदुपैतीति पाठः । 'अवेहि जानोहि । अवे-
 हीति युक्तं पाठः । 'एके' मुष्णाः ।

परेण नाकमित्यनया द्वितीया इति परेण योगे द्वितीया ॥
 'गुहायाम्' अज्ञानगच्छरः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
 परामृता परिमुञ्चन्ति सर्वे ।
 विविक्त देशे च सुखामनस्य
 शुचि समग्रीव गिर शरीर ॥ ४ ॥
 अन्त्याश्रमस्य सकलेन्द्रियाणि
 निरुध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य ।
 हृत्पुण्डरीकं विरज विशुद्ध
 विचिन्त्य मध्य विपद् विशोकम् ॥ ५ ॥
 अचिन्त्य मव्यक्तं मननारूपं
 शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् ।
 तमादिं मध्यान्तं विहीनमेक
 विभुं चिदानन्दं सरूपं मस्तुतम् ॥ ६ ॥
 उमा सहाय परमेश्वरं प्रभु
 विलीचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ॥

परान्तकाले' कल्याणसमये ।

“ब्रह्मणा सह सुखं चैव एवमाप्ते युगपर्यये” इति श्रुते ।

सव्यासयोगादित्युक्तं तदा गुह्यानिहितं प्रकाशनाय
 योगस्वरूपमाह, विविक्तं । समानि श्रीवा गिर शरीरानि
 यस्य स समग्रीव गिर शरीर । आप इति श्रीवाश्रमस्य
 इत्य । समा श्रीवा यस्य तत् समग्रीव तादृश गिरी यस्मिन्
 तत् समग्रीव गिर, तादृश शरीर यस्य स तथेति वा ।

अन्त्याश्रम' चतुर्थांशम्, 'ब्रह्मयोनि' वेदकारण

ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं

समस्त-साच्चिं तमसः परस्तात् ॥ ७ ॥

स ब्रह्मा स शिवः सिन्द्र, सोऽक्षर, परमः स्वराट् ।

स एव विश्वा, स प्राण, स कालोऽग्निः स चन्द्रमा, ॥८॥

स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् ।

ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्य, पश्या विमुक्तये ॥९॥

सर्वभूतस्व-मात्मान सर्वभूतानि चात्मनि ।

सम्पश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥१०॥

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चीत्तरारणिम् ।

ज्ञान-निर्मथनाभ्यासात् प्रापं दहति परिडित ॥११॥

स एव माया-परिमोहितात्मा

शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ।

स्त्रियन्न पानादि-विचित्रभोगैः

स एव जायत् परिद्विष्टमेति ॥ १२ ॥

स्रग्ने स जीव सुख-दुःख-भोक्ता

स्वमायया कल्पित जीव-लोके ।

‘समस्तसाच्चि सर्वसाच्चिणम् । इकारान्त साच्चिण्यदन्वा
मस ।

‘सिन्द्र’ स इन्द्र, आन्द्रस सन्धि ।

स्त्रियवेति आन्द्रस इयञ् ।

‘स्वमायया’ साधनानि कल्पिते जीवलोके सुख दुःख-भोक्ता

सुपुष्पिकाले सकले विलीने
 तमोऽभिभूत सुखरूपमेति ॥ १३ ॥
 पुनश्च जन्मान्तर कर्म योगात्
 स एव जीव स्वपिति प्रवुद्ध ।
 पुरत्रये क्रीडति यश्च जीव
 तत सुजात सकल विचित्रम् ॥ १४ ॥
 आधार मानन्द मखण्ड बोध
 यस्मिन् लय याति पुरत्रयञ्च ।

एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च ।
 ख वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥ १५ ॥
 यत् पर ब्रह्मा सर्वात्मा विश्वस्यायतन महत् ।
 सूक्ष्मात् सूक्ष्मतर नित्य तत्त्वमेव त्वमेव तत् ॥ १६ ॥
 जाग्रत् स्वप्न सुषुप्तादि प्रपञ्च यत् प्रकाशते ।
 तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धै प्रमुच्यते ॥ १७ ॥

इत्थन्वय । सकले जगति विलीने' कारणभावमापन्न तमा
 'अभिभूत' अज्ञानाहत स्वपिति 'प्रवुद्ध' स्वप्नादुत्थित पुरत्रये
 विश्व लैकस प्राप्तेरभिभूते अवस्थायते सकल तत सुजात
 तस्मात् जीवात् सम्यगुत्पन्नम् । ततस्तु जातमात युद्ध पाठ ।
 तुरीयमाधारमिति पुरत्रयञ्च यस्मिन् लय याति ।

एतस्मात् तुरीयावस्थात् ब्रह्मण ।

तत्त्वमेवेति । ब्रह्मणस्त्वदनन्तत्त्व बोध्यते, त्वमेव तदिति,
 तत्र ब्रह्मानन्तत्वम् । प्रपञ्चमिति शान्दस नपुंसकत्वम् ।

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्वचेत् ।
 तेभ्यो विलक्षणः सात्वी चिन्मात्रोऽहं सदा शिवः १८
 मध्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 मयि सर्वं लयं याति तद् ब्रह्मद्वयमध्याहम् ॥ १९ ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अणोरणोरियानहमेव तद्वत्
 महानहं विश्वमहं विचित्रम् ।
 पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो
 हिरण्यमयोऽहं शिवरूपमस्मि ॥ २० ॥
 अपाणि-पादोऽहमचिन्त्य शक्तिः
 पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः ।
 अहं विजानामि विविक्तरूपो
 न चास्ति वेत्ता मम चित् सदाहम् ॥ २१ ॥
 वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो
 वेदान्तकृत् वेदविदेव चाहम् ।
 न पुण्य-पापे मम नास्ति नाशो
 न जन्म देहैन्द्रिय-बुद्धिरस्ति ॥ २२ ॥

न चास्ति वेत्ता ममेति, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति श्रोत्रेति श्रुत्यन्तरात् ।

न पुण्य पापे मम स्त , नास्ति नाशो ममेत्येव , न जन्म

न भूमिरापो न च वह्निरस्ति
 न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरञ्च ।
 एष विदित्वा परमात्मरूपं
 गुहाशय निष्कालमद्वितीयम् ॥ २३ ॥
 समस्त-साक्षि सदसद्विहीनं
 प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ।

यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति,
 स वायु पूतो भवति, आत्मपूतो भवति, स
 मुरापानात् पूतो भवति, स ब्रह्महत्यायाः पूतो
 भवति, स सुवर्णस्तेयात् पूतो भवति, स कृत्या-
 कृत्यात् पूतो भवति ; तस्मादविमुक्तमाश्रितो
 भवत्वित्याश्रमी, सर्वदा सकृद्वा जपेत् ।
 अनेन ज्ञानमाप्नोति ससाराणीव नाशनम् ।
 तस्मादेव विदित्वैन कौबल्यं पद-मश्रुते ॥

कौबल्यं पदमश्रुते ॥ २४ ॥

द्वितीय खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदे कौबल्योपनिषत् समाप्ता ॥ २६ ॥

ममेत्येव , देहेन्द्रिययुक्ता बुद्धिर्नम नित्येव । आपो न चेति
 वाक्यम् , वह्निरस्ति न चेति वाक्यम् , अनिलो नास्तीति
 वाक्यम् , अम्बरञ्च नास्तीति वाक्यम् । एक फलमाह, एष
 मिति । एष विदित्वा शुद्धं परमात्मरूपं प्रयातीत्यन्वयः ।

वेदने फलमुक्त्वा पाठफलमाह, य इति । सहसा इति प्रत्यङ्गमिति ज्ञेय । 'कैवल्य' कैवल्यभाव मोक्ष पदम् 'अन्युक्तं' प्राप्नोति । द्विरिति समात्यर्था । 'इति' स्वरूप कथने ।

नारायणेन रचिता श्रुतिमास्त्रीपत्नीभिना ।

अस्यै पद वाक्यानां कैवल्यस्य प्रदीपिका ॥

इत्यथर्ववेदे कैवल्योपनिषदो दीपिका सम्पूर्णा ॥ २६ ॥

कैवल्योपनिषदं कैवल्यार्थावबोधनीम ।

व्याख्यास्ये कैवल्येन कैवल्यत्वात् प्रसीदतु ॥ १ ॥

भगवती श्रुतिर्मातेव सुखप्रतिपत्त्यर्थं कश्चनःश्रुत्यायनसुर रीक्षत्य आस्थाधिकामवतारयति ब्रह्मविद्यायामास्तिक्य जनयितुम् । 'अथ साधनं चतुष्टयं सम्पत्त्यन्तरम् 'शास्त्रलायन' ऋग्वेदाचार्य्ये 'भगवन्त पूजावन्त 'परमेष्ठिन' सर्वात्कृष्टस्यान निवास 'परिसमेत्य' शास्त्रीयेण विधिना समीपमागत्य 'उवाच' उक्तवान् ।

'अधीहि' मदनुग्रहार्थं श्रुत, भगवन् । समग्र धर्मज्ञान वैराग्यैस्त्रय्ये यत्र श्रीमन् । 'ब्रह्मविद्या' ब्रह्मण देश काल यस्तु परिच्छेद शून्यस्य विद्या बुद्धि साक्षात्कार कारण तां धरिष्ठाम् अतिशयेन श्रेष्ठा, 'मदा' नित्य 'सिद्धि' देहादि ध्यात्त बुद्धिशून्यै, 'सिध्यमाना हृदये भ्रियमाणा 'निगूढा सर्व भूतध्यात्मनो विद्यमानत्वेन विद्यमानामप्यविद्यया नितरा सहताम्, 'यथा ब्रह्मविद्यया 'सच्चिरात्' अदीर्घेण कालेन 'सर्वपापं निम्बिल दुःखकारणम् अज्ञान समस्कार व्यपीड्य विविध परित्यज्य विनाशयेत्यर्थ । 'परात्' सर्वजगत् कारणा दब्याकृतात् 'परम्' उत्कृष्टम् अज्ञानाश्रय विषयत्वाभ्या,

‘पुरुष परिपूर्णं याति’ प्राप्नोति, ‘विद्वान्’ अहमेव सोऽस्मीति साक्षात्कारवान् ॥ १ ॥

एव घृष्ट ‘तस्मै स्वशिव्याय ब्रह्मविद्यार्थिने’ स गुरु सर्वज्ञ ‘ह’ क्लिप्त ‘उवाच’ उक्तवान्, ‘पितामहश्च’ जगत् पितृणां दशादीनां पिता पितामह कमलासन, ‘चकार’ अपि-कारार्थं, स पितामहोऽप्युवाच, न तूपेक्षा कृतवानित्यर्थं । ब्रह्मविद्यायां साक्षाद्ब्रह्ममशक्यत्वात्, तदर्थस्य च ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वात्, अतः सोपायां तास्माद्, ‘अथा भक्ति ध्यान योगात्’ अथा आस्तिक्यबुद्धि, भक्ति भजन तदेक तात्पर्यं बुद्धि, ध्यान विज्ञातीय प्रत्यय गूढ्य सजातीय प्रत्यय प्रवाह, एतेषां ‘योग’ सम्बन्ध एतत् कारणमिति यावत् तस्मात् ‘अबैधिं जानीहि’ ।

इदानीं यथा अथा भक्ति ध्यान योगो ब्रह्मविद्यायां कारण, तदत् सध्यासोऽपीत्याह, न ‘कर्मणा’ यौतेन आर्त्तन वा, न ‘प्रजया’ पुत्रादिना, ‘धनेन’ दैवेन मानुषेण वा वित्तेन, नेति पूर्वमनुपपद्यते, असृतत्वमिति ब्रह्ममाणानुपपन्नं कर्म प्रजा धन पदेष्ववगन्तव्यं, ‘त्यागेन निखिलं यौत आर्त्तं कर्म परित्यागेन पारमहम्यायम रूपेण, ‘एके महात्मानो सम्भ्र दायविद्’ असृतत्वम् अविद्या मरणभाव राहित्य ‘आनन्द’ आनन्दे प्राप्ता ॥ २ ॥

एव कृते सध्यासे ‘परिण’ परस्मात् ‘नाक’ क्तं सुख, तद्दि रोधि दुःखम् अकम्, न अक यस्मिन् स नाक त, स्वर्गस्यो परौत्तर्यं । अथ वा, ‘परिण’ परं, नाकम् आनन्दात्मानं ‘निहित’ प्रसिद्धं धात्रा ‘गुहाया’ बुद्धौ ‘विभ्राजते विभ्रैरेष स्वयं प्रकाशत्वेन दीप्यते, ‘यत्’ प्रसिद्धं विश्व्यापिस्वरूपं ‘यतय’ कृतसध्यासां प्रयत्नपत्तो ब्रह्मसाक्षात्कार सम्पदाः

‘प्रविशन्ति’ इदं वयं स्म इति साक्षात्कारेण तदेव भवन्तीत्यर्थः ।

यतीनां विग्रीषणान्याह, ‘वेदान्त-विज्ञान-सुनिश्चितार्थाः’
वेदान्ताः प्रमिदाः, तेभ्यो जातं विग्रीष्टम् अहं ब्रह्मास्मीति
ज्ञान, तस्मिन्नेव सुनिश्चितः अर्थः प्रयोजनं येषां ते । अथवा
सुनिश्चितः अयमित्यमेवेति सम्यगवधारितो ब्रह्मलक्षणः अर्थो
विषयो यैस्ते वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्थाः । ‘सन्न्यासयोगात्’
सम्यक् धान्तविहादिवत् लोकद्वय-भोगस्य न्यासः त्यागः
सन्न्यासं तस्य योगः अहं सन्न्यास्यस्मीति बोधः, तस्मात्,
‘यतयः’ व्याख्यातम्, पुनरादानं विग्रीष्यत्व-कथनार्थम् । ‘शुद्ध-
सत्त्वाः’ शुद्धं रागादिकपाय-रहितं सत्त्वम् अन्तःकरणं येषां ते
शुद्धसत्त्वाः ॥ ३ ॥

एवम्भूता अपि कुतश्चित् प्रतिबन्धादस्मिन् शरीरे अनुत्पस-
साक्षात्काराद्येत्, तदा ‘ते’ उक्ता यतयः ‘ब्रह्मलोकेषु’ ब्रह्मणः
कार्यस्यैक एव लोकोऽनेक भूमिका-प्रासादवदधु उपर्यादि-
भागेनावस्थिता बहव एव तेनाभिधीयन्ते, तेषु ब्रह्मलोकेषु
‘परान्तकाले’ परस्य कार्यस्य ब्रह्मणः अन्तकालो दिनाश-
कालः द्विपरार्धावसानः परान्तकालः, तस्मिन्, ‘परामृताम्’
उत्कृष्टात् अमरण-धर्मिणीऽव्याकृतात् ‘परिसुञ्चन्ति’ परि-
सुञ्चन्ते सर्वतो विमुक्ता भवन्ति, ‘सर्वे’ निश्चिताः ।

इदानीं ब्रह्मज्ञानावाप्त्यर्थमुपासनं कर्तुम् उपवेशनार्थं
देशविशेषादिकमाह, ‘विशिक्तदेशे’ एकाक्षदेशे, चण्ड्यादव्या-
कुल कालेऽपि, ‘सुखामनस्यः’ सुखम् अनुहेगकरं दर्भाद्यासनं
सुखासन, तस्मिन् तिष्ठतीति सुखामनस्यः, ‘शुचिः’ वहिरन्तः-
गोचरान्, ‘समघीव-शिरः-शरीरः’ समे घोषा च शिरस्य शरी-
रस्य यस्य स समघीव-शिरः शरीरः, अशुकायः पद्म-स्रस्तिका-
द्यासनस्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

‘अत्याग्रमस्य अति अधिक ब्रह्मचारि रहस्य वानपस्य कुटीचक वह्मदक ह्रमेभ्य आग्रम पारमहस्य लक्षण अत्याग्रम, तस्मिन् तिष्ठतीति अत्याग्रमस्य, सकसेन्द्रियाणि’ निखिलानि ममनस्कानि ज्ञान कर्मेन्द्रियाणि ‘निरुध्य सप्त प्रकारभ्योऽवरुध्य भक्त्या दववत् देवादाधिकादा स्वगुरु स्वस्य तत्त्वमसीत्ययस्यावबोधक ‘प्रशस्य प्रकर्षेण नत्वा अनन्तर हृत्पुण्डरीक हृदयकमल पञ्च सिद्धादि विशेषण ‘विरज विरजस्कम अपगत रागद्वेषादिक विशुद्ध विगत समस्त दुःखादिदोष विचिन्त्य विशेषण ध्यात्वा ‘मध्ये हृदयपुण्डरीकस्थान्त, विपद निर्मलं शुद्धस्फटिक सङ्काशमित्यर्थ, ‘विशोक विगत शोक दुःख विशोकम् आनन्दपूर्णं हृदय आनन्दनख्येत्यर्थ ॥ ५ ॥

वस्तुतस्तु अचिन्त्य वाडमनमातीतत्वेन प्रत्यय सन्तत्य विषयम् । वाडमनमातीतत्वं हेतु ‘अव्यक्त शब्दाद्यशेष शून्यत्वादक्षयमव्यक्तम् । असत्त्वं परिच्छेदश्च वारयति, अनन्तरूपं न विद्यते अन्त इयत्ता रूपाणां शरीराणां यस्य सोऽनन्तरूपं तं देश काल वस्तु परिच्छेद शून्यं वा अनन्तरूप, शिव महत्त्वरूपं प्रशान्तम् अविद्यादिदोष रहितम्, अमृत कालत्रयामसृष्टम् अमृतपद्मा निरतिशयानन्द रूपत्वेन ब्रह्म हृद्गतं सर्वस्मादभ्यधिकं योनि जगज्जन्मादि कारणं तथा यथैतद्विशेषेण ज्ञातं तद्वत् स्वरूपमपि, आदि मध्यान्त विहीनम् उत्पत्ति परिच्छेद विनाश वञ्जितम् तत्र हेतु ‘एक द्वितीय वस्तुमात्रं रचितं विभु ममथ व्यापिन वा ‘विद्वानन्द स्वयं प्रकाशमान निरतिशयानन्दम् ‘अरूपं विद्वानन्दं अति रिक्तं रूपं रहितं तत अद्भुतम् आश्चर्यकरम् । ६ ॥

उमासहाय ब्रह्मविद्या भवानी सहाय कामादि पाठश्च

भक्षक अहंनारी शरीरत्वेन वामाङ्ग स्थितानुपम युवतिरूप-
त्वेन वा यस्य स उमासहाय त, 'परमेस्वरम्' उत्कृष्टब्रह्मादि-
नियन्तारं 'प्रभु' समर्थे 'त्रिलोचन' त्रीणि सोम सूर्याम्ब्यात्म-
कानि लोचनानि यस्य स त्रिलोचन त, 'नीलकण्ठ' कृष्ण-
कण्ठं 'प्रशान्त' प्रसन्नवदनेन्द्रिय, 'ध्याता' प्रत्यक्ष प्रवाहेषु
साक्षात् कृत्य 'सुनि' मननशील 'गच्छति' प्राप्नोति 'भूत-
योनिम्' आकाशादि महाभूत कारणम् ।

तर्हि कि कारणत्वोपाधिकमित्वाशङ्क्य नित्याह, समस्त-
साक्षि' समस्त साक्षिण सर्वबुद्धि प्रचार द्रष्टारम् । साक्षित्व
मपि न केवलस्य इत्यत आह, 'तमस' आवरण शक्ति विच्छेप
रूपाया अविद्याया, 'परस्तात्' परत अविद्या सस्वरस्य शून्य
मित्यर्थं, उमासहायोपासनात् प्राप्यो निरवद्यो विद्यादशाया
सर्वात्मैत्यर्थं ॥ ७ ॥

'स' उक्त 'ब्रह्मा' प्रथमशरीरी कार्य कारणभूत, 'स'
उक्त 'शिव' उमासहाय, 'सिद्ध' 'स' उक्त 'इन्द्र' त्रिलोकी
पति, 'स' उक्त 'अक्षर' विनाश रहित, 'परम' उत्कृष्ट
'स्वराट्' अन्यानपेक्षत्वेन स्वेनैव राजते इति स्वराट्, 'म पथ'
उक्त एव 'विष्णु' व्यापन शील शङ्ख-चक्र गदा धर, 'स' उक्त
'प्राण' प्राणादि पञ्च वृत्तिरूप, 'स' उक्त 'कालाग्नि' काल
रूपी वैश्वानर, 'स' उक्त 'अश्रमा' यथाह ॥८॥

'स एव' उक्त एव 'सर्व' निखिल 'यत्' प्रसिद्ध 'भूतम्'
अतीत, 'यच्च' यदपि 'भव्य भावि, चकारात् वर्तमानमपि,
'सनातन धिरन्तन 'ज्ञात्वा' अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्य,
'तम्' उक्तमानब्रह्मात्मन 'मृत्युम्' अविद्या ससस्काराम् 'अत्येति'
अतीत्य गच्छति । 'नान्य' उक्ताद् ब्रह्मज्ञानाद् व्यतिरिक्त
'पत्या' मार्ग 'विमुक्तये' विमुक्त्यर्थं नास्तीति शेष ।

यदा त्रयाणां विद्म तैजस प्राज्ञाना, विराड हिरण्यगर्भं च
 राणा वा स्रय प्रकाशत्वेन लोचन प्रकाश स्वरूप त्रिलोचन
 नील तमोऽज्ञान कण्ठे कण्ठवच्चिदेकदेशे अधिकव्याप्तत्वेन
 चैतन्यस्य वत्तते यस्य स नीलकण्ठ तमिति व्याप्यात, तदा
 'विपदम्' अविद्या रहित 'विशोक' दृ खसस्कार रहितम्,
 'उमासहाय' ब्रह्मविद्या सहाय 'प्रमान्त पुनरुत्थान संस्कार-
 वजितमिति निर्गुणपरत्वेन समथ वाक्यमवगन्तव्यम्, निर्गुण
 स्थाप्युपलब्धत्वेन हृदयप्रदेश मध्यस्यत्वमविरहम्, तथा च
 ध्यात्वा मनन तिदिध्यामने कृत्वा इत्येतदप्युपपदमेव ॥ ९ ॥

'सर्वभूतस्य' निखिलेषु स्थावर जडेषु तिष्ठतीति सर्व-
 भूतस्य, तम्, 'आत्मानम्' अस्मात् प्रत्यय व्यवहार योग्य, 'सर्व-
 भूतानि च' निखिलानि स्थावर जडानि च, 'चकार' आधा
 राधेय भावव्युत्कमार्थे । 'आत्मानि' आनन्दात्मनि अहमत्याय
 योग्ये, 'सम्पद्यन् सस्यक् मगय विपर्यय मन्तरेणावलोकयन्
 'ब्रह्म इहत् देश काल वस्तु परिच्छेद शून्य 'परमम्' उत्कृष्टम्
 अनुपचरितमित्यर्थ , 'याति' प्राप्नोति, न यातीति देहली
 प्रदोष न्यायेन सस्यध्यते, 'न याति' न प्राप्नोति, 'अन्येन' उक्त
 बोध व्यतिरिक्तेन हेतुना' कारणेन ॥ १० ॥

ध्यात्वा गच्छतोत्यस्य व्याख्यान ज्ञात्वा तमित्यादि, नान्य
 पन्था त्रिभुक्तये इत्यस्य व्याख्यानन्तु इद सर्वभूतस्यमित्यादि ।
 यदा तु एव ज्ञान मोपपद्यते, तदा तदुत्पादनोपायमाह,
 आत्मानम् अन्त करणम् 'अरणि वज्रजनक मन्त्र संकृत
 काष्ठ कृत्वा अधो निधाय अघरारणित्वेन चिन्तायित्वेत्यर्थ ।
 'प्रणवम् ओङ्कारम् उत्तरारणिसपि, 'चकार' कृत्वेत्येतदनु
 वृत्त्यर्थ । 'ज्ञान निर्मथनाभ्यासात् ज्ञानस्य उर्ध्वात्कणोऽहमस्मी
 त्वेव रूपस्य निर्माणन युक्तिभिर्विन्नीडन, तस्य 'अभ्यास'

आहृतिरूप, ज्ञान निर्मथनाभ्यास, तस्मात्, उत्पन्नेनाह
ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारमिना 'पाशम्' आत्मनो बन्धनरूपम्
अज्ञानरज्जु रचितम् अहमादिष्वन्य 'दृष्टि' भक्षो करोति,
'पण्डित' पण्डा अह ब्रह्मास्मीति बुद्धि, ताम् 'इत' प्राप्त
पण्डित ॥ ११ ॥

गन्धस्वास्त्रोदासीनव्याद्वितीयस्य कुत समार पाशरूप १
इत्यत आह, 'स एव' उक्तोऽसन्नोदासीन एव, न त्वन्य, 'माया-
परिमोहितात्मा' माया अविद्या आवरण विलोपकरो यक्ति,
तया परिमोहित स्वयमप्रकाश आनन्दात्मा स्वस्वरूप माया
परिमोहितात्मा, 'शरीर' स्थूलादि भेदभिन्न मनुष्यादिकलेव-
रम् 'आस्वाय' अह मनुष्य इत्याद्यभिमानम् आममन्तात्
स्वीकृत्य 'करोति मय' निखिल व्यापारजात कुरुते । 'स्त्रियस
पानादि विचित्रभोगे' 'स्त्रिय' मनोऽनुकूला युवत्य, 'ध्वपाने'
मनोऽनुकूले, आदिगन्धेन वासनाच्छादनादीनि मनोऽनु-
कूलानि, तै स्त्रियस पानादिभि विचित्रै. भोगै. स्त्रिययेति
हान्दमम् । 'स एव' माया परिमूढ एव न त्वन्य, 'जापत्'
जागरणम् इन्द्रियैर्वाह्य त्रिपयोपलब्धिरूप कुर्वन्, 'परिद्वसि'
सर्वतो विषय सुखज्ञा दसि परिद्वसि, ताम् 'गति' गच्छति,
सुख दुःखश्च प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ १२ ॥

इदानीं अत्र सुषुप्त्योर्विलोप तदभाव कथनेन समार मोक्ष-
योरर्थात् दृष्टान्तमाह, 'सुप्ते' इन्द्रिय वामोपरम रूपाया अत्रा-
वस्थाया, स 'जीव' प्राणाना धारयिता विविध वासना-
वासित 'सुख दुःख भोक्ता' सुख दुःखयो प्रसिद्धयो 'भोक्ता'
अह सुप्ते, अह दुःखोत्प्रेवरूप प्रत्ययवान् सुख दुःख भोक्ता ।

तत्र समारस्य दृष्टान्तेन वास्तवत्व वारयति, 'स्वमायया'
स्यस्य तत्तद्देहाभिमानिन माया अज्ञान, विपरीत धातश्च,

तथा कल्पितविश्वलोके कल्पिते घामनारूपे विश्वमिन्द्र रथ रथयोमे प्रधादिके निखिले लोके भुवने जने च कल्पितविश्व लोके । अत्रे यथा, तद्वज्रागरणेऽपीत्यर्थं । 'सुषुप्तिकाले आनन्दभोगावसरे 'सकले' निखिले 'विन्नीने' विशेषे विज्ञाने स्वकारणे लय गते, एतावत् सुषुप्ती मोक्षे च समम इयान्तु विशेष, तमोऽभिभूत अज्ञानाहत 'सुखरूप' स्वस्वरूप स्वय प्रकाशमानम् आनन्दात्म स्वरूपम् एति गच्छति ॥१३॥

पुनश्च आनन्दात्म स्वरूप प्राप्य भूयोऽपि 'जन्मान्तर कर्मा' योगात् प्रागभवीय—कर्मानुभारात् 'स एव आनन्दात्म स्वरूप प्राप्त एव सुषुप्त गत, न त्वन्य, 'जीव' प्राणविधारक स्वपिति स्वप्नावस्था गच्छति । अथवा, सुषुप्तात् प्रबुद्ध प्रबोध जागरण प्राप्त भवतीति शेष ॥

इदानीं जीव ब्रह्मणो रैक्यमाह 'पुरत्रये' खूल एवम ज्ञानाभ्ये शरीरत्रये 'कोडति' विहरति, यत्र जीव 'चकार' एवकारार्थं, पमिद्ध परमात्मेव प्राणधारक, ततस्तु तस्मा देव जीवामिपय न त्वन्य, तस्मात् जातम् उत्पन्नम् नशन निखिल विचित्र' विविधकर्मा नाम रूपं विश्वम् ॥ १४ ॥

'प्राधार रज्जुरिव सर्पधारा वलीवर्द मूर्तितत्वाद्, सक लस्य विश्वस्थाधारभूतम् 'आनन्द निरतिशयानन्द स्वरूपम्, 'अखण्डब्रह्म' आनन्दरूपत्वेऽपि स्वय प्रकाशैकस्वभावम् । 'यस्मिन् अखण्डबोधे 'लय विनाश याति गच्छति, पुर त्रयश्च व्याख्यातम्, च शब्दादन्यपि ।

'एतस्मात् पुरत्रयाधिष्ठानात् बुधेर्दृष्ट, 'जायते' उत्प द्यते, प्राण क्रियाशक्ति, मन अन्त करण ज्ञानशक्ति सर्वेन्द्रियाणि च सर्वज्ञान कार्मेन्द्रियाण्यपि च शब्दाहे इह दिक्मपि, 'ख' नम, 'वायु' नमस्तान्, ज्योति धातु,

‘आप’ नीराणि, ‘पृथिवी’ भूमि, ‘विश्वस्य’ निखिलस्य
 स्यावरजद्रमात्मकस्य प्राणिजातस्य ‘धारिणी’ विधारिणो ॥१५॥

इदानीं महावाक्यार्थमाह, ‘यत्’ प्रसिद्धं ‘परम’ उत्कृष्टं
 ‘ब्रह्म’ इहत् देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं ‘सर्वात्मा’ सर्वं
 प्राणिहृदिस्थितं, सर्वानन्वयं ‘विश्वस्य’ सर्वस्य कार्यकारण
 जातस्य ‘आयतनम्’ आधारभूतम्, ‘महत्’ प्रौढं सर्वाधार
 त्वेन, एव ‘सूक्ष्मात्’ अणुपरिमाणात् ‘सूक्ष्मतरं’ महदप्यति-
 ययेन अणु, ‘नित्यं’ विनाशशून्यं ‘तत्’ उक्तं परं ब्रह्म ‘त्वमेव’
 त्वदनुगतमेव न त्वन्यत् ।

अतु तत् मत्तोऽन्यत्, अहन्तु तस्मादन्यं, मयि कर्त्त-
 त्वादिविशेषोपलब्धादित्यत आह, ‘त्वमेव तत्’ त्वं कर्त्ता
 भोक्ता अविद्यया, वस्तुतः परं ब्रह्मैव, न त्वन्यं ॥ १६ ॥

इदानीमेव ज्ञाने फलमाह, ‘जायतु’ स्वप्न सुषुप्त्यादि प्रपञ्च,
 जाग्रत् स्वप्न सुषुप्त्यादय उक्ता, तदादयं विश्व विराडादयं,
 न एव प्रपञ्चो जाग्रत् स्वप्न सुषुप्त्यादि प्रपञ्च इत, ‘यत्’ प्रसिद्धं
 स्वयं प्रकाशमानं ‘प्रकाशने’ प्रकाशयति । ‘तत्’ उक्तं स्वयं
 प्रकाशं ‘ब्रह्म’ मत्त्वं ज्ञानादि लक्षणम् । ‘अहं ब्रह्मावगन्ता
 चिदानन्दात्मा, इति अनेन प्रकारेण ‘प्रात्ना’ साक्षात् कृत्व
 ‘सर्वत्रभ्ये’ निखिलत्रभ्ये अहं ममाद्येह सकारणैः ‘प्रमुच्यते’
 प्रकपेण मुक्तो भवतीति ॥ १७ ॥

इदानीं सर्वभूतात् प्रपञ्चाहंनचक्ष्यमाह, ‘विषु’ जागरण
 स्वप्न-सुषुप्तेषु ‘धामसु’ ग्यानेषु ‘यत्’ प्रसिद्धं ‘भोग्यं’ स्थूलं प्रवि-
 विक्रानन्दरूपं ‘भोग्या’ विश्वतैजसप्राधान्यात्, ‘भोग्यं’ स्थूलं
 प्रविविक्रानन्दभोगोऽपि, अगत्यादधिदेवादि विभागोऽपि ‘यत्’
 उक्तं विधाम भोग्यादि प्रपञ्चजातं, ‘भवेत्’ स्रष्टम्, ‘तेभ्यः’
 विधामादिभ्यः ‘विपक्षेण विपरोतनक्षणे, वैशद्यत्पमाह,

‘साची’ स्वाध्यः तस्य विश्वस्य दृष्टा ‘विश्वात्रः’ चिदेकरमः
‘अहं’ अहं-प्रत्यय-व्यवहार-योगः ‘सदाशिवः’ कैवल्यात्मा नित्य-
कल्याणरूपी महेश्वरः ॥ १८ ॥

प्रपञ्च-वैलक्षण्यं स्वस्योक्ता इदानीं जगज्जन्मादि-कारणत्व-
मपि स्वस्याह, ‘मय्येव’ मत्त एव ब्रह्माभिन्नात्, न त्वन्यथात्,
‘सकलं’ निखिलं भूत-भौतिक-प्रपञ्चजातं ‘जातम्’ उत्पन्नम् ;
‘मयि’ ब्रह्माभिन्ने ‘मधे’ निखिलं विश्वं ‘प्रतिष्ठितं’ प्रकर्षेण
स्थितिमाप्तम् ; ‘मयि मयं’ व्याख्यातम् ; ‘लयं याति’ नाशं
गच्छति ; ‘तत्’ तस्मात् सर्वजगज्जन्म-स्थिति-ध्वंस-कारणात्
‘ब्रह्म’ वृक्षत् देश-काल-वस्तुपरिच्छेद-शून्यम् ‘अद्वयं’ प्राद-
ज्ञेयादि-विभाग-शून्यम् ‘अस्मि’ भवामि । ‘अहं’ ब्रह्मणो-
ऽवगन्ता ॥ १८ ॥

‘अणोः’ अणुपरिमाणात् ‘अणूयान्’ अतिशयेनाणु ‘अह-
मेव’ जगत्कारणम् अहं-प्रत्यय-व्यवहारस्य योग्यः, न त्वन्यः,
‘तद्वत्’ यथा अणुः, तथा महान् सर्वस्मादभ्यधिकः, अहं
व्याख्यातम् ; अणूयमां महताह कारणानां यथा भेदः, तथा
तत्रापि स्यादित्यत आह, ‘विश्वं’ साविश्वं भूत-भौतिकं प्रपञ्च-
जातम्, अहं व्याख्यातम् ; अथ तत्त्वाभेद-राहित्ये स्वस्मादप्य-
भेदः स्यादित्यत आह, ‘विचित्रं’ विविधं स्वयमनन्तभेदव-
दित्यर्थः ।

तदभिन्नस्य तस्य तत्राप्याधुनिकत्वं स्यादित्यत आह,
‘पुरातनः’ चिरन्तनः प्राधुनिक-सर्पधारा बलीवर्द-मूर्ध्नितत्वाद्य-
भिन्ना चिरन्तनी रज्जुत्वि, अहं व्याख्यातम् ; ‘पुरयः’ परि-
पूर्णां वस्तुतः, अहं व्याख्यातम् ; पविष्याटशायाम् ‘इंगः’ नियन्ता,
नियन्तृत्वे मामर्थमाह, ‘हिरण्यगः’ ज्ञानप्रसुरः तत्प्रधानो वा

आदित्यस्य' सर्वकार्यकारणात्मा, अह व्याख्यातम्, शिदरूपं, मङ्गल स्वरूप ब्रह्म 'अग्नि' भवामि ॥ २० ॥

इदानीं सर्वकारण हीनस्य सर्वज्ञतां स्वस्याह, 'अपाणि पाद' पाणि पाद हीन, अह व्याख्यातम्, 'अचिन्म्यशक्ति' दुर्बोधशक्ति, एवम्भूतोऽपि ज्वनी गृह्यौतवेग इत्यर्थ, 'पश्यामि' अवलोकयामि, म 'अचक्षु' चक्षुषा हीन, स अचक्षु द्रष्टा, 'शृणोमि' श्रवण करोमि 'अकर्ण' कर्णरहित, अह व्याख्यातम्; 'विलानामि' विविध प्रपञ्चजातम् अवगच्छामि, 'विविक्तरूप' बुद्धादि पृथग् रूप, 'न चास्ति' नास्त्येव, 'वेत्ता' कर्मकर्तृभावनावगन्ता, 'मम' आनन्दात्मनी भेदरहितस्य 'चित्' स्वयं प्रकाश बोध स्वभाव 'सदा' सर्वदा, अह व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

इदानीं सर्वशास्त्र प्रतिपाद्यस्यात्मन सर्वविकारभाव दर्शयति, 'वेदै' ऋगादिभि 'अनेके' बहुभि, अहमेव व्याख्यातम्, 'वेद्य' प्रतिपाद्य, 'वेदान्तकृत' वेदान्त सूत्रकृत वेदव्यासरूप, 'वेदविदेव च वेदान्तकृतो विशेषणम्; वेदानां साद्वाना साद्वरविद्या स्थानानां वेत्ता वेदवित् स एव, न त्वन्य, चशब्दादनेकतप सम्यग्रथ, अह व्याख्यातम्, अनेन विभूति ममत्त्वेऽपिदमिव प्रधानमित्युक्तम्। 'न पुण्य पापे' मम स्पष्टम्, न स्त इति शेष, 'नास्ति नाश' विनाशो न विद्यते ममेत्यनुपपन्न, 'न जन्म' जनि न मम अस्तीत्यनुपपन्न; 'देहेन्द्रिय बुद्धि' देहस्य इन्द्रियाणि च बुद्धयश्च देहेन्द्रिय बुद्धि 'नास्ति न विद्यते, ममेत्यनुपपन्न ॥ २२ ॥

'न भूमिरापोमम पृथिवी सोदका मम नास्ति इत्यनुपपन्न, 'वह्नि' अग्निश्च 'नास्ति' न विद्यते, ममेत्यनुपपन्न, 'न चानिसो मेऽस्ति' वायुरपि मम न विद्यते, चकारात् वायवीय कार्य